

UNIwersYTET W BIAŁYMSTOKU
WYDZIAŁ PRAWA

ISSN 1732-9132
e-ISSN 2719-9991

MISCELLANEA

HISTORICO-IURIDICA

TOM XX
zeszyt 2

BIAŁYSTOK 2021

Współautorzy tomu XX, zeszyt 2

Stanisław Bożyk – Uniwersytet w Białymstoku

Martin Heger – Humboldt-Universität zu Berlin (Humboldt University of Berlin, Germany)

Wiktor Hołubko – Львівський національний університет імені Івана Франка (Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine)

Wojciech Kucharski – Ośrodek Pamięć i Przyszłość/Centrum Historii Zajeżdźnia we Wrocławiu

Milan Kuhli – Universität Hamburg (Hamburg University, Germany)

Adam Lityński – Wyższa Szkoła Humanitas w Sosnowcu

Marcin Łysko – Uniwersytet w Białymstoku

Mirjana Miškić – Универзитет у Бањој Луци (University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina)

Neli Georgieva Radeva – Универзитет за национално и световно стопанство (University of National and World Economy; Sofia, Bulgaria)

Sanja Savić – Универзитет у Источном Сарајеву (University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina)

Hesi Siimets-Gross – Tartu Ülikool (University of Tartu, Estonia)

Uroš Stanković – Универзитет у Новом Саду (University in Novi Sad, Serbia)

Michał Paweł Stokowski – Uniwersytet w Białymstoku

Paweł Zawadzki – Uniwersytet w Białymstoku

UNIwersytet w Białymstoku
WYDZIAŁ PRAWA
KATEDRA NAUK HISTORYCZNO-PRAWNYCH,
TEORII i FILOZOFII PRAWA oraz KOMPARATYSTYKI PRAWNICZEJ

Miscellanea Historico-Iuridica

Tom XX, zeszyt 2

Powstanie i upadek demoliberalnych konstytucji
po I wojnie światowej.
W stulecie uchwalenia polskiej konstytucji marcowej

pod redakcją
Piotra Fiedorczyka

Białystok 2021

Rada Naukowa/Scientific Board:

Eduardo Cebreiros Álvarez (Universidad da Coruña, Spain); Soazick Kerneis (Université Paris Ouest Nanterre La Défense, France); Adam Lityński (Humanitas University, Sosnowiec, Poland); Marju Luts-Sootak (University of Tartu, Estonia); Piotr Niczyporuk (University of Białystok, Poland); Kenneth J. Pennington (The Catholic University of America, Washington, USA); Janis Pleps (University of Latvia); Anton D. Rudokvas (St. Petersburg University, Russia); Karel Schelle (Masaryk University, Brno, Czechia); Dariusz Szpoper (Pomeranian University in Slupsk, Poland); Charles Szymanski (Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania); Jan Zabłocki (Cardinal Stefan Wyszyński University, Warsaw, Poland)

Redakcja/Editors:

Piotr Fiedorczyk (redaktor naczelny/chief editor)
Katarzyna Doliwa (zastępca redaktora naczelnego/deputy chief editor)
Bartosz Kamil Truszkowski (sekretarz/secretary)

Redaktorzy Tematyczni/Subject Editors:

Piotr Niczyporuk (prawo rzymskie/Roman Law)
Karol Łopatecki (historia prawa – średniowiecze i czasy nowożytnie/history of law – medieval period and early modern times)
Marcin Łysko (historia prawa – XX wiek/history of law – 20th century)
Karol Kuźmich (historia doktryn polityczno-prawnych/history of political and legal thought)

Recenzenci/Reviewers:

Eduardo Cebreiros Álvarez, Katarzyna Dunaj, Anna Stawarska-Rippel, Dariusz Szpoper, Andrzej Wrzyszc, Andrzej Zakrzewski, Mauro Arturo Rivera León

Redakcja i korekta/Correction:

Janina Demianowicz (język polski/Polish), Kirk Palmer (język angielski/English)
Eryk Stachurski (język francuski/French), Lutz Harbig (język niemiecki/German)

Adres Redakcji/Editors' Adres:

Wydział Prawa, Uniwersytet w Białymstoku,
15-213 Białystok, ul. Mickiewicza 1; tel. (fax): (+48) 85 732 70 62
e-mail: miscellanea@uwb.edu.pl; <http://miscellanea.uwb.edu.pl>

© Copyright by Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2021

Od 2021 r. periodyk „Miscellanea Historico-Iuridica” jest umieszczony w prowadzonym przez Ministerstwo Edukacji i Nauki wykazie czasopism naukowych i recenzowanych materiałów z konferencji międzynarodowych z przypisaną liczbą 100 punktów.

The abstracts of particular articles are available online in CEEOL (Central and Eastern European Online Library), CEJSH (Central European Journal of Social Sciences and Humanities) and Index Copernicus (ICI Journals Master List) databases.

Od 2021 r. czasopismo wydawane jest wyłącznie w formie elektronicznej. Wersje drukowane poprzednich tomów można nabyć w cenie 20,00 zł + VAT (8%) pod adresem:

15-328 Białystok, ul. Świerkowa 20B, p. 7
e-mail: wydawnictwo@uwb.edu.pl; tel. 85 745 71 02; 85 745 71 20

ISSN 1732-9132

e-ISSN 2719-9991

Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku

15-328 Białystok, ul. Świerkowa 20B

<http://wydawnictwo.uwb.edu.pl>; e-mail: wydawnictwo@uwb.edu.pl

Spis treści

I

POWSTANIE I UPADEK DEMOLIBERALNYCH KONSTITUCJI PO I WOJNIE ŚWIATOWEJ. W STULECIE UCHWALENIA POLSKIEJ KONSTITUCJI MARCOWEJ

Martin Heger

Von der Konstitutionalisierung von *Nulla poena, nullum crimen sine lege*
in Art. 116 WRV (1919) zu dessen Umkehrung in ein *Nullum crimen sine*
poena durch das NS-Regime..... 9

Sanja Savić

Constitutionality in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes/the Kingdom
of Yugoslavia – Between Covert and Overt Dictatorship..... 21

Stanisław Bożyk

Geneza i założenia pierwszej konstytucji Republiki Finlandii z 1919 r. 29

Milan Kuhli

Die Weimarer Reichsverfassung und das Verbot rückwirkender
Strafverschärfung..... 45

Michał Paweł Stokowski

Powstanie i kulisy uchwalenia ustawy przejściowej z dnia 18 maja 1921 r.
do Ustawy Konstytucyjnej z dnia 17 marca 1921 r. w sprawie czasowej
organizacji władzy zwierzchniej Rzeczypospolitej 57

Mirjana Miškić

Introduction, Decline, and Fall of Socio-Economic Provisions
in Yugoslavia's Constitutions (1921–1931)..... 71

Neli Georgieva Radeva

Changes in the Constitutional Matter Affecting the Structure
of the Judiciary During the Regime of 19 May 1934 87

Hesi Siimets-Gross

Duty of Loyalty to the State or the ‘Polish Section’ in the 1937 Estonian Constitution	113
---	-----

Wiktor Hołubko

Model państwa ukraińskiego w koncepcjach prawicowych środowisk politycznych okresu międzywojennego	129
---	-----

II VARIA

Adam Lityński

Od Wielkiej Serbii do Królestwa SHS. Historyka ustroju uwag kilka	145
---	-----

Uroš Stanković

Summary Criminal Court Formed on the Occasion of The Hussar Rebellion (1844) – A Short Outline.....	175
--	-----

Paweł Zawadzki

Raisons de la création et de l’ évolution des formations frontalières polonaises dans l’ entre-deux-guerres.....	201
---	-----

III ARTYKUŁY RECENZYJNE

Adam Lityński

Ukraina na drodze do suwerenności. Uwagi historyka prawa Recenzja: A. Olechno, <i>Ewolucja konstytucyjnych podstaw systemu rządów Ukrainy</i> , Białystok 2019, ss. 290.....	233
---	-----

Wojciech Kucharski

Znaczenie Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 r. w procesie pojednania polsko-niemieckiego. Uwagi krytyczne do artykułu Adama Wójcika opublikowanego w „Miscellanea Historico-Iuridica”, t. XX (2021), z. 1, s. 121-136.....	251
--	-----

IV KRONIKA

Marcin Łysko

Kronika białostockiego środowiska historyków prawa (rok 2020).....	271
--	-----

Contents	275
-----------------------	-----

I
POWSTANIE I UPADEK
DEMOLIBERALNYCH
KONSTYTUCJI PO I WOJNIE
ŚWIATOWEJ.
W STULECIE UCHWALENIA
POLSKIEJ KONSTYTUCJI
MARCOWEJ

Martin Heger

Humboldt-Universität zu Berlin (Humboldt University of Berlin, Germany)
e-mail: martin.heger@rewi.hu-berlin.de

ORCID: 0000-0001-5319-218X

DOI: 10.15290/mhi.2021.20.02.01

Von der Konstitutionalisierung von *Nulla poena, nullum crimen sine lege* in Art. 116 WRV (1919) zu dessen Umkehrung in ein *Nullum crimen sine poena* durch das NS-Regime

ABSTRACT

From the Constitutionalization of the Principle of Legality *nulla poene, nullum crimen sine lege* Principle within the Weimar Constitution to its Reversal to a Principle of *nullum crimen sine poena* by the Nazi Regime

The principle of Legality (*nullum crimen, nulla poena sine lege*) is the most fundamental principle of German criminal code since it was codified in the Bavarian Criminal Code 1813 for the first time. With the Foundation of the German Empire in 1871 it became an integral part of the new German Penal Code (Reichsstrafgesetzbuch). It was constitutionalized in 1919 as a fundamental right with Art. 116 of the Weimar Constitution. It was unchallenged till the Nazi regime came to power. Not within the Empowerment Act but with other legal measures resulting from the burning of the Parliament ("Reichstagsbrand") on 28 February 1933 till 1935 on, the Nazi regime changed the principle step by step from *nullum crimen, nulla poena sine lege* to *nullum crimen sine poena*. They made Analogy in disfavor of the accused person possible and they stated criminal offences with retroactivity. Unfortunately, the Supreme Court of Justice (Reichsgericht) accepted the new provisions and used it as a basis for its sentences. After WW II the allies nullified the Nazi provisions. With Art. 103 § 2 of the new (West-)German constitution from 1949 *nulla poena sine lege* has been constitutionalized again. The Paper deals with that development with a special focus on the role of the Reichsgericht as the highest body of judges, who were trained in the times before the Nazis came to power.

Keywords: *nulla poena sine lege*, *nullum crimen sine lege*, RStGB, WRV, Reichstagsbrandverordnung, Reichsgericht, Reichstagsbrandprozess

I. *Nulla poena, nullum crimen sine lege*

Der Grundsatz „*Nulla poena sine lege*“ (Keine Strafe ohne Gesetz), wie ihn der bekannte Strafrechtler Paul Johann Anselm von Feuerbach als Grundlage seiner Strafzwecklehre zu Beginn des 19. Jahrhunderts formuliert und erstmals im Bayerischen Strafgesetzbuch von 1813 kodifiziert hat, gilt als Kern der Reformbewegung auf dem Gebiet des materiellen Strafrechts nicht nur in Deutschland. Über entsprechende Regelungen im preußischen StGB und im StGB für den Norddeutschen Bund fand er Eingang in das bis heute – wenngleich inhaltlich mehrfach überarbeitet – in Geltung befindliche Reichsstrafgesetzbuch vom 15.5.1871. Dieses RStGB hat auch in denjenigen damals zum Deutschen Reich gehörenden Gebieten Geltung, die nach dem ersten und teilweise in der Folge des Zweiten Weltkrieges zu Polen gekommen sind; bis zur Schaffung eines gesamtpolnischen Strafgesetzbuches 1932 galt es daher auch in der 1919 wieder gegründeten Republik Polen.

§ 2 RStGB (1871) hatte folgenden Wortlaut: „Eine Handlung kann nur dann mit einer Strafe belegt werden, wenn diese Strafe gesetzlich bestimmt war, bevor die Handlung begangen wurde. Bei Verschiedenheit der Gesetze von der Zeit der begangenen Handlung bis zu deren Aburtheilung ist das mildeste Gesetz anzuwenden.“

Während der erste Satz dieser Vorschrift den klassischen *Nulla poena*-Grundsatz, modifiziert in Richtung auf ein „*Nullum crimen sine lege*“ (Keine Straftat ohne Gesetz) abbildet, formuliert der zweite Satz den damit eng verbundenen *lex mitior*-Grundsatz, wonach bei nachträglicher Änderung des Strafgesetzes die für den Täter jeweils günstigste Regelung anzuwenden ist. Während der „*nullum crimen*“ – Grundsatz dem Täter garantiert, dass er sich nur strafbar machen kann, wenn er gegen ein schon oder noch geltendes Strafgesetz verstoßen hat, und „*nulla poena sine lege*“ für ihn sicherstellt, dass maximal die im einschlägigen Strafgesetz vorgesehene Höchststrafe verhängt werden darf, weicht der *lex mitior*-Grundsatz zu seinen Gunsten von diesen Regeln ab, wenn und weil der Gesetzgeber zumindest zeitweilig in Bezug auf die Strafbarkeit als solche oder wenigstens die für Straftaten dieser Art vorgesehene Strafe eine großzügigere Auffassung als zuvor (und eben zur Tatzeit) vertreten hat. Schärft der Gesetzgeber hingegen sein „Arsenal“ an Kriminalstrafmaßnahmen und erhöht die Strafdrohung (oder erweitert die Strafbarkeit), so bleibt es für vor Inkrafttreten der Neuregelungen begangene Straftaten auch dann bei den alten Regelungen über Strafbarkeit und Strafen, wenn zur Zeit des Gerichtsverfahrens bzw. der Aburteilung die Schärfungen bereits in Kraft getreten sind.

Dieselben Regelungen finden sich heute wieder im deutschen StGB: Während sich aber nunmehr § 2 Abs. 1 StGB auf den *nullum crimen*-Satz fokussiert, ist der *lex mitior*-Grundsatz in § 2 Abs. 3 StGB niedergelegt. Dass diese Grundsätze heutzutage längst auch Teil des gemeineuropäischen Strafrechtserbes sind,

zeigen die Regelungen der Art. 7 EMRK und Art. 49 Abs. 1 GRCh sowie auch die Rechtsprechung des EGMR, der freilich in den bekannten Mauerschützen-Fällen¹ zur Vermeidung der Strafflosigkeit von schweren Menschenrechtsverletzungen eine tendenziell restriktive Lesart des Rückwirkungsverbots vertreten hat, wie des EuGH, der im bekannten Berlusconi-Urteil von 2005 noch vor Inkrafttreten der Grundrechte-Charta mit dem Vertrag von Lissabon zum 1.12.2009 ausdrücklich (und entgegen der Schlussanträge der Generalanwältin Kokott) auf den *lex mitior*-Grundsatz rekurriert hat (EuGH, seg. 2005, I-3565).

II. Reichsweite Kodifizierung

Während des Deutschen Kaiserreichs war der Grundsatz *Nullum crimen, nulla poena sine lege* in seiner Geltung im Reichsgebiet nicht bestritten.² Das zeigt das berühmte Diktum von Franz von Liszt, der das Strafgesetzbuch als *Magna Charta des Verbrechers* bezeichnete in dem Sinne, dass dieser durch eine Lektüre des Gesetzes erkennen können muss, was bei Strafe verboten ist, so dass er im Umkehrschluss letztlich auch aus der Nichtnennung einer Handlung abgelesen kann, dass diese (jedenfalls bei Strafe) nicht verboten ist. Es zeigte sich aber auch in der Rechtsprechung des Reichsgerichts als der obersten Instanz in Strafsachen. In einem bis heute bekannten Urteil ging es um die Strafbarkeit des illegalen Anzapfens von elektrischem Strom. Damals wie heute setzt eine Strafbarkeit gemäß § 242 StGB voraus, dass der Täter „eine fremde bewegliche Sache“ wegnimmt. Fraglich war im erwähnten Fall, ob es sich bei elektrischer Energie um eine solche Sache handelte; das Reichsgericht verneinte dies und folgerte daraus in Verbindung mit dem *Nullum crimen*-Satz, dass das Verhalten nicht als Diebstahl strafbar sein konnte. Daraufhin hat der Gesetzgeber einen Sondertatbestand für die illegale Entziehung von elektrischem Strom geschaffen (heute: § 247c StGB), der aber natürlich nicht auf die damals angeklagte Tat zurückwirken konnte.

Dies zeigt schön die damals allgemein anerkannte und in der Rechtsprechung ohne Weiteres zugrunde gelegte Funktion des *nullum crimen*-Satzes in der Feuerbach'schen Tradition: Was nicht in die Straftatbestände des RStGB durch noch vom Wortsinn gedeckte Interpretation hineingelesen werden konnte,

¹ EGMR, *NJW* 2001, 3035 ff. (Mauerschützen/Krenz); dazu jüngst: M. Heger, *Die Mauerschützenprozesse – Ein Ausdruck von Siegerjustiz?*, „Deutsch-Georgische Strafrechtszeitschrift“ 2021, no. 3, S. 20 ff.

² Das galt allerdings nicht für das von 1886 bis 1918 bestehende deutsche Kolonialreich, in dem gegenüber der lokalen Bevölkerung auch nicht kodifiziertes Richterrecht zur Anwendung kommen konnte (dazu W. Naucke, „Rechtshistorisches Journal“ 1988, no. 7, 297, 305 ff.) und auch nicht für das in den im 1. Weltkrieg besetzten Gebieten gegenüber der dortigen Bevölkerung anwendbaren deutschen (Polizei-)Strafrecht (dazu: J. Goldschmidt, *Die Rechtsgrundlagen der deutschen Strafgewalt gegen Ausländer im besetzten Feindesgebiet*, „Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft“ 1916, no. 37, S. 52, 60 ff.).

war nicht strafbar; und weil die Strafbewehrung zur Tatzeit bestehen muss, konnte auch ein eiliges Nachbessern des RStGB durch den Gesetzgeber an dieser Straflosigkeit generell nichts mehr ändern. Zugleich zeigt sich in solchen Fällen aber auch ein Kritikpunkt an einem derart formal verstandenen Prinzip: Wenn nämlich Strafjustiz wie Gesetzgeber (und wahrscheinlich auch die interessierte Öffentlichkeit) konstatieren (müssen), dass ein Verhalten zwar materiell betrachtet gleich strafwürdig war wie ein vergleichbares, strafbewehrtes Tun, zugleich aber eben – anders als dieses – vor seiner Vornahme nicht unter Strafe gestellt worden war, musste der Handelnde von Rechts wegen freigesprochen werden, selbst wenn er bewusst die im Strafrecht bestehende Lücke ausgenutzt haben sollte. Moralisch gesehen war dies sicher nicht gerecht in dem Sinne, dass vergleichbares Unrecht (und das war ja auch die illegale Entziehung elektrischer Energie, solange sie noch nicht unter Strafandrohung gestellt worden war) eben nicht in vergleichbarer Weise sanktioniert werden konnte. War im 19. Jahrhundert diese Folge einer formalen Betrachtung des Kriminalstrafrechts völlig unbestritten, kam es im Verlauf des 20. Jahrhunderts zusehends zu Diskussionen um eine Materialisierung und Ethisierung des Strafrechts, die gerade solche allein rechtstechnisch begründeten Unterschiede aus einer materiellen Perspektive nicht (mehr) ohne Weiteres gelten lassen wollte.

III. Reichsweite Konstitutionalisierung mittels Art. 116 WRV

Auch wenn der Grundsatz „*nullum crimen, nulla poena sine lege*“ im RStGB und in der Strafrechtspraxis bis zum Ende des Kaiserreiches völlig unbestritten die fundamentale Grundlage des deutschen Strafrechts gewesen ist, hatte er doch damals (noch) keine Verankerung in der Reichsverfassung von 1871 gefunden, auch weil diese sich auf formale Regelungen des damals geschaffenen Bismarck-Reichs konzentriert und auf Grundrechte verzichtet hatte. Das sollte sich mit der Weimarer Reichsverfassung ändern. Innerhalb eines – allerdings nicht unmittelbar geltenden – Grundrechtskatalogs enthielt diese auch eine Bestimmung zu „*nullum crimen, nulla poena*“; Art. 116 WRV lautete: „Eine Handlung kann nur dann mit einer Strafe belegt werden, wenn die Strafbarkeit gesetzlich bestimmt war, bevor die Handlung begangen wurde.“ Damit ist Satz 1 (nicht auch Satz 2 mit dem *lex mitior*-Grundsatz) aus § 2 RStGB als echtes Grundrecht konstitutionalisiert worden, blieb aber daneben auch einfachgesetzlich in Wirkung, was schon deshalb Bedeutung hatte, weil die Grundrechte damals nicht Vorrang vor den Gesetzen hatten, sondern bloß Programmsätze für den Gesetzgeber waren. Die erste Konstitutionalisierung dieses Strafrechtsgrundsatzes hatte daher auf dessen fortgesetzte Akzeptanz in der Justiz der Weimarer Republik keinen Einfluss.

IV. Dekonstruktion von *Nullum crimen, nulla poena sine lege*

Die Machtübernahme durch die Nationalsozialisten am 20.1.1933 führte binnen zwei Jahren dazu, dass das anerkannte und konstitutionalisierte Prinzip eines „*nullum crimen, nulla poena sine lege*“ in sein Gegenteil eines „*nullum crimen sine poena*“ überführt worden ist.

1. Aushebelung der Verfassung durch die Reichstagsbrand-VO und das Ermächtigungsgesetz

Die (Not-)Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat vom 28. Februar 1933 (RGBl. 1933, S. 83)³ folgte auf die Brandstiftung im Reichstagsgebäude und wird daher gemeinhin auch als „Reichstagsbrandverordnung“ bezeichnet. Sie setzte wichtige Grundrechte der WRV außer Kraft und beförderte die Gleichschaltung im Deutschen Reich. Damit war sie ein wesentliches Element auf dem Weg zur Abschaffung der Demokratie und zur Errichtung einer Willkürherrschaft durch die Nationalsozialisten. Allerdings fehlte Art. 116 WRV mit seiner Garantie von „*nulla poena sine lege*“ in der Aufzählung der ausgesetzten Grundrechte in § 1 der VO; deshalb und weil auch die inhaltsgleiche einfachgesetzliche Verbürgung in § 2 RStGB noch unangetastet bleiben sollte, hat die Reichstagsbrandverordnung zumindest formal noch nichts am Gesetzlichkeitsprinzip in der Strafjustiz geändert. Daran änderte auch nichts, dass in § 5 Satz 1 dieser VO für Brandstiftung anders als zuvor auch die Todesstrafe vorgesehen wurde, denn nach der besten gebliebenen Logik von § 2 RStGB galt dies eben nur für nach Inkrafttreten der VO begangene Taten.

Demgegenüber erlaubte Art. 2 Satz 1 des offiziell als Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich (RGBl. 1933, S. 141) bezeichneten Ermächtigungsgesetzes vom 24. März 1933 der Reichsregierung unter Adolf Hitler, Gesetze zu beschließen, die von der Reichsverfassung abweichen. Auch damit war „*nulla poena sine lege*“ noch nicht ausgehebelt, doch war Art. 116 WRV nicht länger mehr eine – freilich ohnehin nicht allzu starke – Schranke gegen einfachgesetzliche Aufgabe dieser Fundamentalnorm.

2. Die *Lex van der Lubbe* – Rückwirkung der Todesstrafandrohung bei Brandstiftung

Gleichwohl war der am Anfang dieser Rechtsentwicklung hin zu einer Diktatur stehende Reichstagsbrand auch der Ausgangspunkt für eine Aufgabe zumindest von „*nulla poena sine lege*“, wenngleich noch nicht auch von „*nullum*

³ Dazu: T. Raithel, I. Strenge, *Die Reichstagsbrandverordnung. Grundlegung der Diktatur mit den Instrumenten des Weimarer Ausnahmezustandes*, „Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte“ 2000, no. 48, S. 413 ff.

crimen sine lege". Grundlage war das umgangssprachlich als Lex van der Lubbe bezeichnete Gesetz über Verhängung und Vollzug der Todesstrafe vom 29. März 1933, welches in § 1 die in § 5 Satz 1 der Reichstagsbrand-VO vorgesehene Todesstrafe für Brandstiftung nunmehr auch auf im Zeitraum zwischen dem 18. Januar und dem 28. Februar 1933 begangene Taten erstreckte und damit rückwirkend die Strafe für diesen als solchen unveränderten Straftatbestand schärfte. Der relativ schmale rückwirkende Anwendungsbereich von gerade einmal 42 Tagen zeigt einerseits, dass die durch die Reichstagswahlen vom 5. März 1933 und das Ermächtigungsgesetz in ihrer Machtstellung gefestigte NS-geführte Reichsregierung immer noch zauderte, nulla poena sine lege im Grundsatz anzugreifen. Der in der Aufzählung der faktisch durch das Ermächtigungsgesetz außer Kraft gesetzten Grundrechte fehlende Art. 116 WRV blieb auch durch diese Bestimmung formal in Kraft, wenngleich dadurch ein – formal schmaler, aber prinzipiell fundamentaler – Ausnahmefall statuiert worden ist. Auch verdeckt die genannte Zeitspanne nur mühsam, dass eigentlich ein Einzelfall geregelt werden sollte – nämlich eben der Reichstagsbrand, für den dessen (zumindest Mit-)Urheber Marinus van der Lubbe sowie die von den Nazis als Hintermänner verdächtigten Führer der Kommunistischen Partei Deutschlands (KPD) und der Komintern in einem großen (Schau-)Prozess vor dem Reichsgericht zum Tode verurteilt werden sollten. Im Reichstagsbrand-Prozess vor dem 4. Strafsenat des Reichsgerichts in Leipzig⁴ vom 21.9. bis 23.12.1933 wurde denn auch der Namensgeber dieses Gesetzes selbst – wie von den Nazis beabsichtigt – unter Berufung auf die in der Lex van der Lubbe angeordneten rückwirkenden Todesstrafandrohung für schwere Brandstiftung (§ 307 RStGB) zum Tode verurteilt; entgegen dem Willen der neuen Machthaber wurden die vier anderen, kommunistischen Angeklagten allerdings allesamt freigesprochen. Der Bruch mit „nulla poena sine lege“ durch den Gesetzgeber wurde damit von den obersten Strafrichtern des Reiches nachvollzogen. Gleichwohl sollte dies zunächst eine Ausnahme bleiben, denn neben Art. 116 WRV, der wie allgemein die Grundrechte in der WRV – und anders als heutzutage – ohnehin nicht gegen einfachgesetzliche Modifikationen gefeit war, blieb einfachgesetzlich auch § 2 RStGB mit seinem Grundsatz „nullum crimen, nulla poena sine lege“ unangetastet.

⁴ A. Bahar, *Der Reichstagsbrandprozess*, [in:] K. Groenewold, A. Ignor, A. Koch (Hrsg.), *Lexikon der Politischen Strafprozesse*, <https://www.lexikon-der-politischen-strafprozesse.de/glossar/reichstagsbrand-prozess-1933/>; D. Deiseroth, *Der Reichstagsbrand-Prozess – ein rechtsstaatliches Verfahren?*, „Kritische Justiz“ 2009, Vol. 42, S. 303 ff.

3. Die Reform des § 2 RStGB 1935 – Vom Verbot strafbegründender Analogie zu deren Anordnung

Die vom politischen Einzelfall – wie dem Reichstagsbrand – losgelöste Fundamentalabkehr von dieser klassisch-rechtsstaatlichen Bestimmung erfolgte dann erst nach der vollständigen Gleichschaltung aller Strukturen sowie im Sommer 1934 der Bekämpfung interner Abweichler im sog. „Röhm-Putsch“ und der Vereinigung der Ämter von Staatsoberhaupt und Regierungschef nach dem Tod von Reichspräsident Paul von Hindenburg in der Hand von Adolf Hitler, der nunmehr als „Führer und Reichskanzler“ vollends zum Alleinherrscher avanciert war. Zuvor hat es zwar seit dem Machtantritt von Hitler zwischen dem 26.3.1933 und dem 24.4.1934 insgesamt sechs Novellierungen des RStGB gegeben, welche aber durch die Bank auf eine Änderung von § 2 RStGB verzichtet haben.

Das änderte sich mit dem Gesetz zur Änderung des Strafgesetzbuchs vom 28. Juni 1935 (RGBl. 1935, S. 839), dessen Art. 1 den § 2 RStGB völlig neu gefasst hatte; er lautete nunmehr: „Bestraft wird, wer eine Tat begeht, die das Gesetz für strafbar erklärt oder die nach dem Grundgedanken eines Strafgesetzes und nach dem gesundem Volksempfinden Bestrafung verdient. Findet auf die Tat kein bestimmtes Strafgesetz unmittelbar Anwendung, so wird die Tat nach dem Gesetz bestraft, dessen Grundgedanken auf sie am besten zutrifft.“ Aus dem klassischen Analogieverbot in *malum in partem* ist damit nicht bloß eine Erlaubnis strafbegründender Analogie geworden; vielmehr gibt diese Norm dem Richter vor, mittels solcher Analogie unter Heranziehung der am ehesten passenden Strafnorm Straflosigkeit zu vermeiden, wenn – wie für das NS-Recht charakteristisch – das „gesunde Volksempfinden“ dies erfordert. Damit statuierte der Gesetzgeber im Lichte der NS-Rechtslehre eine vollständige Umkehr vom rechtsstaatlichen „*nullum crimen sine lege*“ zum vermeintlich materiell gerechteren „*nullum crimen sine poena*“. Maßgeblich sollte aber weiterhin, wie sich aus dem ebenfalls neu gefassten § 2a Abs. 1 RStGB ablesen lässt, das zur Tatzeit geltende Recht bleiben. Soweit also ein Straftatbestand direkt angewandt werden konnte, gab es keine Rückwirkung; und bei der vorgeschriebenen Analogie blieb das heranzuziehende, nach dem Grundgedanken am besten passende Gesetz auch dasjenige zur Tatzeit, so dass etwa eine nach der Tatzeit erfolgte Strafschärfung weder bei direkter noch bei analoger Anwendung der Strafnorm vorgesehen war.

Dass mit dieser RStGB-Novelle⁵ vollends dem NS-Denken Bahn gebrochen wurde, zeigt nur die Einführung eines neuen § 134b RStGB, welcher die Beschimpfung der NSDAP unter Strafe stellte.

4. Kindesraub- und Autofallen-Gesetz mit ausdrücklicher Rückwirkung

Ein knappes Jahr später, am 22. Juni 1936, wurde dann erstmals ein Tatbestand im RStGB mitsamt der (obligatorischen Todes-)Strafandrohung rückwirkend in Kraft gesetzt. Während Art. 1 des Gesetzes gegen erpresserischen Kindesraub vom 22.6.1936 (RGBl. 1936, S. 493) mit § 239a eine neue Strafnorm gegen Kindesentführung in das RStGB einstellte, statuierte Art. 2 ebenso knapp, wie im Lichte nunmehr von „nullum crimen“ wie „nulla poena sine lege“ fundamental neu: „Dieses Gesetz tritt mit Wirkung vom 1. Juni 1936 in Kraft“. Auch wenn der Zeitraum der diesmal – anders als bei der Lex van der Lubbe – auch tatbestandliche Rückwirkung hier noch knapp bemessen war, wurde damit doch vollends klargestellt, dass der NS-Strafgesetzgeber auf aus seiner Sicht strafwürdiges Fehlverhalten, welches von den existenten Straftatbeständen auch bei ihrer analogen Anwendung gerade selbst in Ansehung der Strafandrohung nicht angemessen erfasst werden konnte, vom Gesetzgeber jederzeit rückwirkend überhaupt einer Bestrafung oder jedenfalls einer massiven Strafschärfung unterworfen werden konnte.

Noch deutlicher wurde dies dann mit dem am 22. Juni 1938 erlassenen Gesetz gegen Straßenraub mittels Autofallen (Reichsautofallengesetz; RGBl. 1938, S. 651), das sogar zeitlich vor der vorgenannten Strafnorm nicht weniger als zweieinhalb Jahre zurückwirkend bereits zum 1. Januar 1936 in Kraft gesetzt wurde. Es erschöpfte sich in folgender Regelung: „Wer in räuberischer Absicht eine Autofalle stellt, wird mit dem Tode bestraft“. Der Grund war, dass in einem zur Zeit des Erlasses des Gesetzes laufenden Strafprozess gegen zwei Brüder, die ab 1936 unter Einsatz sog. Autofallen Raubüberfälle verübt hatten, fraglich war, ob für beide die Todesstrafe verhängt werden konnte. Um dies sicherzustellen, griff der NS-Gesetzgeber in dieser Weise ein.

Auch wenn solche rückwirkenden Strafschärfungen in der NS-Gesetzgebung die Ausnahme geblieben sind, wurde doch damit allen Rechtsanwendern klargemacht, dass es in der NS-Zeit nicht mehr auf überkommene rechtsstaatliche Grundsätze, sondern auf eine an vermeintlichen Wert- oder Gerechtigkeitsvorstellungen orientierte Willkür ankommen sollte.

⁵ Dazu nur: G. Werle, *Justiz-Strafrecht und polizeiliche Verbrechensbekämpfung im Dritten Reich*, Berlin 1989, S. 141 ff.

5. Die Rechtsprechung des Reichsgerichts zu Rückwirkung und Analogie

Es ist hier nicht der Raum für eine umfassende Studie zur Akzeptanz dieser schrittweisen Abkehr von „*nullum crimen, nulla poena sine lege*“ in der Rechtsprechung während der NS-Herrschaft. Allerdings zeigte ja bereits der Reichstagsbrandprozess, dass das Reichsgericht als oberste Instanz in Strafsachen keine Skrupel hatte, eine erst mit der Reichstagsbrand-VO unmittelbar nach der Tatbegehung eingeführte (Todes-)Strafdrohung nach deren in einem *de facto* Einzelfallgesetz angeordneten Rückwirkung auch anzuwenden.

Ein Blick in die in der amtlichen Sammlung des Reichsgerichts veröffentlichten, nach der Neufassung des § 2 RStGB ergangenen höchstrichterlichen Entscheidungen zeigt, dass es nicht selten um die in § 2 RStGB vorgesehene „entsprechende Anwendung“ von Strafnormen nicht nur aus dem RStGB gegangen ist. Allein in den drei Bänden ab Ende 1935 (RGSt; Band 70-72) finden sich ausweislich der Register nicht weniger als 47 Einträge hierzu. In der weit überwiegenden Zahl bejaht das Reichsgericht dabei eine Zulässigkeit bzw. Möglichkeit der Analogie; deutlich seltener wird sie verneint, wobei es auch Fälle gibt, in denen etwa eine Schuld nicht nachgewiesen worden ist. Gelegentlich gezogene Grenzen wie etwa, dass eine Rückwirkung der Analogiererlaubnis auf Sachverhalte vor Inkrafttreten des § 2 RStGB nicht zulässig sei (RGSt 71, 341), bleiben letztlich innerhalb der Vorgaben des NS-Gesetzgebers, der ja in § 2 RStGB zwar ein Analogiegebot, aber gerade keine Rückwirkung desselben statuiert hat; immer wieder geht es aber auch über die gesetzlichen Grenzen hinaus, wenn es etwa die Strafnormen des Blutschutzgesetz gegen sog. „Rassenschande“ entgegen § 3 RStGB auch auf Taten im Ausland erstrecken will (RGSt 72, 91 und 95). Auch soll § 2 RStGB zur Anwendung kommen, wenn – anders als dort vorgesehen – zwar eine Strafnorm einschlägig ist, diese aber aus Sicht des Reichsgerichts und damit unter Einbeziehung des gesunden Volksempfindens keine angemessene Bestrafung zulässt (RGSt 72, 50). Letztlich wird man nicht umhin kommen, dem Reichsgericht in vielen Fällen eine strikte Beachtung des § 2 RStGB in der neuen Fassung zuzuerkennen – was freilich in Hinsicht auf die Strafbarkeit eben die im damals im Gesetz normierte Lösung von deren Gesetzlichkeit bedeutet, während die Abweichungen häufiger in einem materiellen Sinne den Willen des NS-Gesetzgebers noch über den von diesem in Kraft gesetzten Gesetzeswortlaut zur Leitschnur nehmen, als dass in einem Akt rechtsstaatlichen Widerstandes etwa § 2 RStGB möglichst eng ausgelegt worden wäre. In einzelnen Fällen führte die analoge Anwendung etwa von §§ 249, 251 RStGB (Raub mit Todesfolge nach Beibringung von K.O.-Tropfen; RGSt 72, 349) zu einem Ergebnis, das man heute durch eine großzügigere Interpretation des Gewaltbegriffs ebenfalls

erreichen würde. Auch wenn man solche Fälle wohl aus rechtsstaatlicher Sicht nicht beanstanden mag, gilt doch insoweit mit Blick auf die Gesamtheit der Analogie-Entscheidungen des Reichsgerichts bereits kurz nach Inkrafttreten des neuen § 2 RStGB (und noch nicht unter den Bedingungen des Krieges) wohl, dass die Ausnahme die Regel (der willigen Anwendungsbereitschaft durch die Richter am Reichsgericht, die wohl allesamt ihre juristische Ausbildung lange vor der NS-Zeit und damit unter Geltung des Gesetzlichkeitsprinzips absolviert haben) bestätigt.

V. Rückkehr zu „nullum crimen, nulla poena sine lege“ in der Fassung vor 1933

Nach der bedingungslosen Kapitulation des Deutschen Reiches führten die Alliierten mit Art. 1 des Kontrollratsgesetzes Nr. 11 vom 30. Januar 1946 in Sachen „nullum crimen, nulla poena sine lege“ eine Rückkehr zur Rechtsstaatlichkeit ein, indem sie u.a. § 2 RStGB mit seiner Analogieanordnung aufgehoben und dadurch den auf das Gesetzlichkeitsprinzip aufbauenden § 2a RStGB übrig gelassen haben. Mit der Neubekanntmachung des Strafgesetzbuches vom 25. August 1953 (BGBl. 1953 I, S. 1083) wurde dann wie heute in § 2 StGB in der bis heute geltenden Fassung das traditionelle „nullum crimen, nulla poena“ erneuert.

VI. Rekonstitutionalisierung von Nullum crimen, nulla poena sine lege durch Art. 103 Abs. 2 GG und europarechtliche Absicherung

Mit Inkrafttreten des Grundgesetzes als der (zunächst west-)deutschen Verfassung am 23.5.1949 wurde das Gesetzlichkeitsprinzip dann erneut konstitutionalisiert, diesmal allerdings nicht im Kreis der klassischen Grundrechte, wie sie in Art. 1 bis 19 GG abgebildet sind, sondern vielmehr in Art. 103 Abs. 2 GG als eines der Justizgrundrechte. Diese Norm lautet seither: „Eine Tat kann nur bestraft werden, wenn die Strafbarkeit gesetzlich bestimmt war, bevor die Tat begangen wurde.“ Auch wenn Art. 103 Abs. 2 GG wie schon Art. 116 WRV explizit nur auf die Strafbarkeit und nicht auf die Strafe rekurriert, wird diese Bestimmung doch so verstanden, dass nicht nur eine analoge oder rückwirkende Anwendung von Straftatbeständen, sondern auch eine rückwirkende Schärfung der Strafe gegenüber der Tatzeit geltenden Fassung der einschlägigen Strafnorm unzulässig ist. Nachträgliche Milderungen der Strafe sind freilich ebenso wie eine nachträgliche Aufhebung eines Straftatbestandes gem. § 2 Abs. 3 StGB anzuwenden.

Während aber Art. 116 WRV, wie seine Nichtaufhebung bei gleichzeitiger Nichtbeachtung durch den NS-Gesetzgeber deutlich zeigte, letztlich keine echte Grenze für eine Abkehr von „nullum crimen, nulla poena sine lege“ markieren

konnte, gehen auch die Justizgrundrechte – auch aufgrund der Weimarer Erfahrungen – heute den einfachgesetzlichen Regelungen vor, so dass eine Abkehr vom Gesetzlichkeitsprinzip nicht mehr bloß durch Änderungen des StGB oder durch rückwirkend eingeführte Strafnormen in anderen Gesetzen ausgehebelt werden könnte. Vielmehr müsste zugleich die verfassungsmäßige Verbürgung dieses Prinzips in Art. 103 Abs. 2 GG aufgehoben werden. Und selbst wenn sich dafür die zur Verfassungsänderung notwendige Zweidrittelmehrheit in Bundestag und Bundesrat finden lassen sollte (was wohl völlig ausgeschlossen ist), wäre obendrein noch das Rechtsstaatsprinzip in Art. 19 Abs. 4 GG und die Garantie der Menschenwürde in Art. 1 GG mit dem darin verbürgten Schuldprinzip als Grundlage des Strafrechts zu beachten; insoweit würde sogar die Ewigkeitsgarantie des Art. 79 Abs. 3 GG jeder Verfassungsänderung Grenzen ziehen. Schließlich gibt es noch europa- und menschenrechtliche Grenzen, ist doch Deutschland völkerrechtlich an Art. 7 EMRK⁶ und unionsrechtlich an Art. 49 Abs. 1 der Grundrechte-Charta gebunden, worin es heißt: „Niemand darf wegen einer Handlung oder Unterlassung verurteilt werden, die zur Zeit ihrer Begehung nach innerstaatlichem oder internationalem Recht nicht strafbar war. Es darf auch keine schwerere Strafe als die zur Zeit der Begehung angedrohte Strafe verhängt werden. Wird nach Begehung einer Straftat durch Gesetz eine mildere Strafe eingeführt, so ist diese zu verhängen.“ Damit ist hier nun den EU-Mitgliedstaaten explizit neben „nullum crimen sine lege“ (Satz 1) auch „nulla poena sine lege“ (Satz 2) sowie der lex mitior-Grundsatz (Satz 3) vorgegeben.

Bibliographie

- Bahar A., *Der Reichstagsbrandprozess*, [in:] *Lexikon der Politischen Strafprozesse*, (Hrsg.) K. Groenewold, A. Ignor, A. Koch, <https://www.lexikon-der-politischen-strafprozesse.de/glossar/reichstagsbrand-prozess-1933>
- Deiseroth D., *Der Reichstagsbrand-Prozess – ein rechtsstaatliches Verfahren?*, „Kritische Justiz“ 2009, vol. 42, no. 3.
- Goldschmidt J., *Die Rechtsgrundlagen der deutschen Strafgewalt gegen Ausländer im besetzten Feindesgebiet*, „Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft“ 1916, no. 37.
- Heger M., *Die Mauerschützenprozesse – Ein Ausdruck von Siegerjustiz?*, „Deutsch-Georgische Strafrechtszeitschrift“ 2021, no. 3.
- Naucke W., *Deutsches Kolonialstrafrecht 1886–1918*, „Rechtshistorisches Journal“ 1988, no. 7.
- Paiusco S., *Nullum Crimen Sine Lege, the European Convention on Human Rights and the Foreseeability of the Law*, Baden-Baden 2021.

⁶ Dazu jüngst: S. Paiusco, *Nullum Crimen Sine Lege, the European Convention on Human Rights and the Foreseeability of the Law*, Baden-Baden 2021.

Raithel T., Strenge I., *Die Reichstagsbrandverordnung. Grundlegung der Diktatur mit den Instrumenten des Weimarer Ausnahmezustandes*, „Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte“ 2000, no. 48.

Werle G., *Justiz-Strafrecht und polizeiliche Verbrechensbekämpfung im Dritten Reich*, Berlin 1989.

SUMMARY

From the Constitutionalization of the Principle of Legality *nulla poene, nullum crimen sine lege* Principle within the Weimar Constitution to its Reversal to a Principle of *nullum crimen sine poena* by the Nazi Regime

From the 19th century on, German criminal law has been based on the fundamental principle of legality. In two and a half years (1933–1935) only, the Nazi regime turned the traditional and most fundamental principle of German Criminal Law from *nullum crime, nulla poena sine lege* systematically to its contrary of *nullum crimen sine poena*. It was the most important step away from a criminal law based on the rule of law to a criminal law as an instrument to fight against liberal traditions. On the one hand, the new provisions made by the Nazi regime had to be accepted by German judges. On the other hand, the paper shows that even the judges of the Supreme Court of Justice, who were trained as lawyers before the Nazis came to power, used the possibilities of the new principle of *nullum crimen sine poena* not in a restrictive way. On the contrary, they took the possibility of analogy in disfavour of the accused person even for the interpretation of provisions, which were stated by the new Nazi legislature. In some cases, they did not follow the clear limitations of the criminal offences, made by the Nazi regime itself. The reason behind the acceptance of the change from the principle of legality to the principle *nullum crimen sine poena* was a switch from a criminal law system based on rule of law to a criminal justice system, which focused on justice by sentencing every wrongdoing despite its codification in the Penal Code before the act was committed. Therefore, it was important that first the allies after WWII, and with the foundation of the federal Republic of Germany, the fathers of the German constitution went back to the good tradition of *nullum crimen, nulla poena sine lege*. Today it is a fundamental principle of all European States and part of the Charter of Fundamental Rights of the European Union.

Sanja Savić

Универзитет у Источном Сарајеву
(University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina)
e-mail: sanja.savic@pravni.ues.rs.ba

ORCID: 0000-0002-8109-7830

DOI: 10.15290/mhi.2021.20.02.02

Constitutionality in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes/the Kingdom of Yugoslavia – Between Covert and Overt Dictatorship

ABSTRACT

The Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes was created on December 1, 1918 by proclamation of Regent Alexander I Karadjordjevic. The most important step regarding the organization of the newly formed state was the adoption of the constitution. The first constitution of the newly formed state was adopted on June 28, 1921, and in science it is usually called the Vidovdan Constitution. Due to a series of internal problems, on January 6, 1929, the king suspended the Vidovdan Constitution, dissolved the assembly and banned the work of political parties, and justified the coup by the highest national and state interests. The transition to an open dictatorship did not solve any of the political, economic, or national problems that led to the crisis. Despite the fact that the king announced his return to the constitutional order as soon as possible, this would happen only after two years. With the enactment of the constitution on September 3, 1931, there was no democratization of Yugoslav society, but the king's open dictatorship was replaced by a constitutional one. The existence of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes/Yugoslavia in the period 1918–1941 in a political sense, was marked by the changes of a covert and open dictatorship, whereby the proclaimed democratic rights and freedoms represented only a show for the public. Through the paper, the author will analyze those constitutional provisions and the king's actions that indicate this.

Key words: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (SCS); Kingdom of Yugoslavia; The 1921 Constitution; The 1931 Constitution; dictatorship

The Vidovdan Constitution

After the creation of a joint state of Serbs, Croats, and Slovenes¹ was proclaimed by the, December 1 act, necessary steps were taken in the direction of its constitutional organization.² The importance of that issue is also evidenced by the number of submitted constitutional drafts. Namely, six constitutional drafts were submitted to the Constituent Assembly within the set deadline. The draft submitted by the government of Nikola Pašić was first taken into consideration. The remaining five constitutional drafts were submitted by opposition representatives. During the discussion on the submitted drafts, the most debated was about the state system and socio-economic issues.

The first constitution of the newly created state was adopted on June 28, 1921, and according to the holiday on which it was adopted, it is usually called the Vidovdan Constitution.³ Deputies from the Croatian Peasant Party, the People's Club, the Communist Party, and the Yugoslav Club did not take part in the vote on the constitution. 223 deputies voted for the constitution, 35 were against, and 161 did not vote.

According to Article 1 of the Constitution, "The state of Serbs, Croats, and Slovenes is a constitutional, parliamentary, and hereditary monarchy." Namely, the important features of the parliamentary system are the government that emerges from the parliamentary majority, and the budgetary right of the parliament, as well as its autonomy.⁴ According to the provisions of the Vidovdan Constitution, the National Assembly was limited in all these rights.

When it comes to the position of the government, Article 91 stipulates that ministers are accountable to the King and the National Assembly. However, although the National Assembly had the opportunity to vote no confidence in the government, during the validity of this Constitution, the survival of the government really depended on the will of the king.⁵ So in the period 1921–

¹ See more about the name of the country: J. Tomić, *Naša nova država u kolevci*, Novi Sad 1918, p. 4-7.

² See the contents of the December 1 act in: D. Janković, B. Krizman, *Građa o stvaranju jugoslovenske države I-II*, Beograd 1964, p. 673-676.

³ „Službene novine“ 1921, no. 142.

⁴ F. Čulinović, *Državnopravni razvitak Jugoslavije*, Zarepe 1963, p. 199-200.

⁵ D. Janković, *Vidovdanski ustav*, „Iz istorije Jugoslavije 1918–1945“, Beograd 1958, p. 187. See also: S. Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd 1952, p. 117.

–1929 there were 24 governments, of which only two fell in the assembly; the rest were replaced by the king's decision.⁶

The issue of budget law of the National Assembly is regulated by Articles 113 and 114 of the Constitution. The National Assembly passed the budget, but in case of its dissolution, the king had the right to extend the old budget by decree for four months. Therefore, the National Assembly was limited in terms of budget law.

The National Assembly exercised its autonomy through the possibility of free choice of representation and adoption of rules of procedure (Articles 76 and 77), but the king had the right to decide on its convocation and dissolution. Thus, by analyzing the constitutional provisions, it can be concluded that the king had an advantage over the National Assembly, so that it did not enjoy the freedom and independence that is characteristic of parliamentarism.⁷

Although the Constitution proclaimed the principle of the division of power into legislative, administrative, and judicial, it was also not consistently implemented. Namely, the legislative power was exercised by the King and the National Assembly (Article 46). However, when analyzing the constitutional provisions on royal powers (he decided to convene and dissolve the assembly, had the right of legislative initiative, and confirmed the laws adopted by the assembly) in relation to the National Assembly, it is clear that he had the upper hand. This may best be inferred from the example of the ratification of legislative proposals adopted by the Assembly. Namely, the king's confirmation was the last step in the process of creating a law. However, his right to confirm the laws was unlimited, which means that he could refuse to confirm any legal proposal, regardless of whether the initiative for passing that law came from the king or the Assembly. Also, the king could refuse to give as much confirmation as he wanted. So, no matter how many times the Assembly took a certain bill into consideration and adopted it, it could force the king to give his confirmation to that bill if he did not want to.⁸ Even a change in the constitution was not possible without the king's consent, so the survival of the monarch as the supreme body of state power could not be influenced.⁹ When it comes to the executive, the king was the head of the administrative authority (Article 47). The administrative power consisted of ministers appointed and dismissed by the king. In terms of influencing the judiciary, the king had the right to amnesty and pardon. Thus, we can conclude that despite the proclaimed principle of separation of powers,

⁶ Lj. Krkljuš, *Pravna istorija srpskog naroda*, Beograd 2016, p. 316.

⁷ S.P. Orlović, *Načelo podele vlasti u ustavnom razvoju Srbije*, Beograd 2008, p. 114.

⁸ S. Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1924, pp. 333-334.

⁹ J. Stefanović, *Ustavno pravo FNR Jugoslavije i komparativno*, Zagreb 1950, p. 153.

all functions were reserved for the monarch.¹⁰ Thanks to this position, the king was essentially the first constitutional factor.

The Vidovdan constitution proclaims classic personal and political rights. However, these rights are limited by special laws. Thus, Article 10 stipulates that a citizen may not be expelled from one place to another, nor may he be detained in one place, except in cases provided by law. However, the law allowed expulsion without a court verdict, by a simple police order.¹¹ It is the same with Article 14, which guarantees freedom of association, except in the case of legally punishable goals. The Law on the Protection of Public Security and Order in the State from 1921 suspended those constitutional provisions which guaranteed freedom of speech and association, as well as freedom of the press.¹² Article 70 stipulates that the right to vote of women will be decided by law; then the Election Law of 1922 denied women this right.¹³ According to Article 127, the National Assembly could, in case of war or general mobilization on the entire state territory, and in case of armed rebellion in one part of it, temporarily suspend the following civil rights by law: the right of association, assembly, and agreement; the freedom of movement and inviolability of the residence, letters, and telegraphic announcements. Thus, many constitutional provisions guaranteeing civil rights and freedoms were in practice restricted or repealed by law.¹⁴

January 6 dictatorship

The political crisis that the state faced in the period 1921–1929, culminated in an assassination in the National Assembly. Taking advantage of this event, the king repealed the Vidovdan Constitution with a proclamation of January 6, 1929 and dissolved the assembly, justifying his decision with national and state interests. The proclamation addressed to the people states that the only goal was “to achieve the realization of those institutions, the state administration and the state system, which will best suit the general needs and interests of the state, in the shortest possible time.”¹⁵

The legal basis of the dictatorship consisted of several laws, the most important of which was the Law on Royal Power and Supreme State Administration.¹⁶ With its adoption, the king formally became the bearer of all power in the state

¹⁰ F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1968, p. 222.

¹¹ S. Jovanović, p. 434.

¹² „Službene novine“ 1921, no. 170.

¹³ „Službene novine“ 1922, no. 150.

¹⁴ J. Broz-Tito, *Politički izveštaj sa V kongresa Komunističke partije Jugoslavije*, Beograd 1948, p. 28.

¹⁵ „Politika“ 1929, no. 7430.

¹⁶ „Službene novine“ 1929, no. 9.

(Article 2). Thus, in terms of executive power, the king appointed and replaced members of the Council of Ministers at his own discretion, passed laws, and judicial power was exercised in his name. In this way, an absolutist regime (monarchodictatorship) was established, which lasted until the adoption of the new constitution in 1931.

The Law on the Protection of Public Security and Order in the State prohibited the work of all political parties, and abolished the freedom of expression, as well as the right of association, assembly, and agreement.¹⁷

Although initially approved by both internal and external political factors, the king's dictatorship did not provide a solution to the political, national, and economic problems that existed in the country, and therefore lost its earlier support over time.

Constitution of 1931

The dictatorship that the king introduced in order to solve the existing crisis in the country failed to solve any political and economic problems. On the contrary. Due to numerous internal and external reasons, the king decided to look for a way out by restoring constitutionality. The new constitution was enacted on September 3, 1931.

The enacted or September constitution, as it is often called, defined the state as a hereditary constitutional monarchy. Unlike the Vidovdan Constitution, the label "parliamentary" was missing.

The biggest novelty brought by the new constitution was the introduction of a bicameral representative body, which consisted of the National Assembly and the Senate. Despite the principled equality of the houses, analysis of the composition and position of the Senate can conclude that this body was formed in order to strengthen royal power. Thus, e.g. the king had the right to appoint the same number of senators as were elected. If we keep in mind that one third of the members were enough for quorum, it can be concluded to what extent the monarch had authority in the legislation. The National Assembly, as a whole, was significantly limited in terms of its powers. So it was, for example, that the king could extend the budget by decree for a year, which would mean that the Assembly was given the opportunity to force the government to withdraw only when the old budget could no longer be extended.¹⁸ Thus, although the National Assembly, according to the constitutional provisions, was a legislative factor, when analyzing its composition and attitude towards the executive, it can be concluded that the king had complete control over this body.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ D. Jevtić, *Vidovdanski i Oktroisani ustav od 3. IX 1931. godine*, „Anali Pravnog fakulteta“, Beograd 1988, p. 124.

The enacted constitution also proclaims the principle of division of state power.¹⁹ According to Article 26, legislative power belonged to the King and the National Assembly, administrative power was exercised by the King through responsible ministers (Article 27), and judgments were pronounced and executed on behalf of the King, who had the right to amnesty and pardon (Article 28. and 30.) From the above, it can be concluded that the Constitution is based on the principle of unity of power, and the only thing that is divided are its functions.²⁰ Thus, analysis of the constitutional provisions clearly shows that most of the powers still belonged to the king.

In terms of civil rights and freedoms, the 1931 Constitution largely retained the same wording as the 1921 Vidovdan Constitution. Thus, Art. 12, guaranteed freedom of expression, but within limits set by law. Under the same condition, the following article guarantees the right of association, assembly, and agreement. Thus, the rights and freedoms guaranteed by the constitution could still be restricted by law.

Special attention is paid to Article 116 of the Authorized Constitution, which reads: "In the event of war, mobilization, riots and rebellion, which would jeopardize the public order and security of the state, or when public interests are endangered to such an extent, the King may, in that exceptional case, order by decree to temporarily undertake all extraordinary necessary measures in the whole Kingdom or in one of its parts, regardless of constitutional and legal regulations. All exceptionally taken measures will be submitted to the National Assembly for approval at a later date." Thus, this article of the Constitution enabled the monarch to act in a way that contradicted constitutional or legal provisions, i.e. he could suspend all such provisions as he deemed necessary. In fact, the possibility of suspending the constitutional provisions also existed according to the Vidovdan Constitution. However, according to its provisions, that right belonged to the legislative power, while according to the provisions of the Authorized Constitution, that right belonged to the king.²¹

Bibliography

- „Politika” 1929, no. 7430.
- „Službene novine” 1921, no. 142.
- „Službene novine” 1922, no. 150.
- „Službene novine” 1921, no. 170.
- „Službene novine” 1929, no. 9.

¹⁹ Articles 26, 27 and 28 of the Constitution.

²⁰ L.M. Kostić, *Komentar Ustava Kraljevine Jugoslavije od 3. septembra 1931. godine*, „Jugoslovensko ustavno pravo”, Beograd 1934, p. 76.

²¹ D. Jevtić, p. 125.

- Broz J. Tito, *Politički izveštaj sa V kongresa Komunističke partije Jugoslavije*, Beograd 1948.
- Čulinović F., *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1968.
- Čulinović F., *Državnopravni razvitak Jugoslavije*, Zagreb 1963.
- Janković D., Krizman B., *Građa o stvarawu jugoslovenske države I-II*, Beograd 1964.
- Janković D., *Vidovdanski ustav*, „Iz istorije Jugoslavije 1918–1945”, Beograd 1958.
- Jevtić D., *Vidovdanski i Oktroisani ustav od 3. IX 1931. godine*, „Anali Pravnog fakulteta”, Beograd 1988.
- Jovanović S., *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1924.
- Kostić Lazo M., *Komentar Ustava Kraljevine Jugoslavije od 3. septembra 1931. godine*, „Jugoslovensko ustavno pravo”, Beograd 1934.
- Krkljuš Lj., *Pravna istorija srpskog naroda*, Beograd 2016.
- Orlović S.P., *Načelo podele vlasti u ustavnom razvoju Srbije*, Beograd 2008.
- Pribićević S., *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd 1952.
- Stefanović J., *Ustavno pravo FNR Jugoslavije i komparativno*, Zagreb 1950.
- Tomić J., *Naša nova država u kolevci*, Novi Sad 1918.

SUMMARY

Constitutionality in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes/ the Kingdom of Yugoslavia – Between Covert and Overt Dictatorship

The two constitutions adopted during the existence of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes / Yugoslavia differed in the manner in which they were adopted. The first constitution, known in the literature as Vidovdan, was adopted in 1921, while the second was drafted ten years later, in 1931. The provisions of the Vidovdan Constitution gave the king the opportunity to influence all the levers of power, which in a parliamentary system have the task of limiting his power. Thus, the king became the most important factor in the system of government. After the adoption of the Vidovdan Constitution, the king aspired to expand his power beyond the set boundaries. This was achieved in January 1929 with the introduction of the absolutist regime. Along the way, the period between the creation of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes and the introduction of the dictatorship was marked by numerous crises, both parliamentary and political. Despite the fact that the regime established on January 6 was based on law, it did not imply the existence of the rule of law. The adoption of the new constitution in 1931 did not contribute to solving the existing political, national, and social problems that the state was facing. On the contrary. The enacted constitution enabled the king to replace his two-year open dictatorship with a constitutional one. Comparative analysis indicates the existence of both certain similarities and differences between the two constitutions. Namely, analysis of the constitutional provisions concerning the position and authority of the people's representation shows that both the Vidovdan Constitution and the

Constitution of 1931 provided only limited parliamentarism. Furthermore, with regard to the organization of state power, both constitutions proclaim the principle of separation of powers. However, analysis shows that power was concentrated in the hands of the monarch, which leads us to the conclusion that both constitutions were still based on the principle of unity of power. With regard to certain civil rights and freedoms, both constitutions provided for the possibility of restricting or abolishing them in practice through legislation. Therefore, their proclamation in the constitutions did not mean their introduction into life. Whether certain rights and freedoms would exist and to what extent, depended exclusively on the legislature. When it comes to differences, they are first visible in the way they arise. While the Vidovdan Constitution was adopted in a democratic procedure before the Constituent Assembly, the Constitution of 1931 was created as a result of the king's arbitrariness. Another important difference concerns the organization of the representative body. Namely, the Constitution of 1921 envisages a unicameral representative body – the National Assembly, while the Constitution of 1931 introduced a bicameral system, so the representative body consisted of the National Assembly and the Senate. Although these two houses were in principle equal, it can be said that the introduction of the Senate was aimed at contributing to the strengthening of the king's power. It is important to note that the Constitution of 1931 allows the possibility to give the decision to suspend certain constitutional and legal provisions to the monarch, as the holder of executive power, while that right under the Vidovdan Constitution belonged to the National Assembly. Based on all the above, it can be concluded that the king managed to impose himself as the undisputed ruler through the Constitution of 1921, and even more through the Constitution of 1931.

Stanisław Bożyk

Uniwersytet w Białymstoku
e-mail: s.bozyk@uwb.edu.pl

ORCID: 0000-0001-6227-1963

DOI: 10.15290/mhi.2021.20.02.03

Geneza i założenia pierwszej konstytucji Republiki Finlandii z 1919 r.

ABSTRAKT

W dziejach konstytucjonalizmu nader istotny etap stanowiło przyjęcie nowych konstytucji w wielu państwach europejskich na przestrzeni kilku lat po zakończeniu I wojny światowej. Były to w zdecydowanej większości te państwa, które w tamtym historycznym momencie uzyskały niepodległość wskutek rozpadu dwóch wielkich imperiów: Cesarstwa Rosyjskiego oraz Austro-Węgier. Ustanowione wówczas konstytucje praktycznie wszędzie deklarowały liberalno-demokratyczny model ustroju politycznego, czego przykładem może być chociażby konstytucja marcowa w II RP czy też ustawy zasadnicze Czechosłowacji, Litwy, Łotwy oraz Estonii. Zaliczają się do nich także ówczesne regulacje konstytucyjne w Republice Finlandii, których analiza jest zasadniczym celem niniejszego opracowania. W pierwszej kolejności niezbędne jest ukazanie genezy przyjętych rozwiązań prawnoustrojowych i wzorców, które przesądziły o ich ostatecznym kształcie. Szczególną uwagę poświęcić jednak należy zasadom i podstawowym instytucjom ustroju państwowego Finlandii ukształtowanym w treści Aktu o Formie Rządu z 1919 r., który nie był zresztą wtedy jedynym aktem rangi konstytucyjnej określającym system ustrojowy tego państwa. Warto też postawić pytanie, dlaczego przyjęta w tamtym okresie pierwsza konstytucja Republiki Finlandii, w odróżnieniu od ówczesnych konstytucji znacznej części państw europejskich (w tym II Rzeczypospolitej), nie została zastąpiona w latach trzydziestych całkowicie nową ustawą zasadniczą, stwarzającą podstawy autorytarnego systemu rządów. Uwagi zaprezentowane w tym artykule są wynikiem analizy fińskich aktów konstytucyjnych dwudziestolecia międzywojennego oraz dostępnej literatury historyczno-prawnej i prawnoustrojowej.

ABSTRACT**The Genesis and Principles of the First Constitution of the Republic of Finland of 1919**

In the history of constitutionalism, a very important stage was the adoption of new constitutions in many European countries within a few years after the end of World War I. The vast majority of these countries gained independence at that historic moment as a result of the collapse of two great empires: the Russian Empire and the Austro-Hungarian Empire. The constitutions established at that time practically everywhere declared a liberal-democratic model of the political system, an example of which could be the March Constitution in the Second Polish Republic or the fundamental laws of Czechoslovakia, Lithuania, Latvia and Estonia. They also include the then-constitutional regulations in the Republic of Finland, the analysis of which is the main goal of this study. First of all, it is necessary to show the genesis of the adopted legal solutions and patterns that determined their final shape. However, special attention should be paid to the principles and basic institutions of the state system of Finland, as laid down in the Act on the Form of Government of 1919, which was not the only act of constitutional rank defining the system of that state at that time. It is also worth asking why the first constitution of the Republic of Finland adopted at that time, unlike the then constitutions of a significant part of European countries (including the Second Polish Republic), was not replaced in the 1930s by a completely new constitution, creating the basis for an authoritarian system of government. The comments presented in this article are the result of an analysis of the Finnish constitutional acts of the interwar period and the available historical and legal as well as legal and political literature.

Słowa kluczowe: Finlandia, geneza republiki, konstytucja z 1919 r., zasady ustroju, system rządów

Key words: Finland, genesis of the republic, the 1919 constitution, principles of the political system, system of government

Finlandia stała się w pełni suwerennym państwem nieco ponad 100 lat temu, a realizacji dążeń niepodległościowych narodu fińskiego sprzyjały w decydującej mierze zarówno wydarzenia I wojny światowej, jak też obie rewolucje rosyjskie. Pojawienie się tego państwa na mapie Europy nie oznaczało jednak, tak jak w przypadku II Rzeczypospolitej, odzyskania niepodległości, gdyż było to *de facto* uzyskanie samodzielnego bytu państwowego. Finlandia jako całkowicie odrębne państwo narodziła się bowiem wówczas po raz pierwszy w historii.

W przeszłości Finlandia przez kilka stuleci stanowiła wyodrębnioną prowincję Królestwa Szwecji, korzystając w tym okresie tylko z niewielkiego zakresu autonomii. Po opanowaniu jej terytorium w 1808 r. przez wojska rosyjskie, Finlandia zostaje przekształcona z prowincji szwedzkiej w Wielkie Księstwo i w takim charakterze miała ona od tej pory funkcjonować w ramach carskiej Rosji¹. Mimo zmiany przynależności państwowej nie doszło wtedy do uchylecia szwedzkiego Aktu o Formie Rządu z 1772 r.², którego postanowienia formalnie nadal obowiązywały i to przez cały okres związku Finlandii z Imperium Rosyjskim³.

Wielkie Księstwo Finlandii powiązane zostało z Rosją unią personalną, ponieważ car Rosji był jednocześnie Wielkim Księciem Finlandii. Faktyczną władzę wykonawczą sprawował Senat, złożony z ministrów powoływanych przez Wielkiego Księcia (cara) i obradujący pod przewodnictwem generała-gubernatora Finlandii. Władza prawodawcza powierzona została zgromadzeniu stanowemu⁴, którego rola była jednak w praktyce istotnie ograniczona, a nawet przez ponad pół wieku nie doszło ani razu do jego zwołania na obrady⁵. Zasadnicze zmiany statusu ustrojowego Wielkiego Księstwa Finlandii i konsolidacja reprezentacji narodu miały nastąpić dopiero w początkach XX wieku.

Nasilające się wówczas problemy zewnętrzne (przegrana wojna z Japonią) i wewnętrzne (wystąpienia rewolucyjne w 1905 r.) zmusiły władze rosyjskie do gruntownej rewizji swojej dotychczasowej polityki wobec Finlandii. Na mocy manifestu cara Mikołaja II z 4 listopada 1905 r. nastąpiło przywrócenie pełnej autonomii Finlandii i została zapowiedziana znacząca reforma ustrojowa. Doszło do niej 29 maja 1906 r., gdy podczas sesji zgromadzenia stanowego uchwalono Akt o Parlamencie, który zniósł czterostanowe zgromadzenie i w jego miejsce utworzył jednoizbowy fiński parlament – Eduskuntę⁶. Jego skład miał być wyłaniany w drodze wyborów powszechnych na trzyletnią kadencję. Przyjęte wówczas zasady prawa wyborczego do parlamentu bardzo istotnie poszerzyły liczebność elektoratu, także przez przyznanie – po raz pierwszy w Europie – pełni praw wyborczych kobietom. Ponadto, wskutek demokratyzacji prawa wyborczego i wprowadzenia systemu proporcjonalnego Eduskunta stała się

¹ Por. L.A. Puntila, *Political History of Finland 1809–1966*, Helsinki 1974, s. 23 i n.

² Szwedzki Akt o Formie Rządu przyjęty został w 1772 r. z inicjatywy króla Gustawa III Wazy, gwarantując mu pełnię władzy wykonawczej. Obowiązanie tego aktu rozciągało się oczywiście także na terytorium Finlandii. Zob. T. Cieślak, *Historia Finlandii*, Wrocław 1983, s. 110 i n.

³ Por. M. Grzybowski, *Finlandia. Zarys systemu ustrojowego*, Kraków 2007, s. 48.

⁴ Finlandzkie zgromadzenie stanowe składało się tradycyjnie z czterech stanów: szlachty, duchowieństwa, mieszczan i chłopów.

⁵ Zgromadzenie stanowe nie było zwoływane w latach 1809–1863 i ten okres przyjęło się określać w doktrynie mianem „zamrożonego konstytucjonalizmu”. Zob. m.in. L.A. Puntila, op. cit., s. 26; V. Serzhanova, *Suomen perustuslaki. Ustawa zasadnicza Finlandii*, Rzeszów 2017, s. 16.

⁶ Por. O. Jussila, S. Hentilä, J. Nevakivi, *Historia polityczna Finlandii 1809–1999*, Kraków 2001, s. 64 i n.

reprezentatywnym przedstawicielstwem politycznym. Nadal jednak akty parlamentu wymagały dla swej ważności zatwierdzenia przez cara, który mógł też podejmować decyzje o jego rozwiązaniu i zarządzeniu wyborów przedterminowych⁷.

Reforma ustrojowa z 1906 r. miała niezwykle istotne znaczenie, gdyż zagwarantowana wówczas Finlandii daleko idąca autonomia stworzyła podwaliny pod tworzenie całkowicie suwerennego organizmu państwowego. Realizacji idei niezależności Finlandii sprzyjało też istnienie od 1906 r. rozwiniętych instytucji demokracji przedstawicielskiej, z jednoizbowym parlamentem wyłanianym w ówczesnym okresie na podstawie najbardziej demokratycznego prawa wyborczego – i to w ramach Imperium Rosyjskiego⁸. W tej sytuacji pozostało jedynie oczekiwanie na odpowiedni moment do ogłoszenia suwerenności, który nastąpił w końcowym okresie I wojny światowej. Rezolucja proklamująca całkowitą niepodległość Finlandii została ogłoszona przez Eduskuntę 6 grudnia 1917 r.⁹ i od tego momentu rozpoczął się trudny proces kształtowania struktur organizacyjnych nowopowstałego państwa. Szczególnie istotnym zadaniem stało się w związku z tym przygotowanie i uchwalenie konstytucji, która określałaby podstawowe zasady oraz instytucje ustroju politycznego Finlandii.

Po przyjęciu deklaracji niepodległości Finlandia miała faktycznie ustrój monarchistyczny, gdyż formalnie obowiązywał nadal Akt o Formie Rządu z 1772 r., co zresztą potwierdziła Eduskunta w drodze specjalnej uchwały z połowy maja 1918 r.¹⁰ W konsekwencji kilka dni później parlament powołał regenta do sprawowania funkcji głowy państwa¹¹. Rozwiązanie to uznano za optymalne w sytuacji, gdy nie była jeszcze rozstrzygnięta kwestia, czy Finlandia ma pozostać monarchią czy też przyjmie ustrój republikański¹². W sprawie wyboru określonej formy państwa miała zadecydować ostatecznie nowa ustawa zasadnicza.

7 W praktyce ustrojowej w latach 1907–1917 car (jako Wiek Książę Finlandii) ośmiokrotnie decydował się na rozwiązanie Eduskunty i wcześniejsze wybory. Zob. M. Grzybowski, *Finlandia...*, s. 49.

8 Por. S. Gebethner, *O genezie i ewolucji prezydenjalizmu w Finlandii. Refleksje konstytucjonalisty i politologa*, [w:] *Współczesne przemiany ustrojowe w Polsce i w świecie. Prace ofiarowane profesorowi Jerzemu Stembrowi-czowi w 65 rocznicę urodzin*, red. L. Garlicki, A. Gwiżdż, H. Izdebski, M. Konarski, Warszawa 1987, s. 42.

9 Rezolucja ta przyjęta została nieznaczną większością głosów, gdyż za niepodległością opowiedziało się 100 deputowanych do Eduskunty, zaś 88 członków parlamentu było przeciw. Por. V. Serzhanova, D. Wapińska, *Ewolucja konstytucjonalizmu w Finlandii*, [w:] *Aktualne problemy reform konstytucyjnych*, red. S. Bożyk, Białystok 2013, s. 418 (przypis 3).

10 Tym dsamym nie mają racji ci autorzy, którzy negują moc obowiązującą szwedzkiego Aktu o Formie Rządu na terytorium Wielkiego Księstwa Finlandii lub podają ten fakt w wątpliwość. Por. m.in. D. Szpoper, *Niedoszła próba ograniczania samodzięzawia. Aleksander I i warszawski projekt konstytucji dla Imperium Rosyjskiego z lat 1918–1920*, „Prawo i Więź” 2020, nr 4, s. 170 (przypis 6).

11 Wyboru dokonano na podstawie § 38 szwedzkiego Aktu o Formie Rządu z 1772 r., co dodatkowo przekonuje, że Akt ten obowiązywał na całej historii Wielkiego Księstwa. Eduskunta wyznaczyła wówczas na regenta Pehra E. Svinhufvuda, pełniącego dotąd funkcję premiera pierwszego rządu niepodległej Finlandii.

12 Zob. szerzej K. Ciemniowski, *Zasady ustroju politycznego Finlandii*, Bydgoszcz 1971, s. 122 i n.

Pracę nad nową konstytucją Finlandii rozpoczęły się w praktyce jeszcze przed formalnym ogłoszeniem niepodległości. Zostały one podjęte w marcu 1917 r. wraz z powołaniem przez Eduskuntę składu Komisji Konstytucyjnej. Na przewodniczącego tej Komisji wybrany został Kaarlo J. Ståhlberg, profesor prawa konstytucyjnego i urzędujący prezes Najwyższego Sądu Administracyjnego. Fakt ten miał niebagatelne znaczenie dla podjętych wówczas prac nad ustawą zasadniczą, ponieważ ten znany konstytucjonalista i ceniony polityk wywarł w praktyce ogromny wpływ na ostateczny kształt rozwiązań prawnoustrojowych przyjętych w fińskiej konstytucji¹³.

Prace Komisji Konstytucyjnej nad projektem nowej konstytucji długo trwały, na co decydujący wpływ miała niestabilna sytuacja wewnętrzna, której apogeum była trwająca przez kilka miesięcy 1918 r. wojna domowa¹⁴. W konsekwencji przygotowany przez Komisję projekt konstytucji przedłożony został parlamentowi dopiero w maju 1919 r., a więc już po wyborach do Eduskunty, przeprowadzonych dwa miesiące wcześniej. Podczas kampanii wyborczej przed tymi wyborami doszło do ostrej rywalizacji pomiędzy monarchistami, opowiadającymi się za utrzymaniem w Finlandii korony, a zwolennikami republikańskiej formy państwa. Spór ten rozstrzygnął ostatecznie rezultat wyborów, w których ugrupowania polityczne opowiadające się za monarchią zdobyły niespełna 1/4 ogólnej liczby mandatów poselskich w parlamencie¹⁵.

Podczas debaty parlamentarnej nad projektem ustawy zasadniczej najwięcej emocji budził spór dotyczący wzajemnych relacji między prezydentem a parlamentem oraz sposobu obsady urzędu prezydenta. Prawica optowała za silną prezydenturą, ugrupowania lewicowe zaś były zdecydowane wspierać ideę zwierzchnictwa parlamentu nad egzekutywą¹⁶. W końcu udało się wypracować pewien kompromis, bo obie strony sporu zgodziły się na to, aby prezydent był powoływany w wyborach pośrednich, mając jednak przy tym zagwarantowany bardzo szeroki zakres kompetencji.

Pierwsza ustawa zasadnicza suwerennej Finlandii, wprowadzająca w tym państwie ustrój republikański, została ostatecznie uchwalona przez Eduskuntę 21 czerwca 1919 r. Nie została ona nazwana wprost konstytucją lub ustawą

¹³ Na ten wyjątkowy fakt zwracał uwagę S. Gebethner, podkreślając, że jest to „szczególny i odosobniony przypadek w historii prawa konstytucyjnego, aby właśnie profesor tej dyscypliny prawa był równocześnie wybitnym politykiem, mającym rozstrzygający wpływ na kształt ustawy zasadniczej, a następnie w pierwszym okresie obowiązywania wdrażał ją w życie dzięki piastowaniu najwyższego urzędu państwowego”, czyli urzędu prezydenta Finlandii (Zob. S. Gebethner, op. cit., s. 41).

¹⁴ Podczas fińskiej wojny domowej miały miejsce walki pomiędzy obozem „białych” (dążących do uzyskania całkowitej i trwałej niepodległości Finlandii) a obozem „czerwonych” (zmiernych do utrzymania Finlandii w granicach porewolucyjnej Rosji). Ten krwawy konflikt wewnętrzny, który pochłonął co najmniej 30 000 ofiar śmiertelnych, zakończył się zwycięstwem obozu „białych”, dzięki czemu Finlandia u progu swej niepodległości obroniła suwerenny byt państwowy.

¹⁵ Por. V. Serzhanova, D. Wapińska, op. cit., s. 419.

¹⁶ Zob. szerzej L.A. Puntila, op. cit., s. 121 i n.

konstytucyjną, lecz Aktem o Formie Rządu, co było bardzo wyraźnym nawiązaniem do szwedzkiej tradycji ustrojowej, gdzie tak właśnie tytułowano podstawowe akty normatywne rangi konstytucyjnej¹⁷. Przyjęty przez parlament Akt o Formie Rządu został następnie usankcjonowany przez regenta pełniącego tymczasowo funkcje głowy państwa, którym był w tamtym momencie (po rezygnacji P.E. Svinhufvuda) jeden z twórców niepodległej Finlandii i jej bohater narodowy Carl Gustaf Mannerheim¹⁸. Akt ten wszedł w życie z chwilą jego podpisania przez regenta 17 lipca 1919 r.

Akt o Formie Rządu nie był wówczas jedynym aktem konstytucyjnym regulującym ustrój Republiki Finlandii, ponieważ w przeciągu kilku najbliższych lat Eduskunta uchwaliła jeszcze trzy akty o takim charakterze. 25 listopada 1922 r. przyjęty został Akt o Trybunale Stanu oraz Akt o prawie parlamentu do badania zgodności z prawem czynności urzędowych członków Rady Państwa, kanclerza sprawiedliwości i parlamentarnego ombudsmana. Z kolei 13 stycznia 1928 r. doszło do uchwalenia nowego Aktu o Parlamencie, który zastąpił analogiczny Akt z 1906 r. Tak więc te cztery akty ustrojowe tworzyły łącznie konstytucję międzywojennej Finlandii¹⁹.

Struktura Aktu o Formie Rządu z 1919 r. nie różniła się w istotny sposób od systematyki innych ówczesnych konstytucji²⁰. Składał się on z jedenastu rozdziałów²¹ i liczył 95 artykułów. W rozdziale pierwszym podkreślono republikańską formę państwa fińskiego oraz wskazano kilka jego zasad ustrojowych, w tym zasadę suwerenności narodu i zasadę podziału władz. Rozdział drugi poświęcono podstawowym prawom i wolnościom obywateli, zaś rozdział trzeci wyznaczał ogólne ramy procesu ustawodawczego. Dwa kolejne rozdziały Aktu uregulowały ustrój władz publicznych, ale tylko władzy wykonawczej (rozdział

¹⁷ Por. N. Herlitz, *Elements of Nordic Public Law*, Stockholm 1969, s. 27 i n.

¹⁸ Carl Gustaf von Mannerheim był do 1917 r. generałem armii carskiej, w której przeszedł wszystkie szczeble kariery wojskowej. W jego karierze był też znaczący polski epizod, gdyż od 1908 r. C.G. Mannerheim dowodził 13 Pułkiem Ułanów Włodzimierskich w Mińsku Mazowieckim. Później z sympatią wspominał swoje kontakty z Polakami, czemu dał wyraz w swoich drukowanych wspomnieniach. Pisał m.in.: „Jeszcze dziś z przyjemnością wspominam 7 lat spędzonych w Polsce. Zetknąłem się z wieloma wybitnymi Polakami, miałem wśród nich wielu przyjaciół. Zamiłowania do koni, sportu i polowań otwierały przede mną wiele drzwi. Brałem udział nie tylko w życiu towarzyskim wyższych sfer rosyjskich wojskowych oraz urzędników, lecz także obracałem się w polskim towarzystwie, o którym wiadomo, że jest świetne i ekskluzywne. Wkrótce po przybyciu do zostałem przyjęty do Klubu Myśliwskiego w Warszawie; takiego polskiego Jockey Club, który całkowicie mógł równać się z najsłynniejszymi klubami Londynu, Paryża i Petersburga” (C.G. Mannerheim, *Wspomnienia*, Warszawa 2017, s. 41).

¹⁹ Por. M. Grzybowski, *Finlandia ...*, s. 49-50; K. Warakomska, *Republika Finlandii*, [w:] *Ustroje konstytucyjne wybranych państw europejskich*, red. S. Bożyk, Białystok 2020, s. 175.

²⁰ W opracowaniu tym korzystam z tekstu Aktu opublikowanego w opracowaniu A. Gwiżdż, *Finlandia*, [w:] *Konstytucje Finlandii, Włoch, Niemieckiej Republiki Federalnej, Francji*, red. A. Burda, M. Rybicki, Wrocław 1971, s. 19 i n.

²¹ Zasadniczy tekst Aktu o Formie Rządu poprzedzony został zwięzłą preambułą, w której podkreślono głównie doniosłość faktu uzyskania przez Finlandię pełnej suwerenności.

czwarty) oraz organów wymiaru sprawiedliwości (rozdział piąty). Brak było natomiast w fińskiej ustawie zasadniczej z 1919 r. rozdziału poświęconego władzy ustawodawczej, gdyż te kwestie zostały pozostawione do regulacji w treści Aktu o Parlamencie. Pozostałe rozdziały Aktu regulowały kolejno problematykę: finansów publicznych państwa, sił zbrojnych, szkolnictwa, związków wyznaniowych i urzędów publicznych. Ostatni rozdział zawierał przepisy końcowe.

Za podstawową zasadę ustroju politycznego Finlandii w Akcie o Formie Rządu z 1919 r. uznano zasadę suwerenności narodu. Została ona wyrażona w § 2 Aktu, który stanowił, że „władza zwierzchnia w Finlandii należy do narodu reprezentowanego przez parlament zwoływany na sesje”. W ten sposób norma rangi konstytucyjnej uznała parlament za jedyny organ państwowy powołany do reprezentowania narodu jako podmiotu władzy najwyższej w państwie. Nie oznaczało to natomiast przyznania parlamentowi dominującej roli w strukturze naczelných organów państwowych, albowiem w tym samym przepisie Aktu o Formie Rządu przyjęta została zasada ograniczająca zakres władzy ustawodawczej Eduskunty. Znalazła się ona w drugim zdaniu § 2, gdzie podkreślono, że „władzę ustawodawczą realizuje parlament wspólnie z Prezydentem Republiki”. Wprowadzenie do ustawy zasadniczej takiej formuły prawnoustrojowej oznaczało *de facto* daleko idące zrównanie roli głowy państwa i parlamentu w sferze realizacji funkcji ustawodawczej²².

W dalszej kolejności przepis § 2 Aktu o Formie Rządu wskazywał na wyeksponowaną pozycję ustrojową Prezydenta Republiki w ramach konstytucyjnej zasady trójpodziału władz. Szczególna pozycja głowy państwa wynikała ze sformułowania, w którym podkreślono, iż Prezydentowi przysługuje „najwyższa władza wykonawcza”. Tym samym Prezydent uznany został nie tylko za organ współrealizujący władzę ustawodawczą, ale także za najważniejszy organ w składzie egzekutywy²³. Zgodnie z fińską ustawą zasadniczą z 1919 r., egzekutywa była bowiem dwuczłonowa, gdyż – poza Prezydentem – do sprawowania funkcji z zakresu władzy wykonawczej wyznaczona została również Rada Państwa (rząd), która składała się z premiera i ministrów. Decydującą rolę w sferze egzekutywy odgrywał jednak Prezydent Republiki, bo przepisy konstytucyjne zagwarantowały mu możliwość wpływu zarówno na skład rządu²⁴, jak też na kierunki jego działalności.

Analiza przepisów Aktu o Formie Rządu z 1919 r. określających sposób obsady urzędu Prezydenta Republiki, jego miejsce w strukturze naczelných organów państwowych i zakres przyznanych mu kompetencji pozwala na stwierdzenie, że ówczesne regulacje konstytucyjne gwarantowały mu bardzo silną pozycję

²² Por. M. Grzybowski, *Współczesny parlamentaryzm skandynawski*, Kraków 1988, s. 82 i n.

²³ Zob. J. Nousiainen, *The Finnish System of Government: From a Mixed Constitution to Parliamentarism*, [w:] *The Constitution of Finland*, Helsinki 2001, s. 146 i n.

²⁴ Por. M. Grzybowski, *Systemy polityczne współczesnej Skandynawii*, Warszawa 1989, s. 129 i n.

ustrojową. Tak znacząca pozycja ustrojowa głowy państwa legitymizowana była już przez ustanowienie konstytucyjnej zasady powszechnych, choć pośrednich (dwustopniowych), wyborów prezydenckich. Przyjęcie tej zasady oznaczało pozbawienie parlamentu, będącego jedynym – zgodnie z treścią § 2 Aktu o Formie Rządu – przedstawicielstwem narodu, wpływu na powoływanie jednego z dwóch organów władzy wykonawczej²⁵.

W odniesieniu do wyborów prezydenckich, przyjęte regulacje konstytucyjne i ustawowe²⁶ przewidywały, że Prezydent Republiki będzie wybierany przez 300 elektorów pochodzących z wyborów powszechnych, tajnych, równych, bezpośrednich i proporcjonalnych. Kolegium elektorskie, zgodnie z § 23 Aktu o Formie Rządu, miało zbierać się zawsze 15 lutego i pod przewodnictwem urzędującego premiera dokonywać wyboru Prezydenta. Kandydaci na urząd Prezydenta mogli być zgłaszani dopiero na posiedzeniu kolegium elektorów. Głosowanie było tajne, a wybór Prezydenta mógł nastąpić wyłącznie bezwzględną większością głosów ogólnej liczby członków kolegium. Gdy w trakcie dwóch głosowań nie wyłoniono zwycięzcy, trzecie głosowanie odbywało się już z udziałem tylko dwóch kandydatów. Prezydent był wybierany na 6 lat, a ten sam kandydat mógł być wybrany wielokrotnie, gdyż fińska ustawa zasadnicza z 1919 r. nie wprowadzała żadnych ograniczeń odnośnie liczby kadencji Prezydenta²⁷.

Akt o Formie Rządu z 1919 r. stwarzał Prezydentowi daleko idące możliwości wpływu na funkcjonowanie parlamentu. Wynikały one przede wszystkim z faktu uznania głowy państwa przez § 2 tego Aktu za organ sprawujący, wraz z Eduskuntą, funkcje władzy ustawodawczej. Dlatego też Prezydent Republiki mógł w znaczący sposób oddziaływać na kształtowanie treści ustawodawstwa, będącego tradycyjnie zasadniczą sferą aktywności parlamentu. Wpływ Prezydenta w tej materii wyrażał się przede wszystkim w tym, że: 1) przysługiwało mu prawo inicjatywy ustawodawczej, 2) posiadał on kompetencje do zatwierdzania

²⁵ Wyjątkiem była pierwsza po uchwaleniu Aktu o Formie Rządu elekcja Prezydenta, która dokonana została przez Eduskuntę. Była to zresztą konieczność, gdyż w tamtym okresie nie było jeszcze określonej szczegółowej procedury wyboru Prezydenta (ustawowa regulacja trybu wyborów prezydenckich przyjęta została dopiero po upływie pięciu lat od uchwalenia ustawy zasadniczej – w 1924 r.). Poza tym wybór Prezydenta przez Eduskuntę okazał się wtedy najlepszym rozwiązaniem, gdyż w 1919 r. była jeszcze w Finlandii niezwykle skomplikowana sytuacja społeczno-polityczna, która istotnie utrudniłaby przeprowadzenie powszechnych wyborów Prezydenta. Warto przypomnieć, że w pierwszych wyborach Prezydenta Republiki o urząd ten ubiegali się dwaj „znaczący” kandydaci: dotychczasowy regent gen. C.G. von Mannerheim oraz wybitny fiński konstytucjonalista (kierujący pracami Komisji Konstytucyjnej, która przygotowała projekt Aktu o Formie Rządu) prof. K.J. Ståhlberg. Już w pierwszej turze wybrany został K.J. Ståhlberg, na którego głosowało 143 deputowanych do Eduskunty. Zob. szerzej J. Osiński, *Prezydent Republiki Finlandii*, [w:] *Prezydent w państwach współczesnych*, red. J. Osiński, Warszawa 2009, s. 197 i n.

²⁶ Była to ustawa o wyborze Prezydenta Republiki z dnia 22 lutego 1924 r. oraz ustawa o okręgach wyborczych i liczbie elektorów z dnia 4 lipca 1924 r.

²⁷ Zob. szerzej K. Cierniewski, op. cit., s. 130 i n.

i ogłaszania ustaw, oraz c) w możliwości sięgnięcia po prawo weta zawieszającego wobec ustawy uchwalonej i przekazanej do zatwierdzenia²⁸.

Inicjatywy ustawodawcze Prezydenta były w ówczesnej rzeczywistości inspirowane przez Radę Państwa (rząd). Sprowadzały się one zasadniczo do tego, że Rada Państwa przedkładała Prezydentowi przygotowane przez siebie projekty ustaw, Prezydent zaś – jako faktyczny szef egzekutywy – wnosił je pod obrady parlamentu. Przyjęcie takiego rozwiązania nie oznaczało bynajmniej, że Prezydent został pozbawiony możliwości wywierania wpływu na ostateczny kształt rządowych projektów ustaw. W praktyce ustrojowej zaznaczała się bowiem ingerencja głowy państwa w treść projektów rządowych, o czym może świadczyć aktywność pierwszego Prezydenta Republiki Finlandii, znanego przecież prawnika konstytucjonalisty²⁹. Warto też wspomnieć, że Prezydent miał ponadto prawo wycofania z parlamentu rządowego projektu ustawy, gdy zaistniały okoliczności uzasadniające konieczność podjęcia takiej decyzji³⁰.

Uprawnienie Prezydenta Republiki do zatwierdzania oraz ogłaszania ustaw uchwalonych przez Eduskuntę stanowiło jedno z typowych kompetencji praktycznie każdej współczesnej głowy państwa, powołanej do promulgacji aktów ustawodawczych. Akt o Formie Rządu przyznał przy tym Prezydentowi prawo weta w stosunku do ustaw przyjętych przez parlament i przedłożonych mu do podpisu. Prezydent mógł zgłosić weto ustawodawcze zarówno wtedy, gdy miał zastrzeżenia merytoryczne wobec ustawy, jak i wówczas, kiedy zgłaszał wątpliwości natury prawnej³¹. Z prawa weta ustawodawczego Prezydent mógł skorzystać w ciągu trzech miesięcy od przedłożenia mu ustawy do podpisu. Wetu Prezydenta Finlandii nadano charakter weta zawieszającego, gdyż Eduskunta mogła je odrzucić, uchwalając ponownie zawetowaną ustawę bezwzględną większością głosów członków parlamentu³².

Prezydentowi Republiki przyznano w 1919 r. określone uprawnienia wobec Eduskunty także spoza sfery ustawodawczej. Ograniczały się one w zasadzie do kwestii proceduralnych, a więc związanych z trybem funkcjonowania parlamentu. Do kompetencji Prezydenta w tym zakresie należało zwoływanie i otwieranie zwyczajnych sesji parlamentu, zarządzanie sesji o charakterze nadzwyczajnym oraz zamykanie ostatnich sesji Eduskunty w ramach kolejnych kadencji parlamentu³³. Najdalej idące uprawnienie Prezydenta wobec legislatury stanowiło

²⁸ Por. M. Grzybowski, *Finlandia...*, s. 51.

²⁹ Wskazuje na to m.in. K. Ciemniowski, op. cit., s. 156.

³⁰ Możliwość taką wprowadził § 28 Aktu o Parlamencie z dnia 13 stycznia 1928 r., będący wówczas jednym z czterech aktów konstytucyjnych Republiki Finlandii.

³¹ Por. M. Grzybowski, *Eduskunta. Parlament Finlandii*, Warszawa 2001, s. 40 i n.

³² Por. J. Nousiainen, *The Finnish Political System*, Cambridge 1971, s. 227 i n.

³³ Prezydentowi przyznano ponadto prawo zarządzania odbycia sesji (czy też posiedzenia) Eduskunty, z uwagi na bezpieczeństwo izby, poza stałą siedzibą parlamentu. Por. M. Grzybowski, *Eduskunta...*, s. 42.

prawo rozwiązywania Eduskunty przed upływem jej kadencji i zarządzenie przedterminowych wyborów parlamentarnych. To prawo głowy państwa nie zostało w Akcie o Formie Rządu ograniczone żadnymi uwarunkowaniami o charakterze konstytucyjnym³⁴, co bez wątplenia istotnie wzmacniało pozycję Prezydenta w jego relacjach z parlamentem.

Uprawnienia Prezydenta Finlandii w stosunku do rządu (Rady Państwa) koncentrowały się przede wszystkim na kwestiach związanych z kształtowaniem składu tego organu władzy wykonawczej. Do jego kompetencji należało powoływanie pełnego składu Rady Państwa, a więc zarówno premiera, jak też poszczególnych ministrów. Prezydent nie dysponował jednak w tym zakresie pełną swobodą, bowiem Akt o Formie Rządu przewidywał wyraźnie w § 36, że „członkowie Rady Państwa powinni cieszyć się zaufaniem parlamentu”. Oznaczało to, że przy tworzeniu rządu przez Prezydenta musiał być uwzględniany istniejący układ polityczny w parlamencie³⁵. Do uprawnień Prezydenta zaliczono również podejmowanie decyzji co do dymisji całego rządu lub ministrów, przy czym był on zobowiązany do zdymisjonowania Rady Państwa lub członka tej Rady w sytuacji, kiedy Eduskunta odmówiła udzielenia im wotum zaufania bądź też uchwaliła pod ich adresem wotum nieufności³⁶. Nie można też pominąć przepisu § 40 tego Aktu, który nakładał na Radę Państwa obowiązek wykonywania decyzji Prezydenta. Z treści wymienionego przepisu wynikała nadrzędność Prezydenta nad rządem, a tym samym jego dominacja w ramach fińskiej egzekutywy.

Akt o Formie Rządu z 1919 r. przyznawał Prezydentowi Republiki jako głowie państwa prawo podejmowania wielu istotnych i wywołujących daleko idące skutki decyzji, jak chociażby w ramach sprawowania naczelnego dowództwa sił zbrojnych, nadzoru nad organami administracji państwowej oraz kierownictwa w dziedzinie stosunków Finlandii z innymi państwami. Biorąc pod uwagę tak szeroki, zagwarantowany przez ustawodawstwo konstytucyjne z 1919 r., zakres kompetencji Prezydenta, jak też ukształtowany sposób obsady tego urzędu oraz jego miejsce w strukturze naczelnych organów państwa, można niewątpliwie dojść do wniosku, że Prezydentowi wyznaczona została szczególna rola w ramach przyjętego wtedy modelu rządów³⁷. Wprowadzenie w Finlandii na mocy Aktu o Formie Rządu z 1919 r. systemu ustrojowego eksponującego pozycję głowy państwa było przejawem poszukiwania silnego przywódcy, a takim wymogom mógł sprostać tylko prezydent wyposażony w wiele istotnych kompetencji³⁸.

³⁴ Por. J. Nousiainen, *The Finnish Political System ...*, s. 228 i n.

³⁵ Zob. V. Serzhanova, *System konstytucyjny Finlandii*, Warszawa 2021, s. 18 i n.

³⁶ Por. M. Grzybowski, *Eduskunta...*, s. 41 i n.

³⁷ Zob. szerzej S. Gebethner, op. cit., s. 39 i n.

³⁸ Por. V. Serzhanova, *System...*, s. 19; S. Bożyk, *Ewolucja pozycji ustrojowej prezydenta Republiki Finlandii*, [w:] *Ustroje. Tradycje i porównania. Księga jubileuszowa dedykowana prof. dr hab. Marianowi Grzybowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. P. Mikuli, A. Kulig, J. Karp, G. Kuca, Warszawa 2015, s. 652.

Powyższe uwagi o statusie ustrojowym i zakresie kompetencji Prezydenta Finlandii nader wyraźnie wskazują, jak znaczącą rolę wyznaczył głowie państwa Akt o Formie Rządu. Zasób przysługujących mu kompetencji pozwalał wywierać daleko idący wpływ na funkcjonowanie parlamentu, jak też gwarantował nadrzędną rolę wobec Rady Państwa, czyli drugiego organu fińskiej egzekutywy. Nie sposób przy tym nie zauważyć, że w treści Aktu o Formie Rządu zdecydowanie najwięcej uwagi poświęcono właśnie Prezydentowi, gdy tymczasem przepisy odnoszące się do rządu były bardzo lakoniczne, a regulację pozycji ustrojowej, trybu działania i zakresu funkcji Eduskunty „przeniesiono” do odrębnego Aktu o Parlamencie. Pod tym względem fińskie rozwiązania prawnoustrojowe w sferze wzajemnych relacji pomiędzy naczelnymi organami państwa, które zostały przyjęte w pierwszych latach suwerennego bytu Republiki Finlandii, były bez wątpienia oryginalne, podobnie zresztą jak funkcjonujące wtedy instytucje konstytucyjne w innych państwach skandynawskich³⁹.

System rządów, jaki ukształtował się w Republice Finlandii, oparty na podstawowych zasadach wyrażonych w Akcie o Formie Rządu z 1919 r., był niewątpliwie modelem ustrojowym, który przyjęło się określać w doktrynie mianem systemu semiprezydenckiego lub mieszanego (parlamentarno-prezydenckiego). Charakteryzował się on przede wszystkim silną pozycją ustrojową głowy państwa (prezydenta) oraz występowaniem dwuczłonowej egzekutywy. W okresie międzywojennym na podobnych zasadach, jakie znalazły zastosowanie w ustroju Finlandii, oparty był system rządów Republiki Weimarskiej (1919–1933), gdzie także wyeksponowana została szczególna rola prezydenta⁴⁰. Pozycję ustrojową prezydenta Republiki Finlandii cechował jednak znaczny stopień oryginalności, co tłumaczone jest często nawiązaniem do silnej pozycji cara Rosji – i jednocześnie Wielkiego Księcia Finlandii – przez ponad 100 lat fińskiej autonomii w obrębie Cesarstwa Rosyjskiego⁴¹.

Przyjęty w 1919 r. fiński Akt o Formie Rządu nie został zmieniony po upływie kilku czy kilkunastu lat, tak jak miało to miejsce w przypadku konstytucji uchwalonych wkrótce po zakończeniu I wojny światowej w części państw Europy. W latach trzydziestych XX wieku niemal wszędzie tam, gdzie obowiązywały wcześniej konstytucje kształtujące parlamentarny system rządów, zostały one bowiem zastąpione ustawami zasadniczymi, które zdecydowanie umacniały pozycję ustrojową władzy wykonawczej, tworząc tym samym podstawy rządów autorytarnych. Przykładem tego może być II Rzeczpospolita, w której w miejsce

39 Interesujące uwagi w tej kwestii zob. N. Andrén, *Government and Politics in the Nordic Countries: Denmark, Finland, Iceland, Norway*, Uppsala 1964, passim.

40 O analogiach pomiędzy systemami rządów Republiki Finlandii i Republiki Weimarskiej zob. H. Endemann, *Das Regierungssystem Finnlands: die finnische Regierungsform von 1919 im Vergleich mit der Weimarer Reichsverfassung*, Frankfurt am Main 1999.

41 Por. m.in. S. Gebethner, op. cit., s. 45.

Konstytucji marcowej uchwalono Konstytucję kwietniową, sytuującą Prezydenta w charakterze „czynnika nadrzędnego państwie” i odpowiedzialnego jedynie „wobec Boga i historii”, co oznaczało *de facto* wprowadzenie w Polsce autorytarnej wersji systemu semiprezydencyjnego. W Finlandii tymczasem system semiprezydencyjny z dominującą pozycją Prezydenta funkcjonował już od uchwalenia przez parlament w 1919 r. Aktu o Formie Rządu, a więc w latach trzydziestych nie było potrzeby umacniania i tak już wzmocnionej fińskiej egzekutywy.

Model rządów semiprezydencyjnych utrzymał się w Finlandii przez kilkadziesiąt lat, co nie oznacza, że w tym okresie nie podlegał on jakimkolwiek przeobrażeniom. Nawet przy braku znaczących modyfikacji treści Aktu o Formie Rządu z 1919 r., podlegała jednak faktycznie pewnej ewolucji. Wpływ na to miały uchwalane przez parlament tzw. wyjątki od konstytucji, których stosowanie wywierało również znaczący wpływ na to, że Akt o Formie Rządu okazał się w praktyce nad wyraz stabilnym aktem konstytucyjnym.

Instytucja tzw. wyjątków od konstytucji znana była w systemie konstytucyjnym Finlandii jeszcze przed odzyskaniem przez nią niepodległości, ale rozwinęła się dopiero pod rządami Aktu o Formie Rządu z 1919 r. Jej istota sprowadzała się do tego, że parlament uchwalał ustawy zwykłe, których przepisy nie były zgodne z ustawą zasadniczą, ale kwalifikowaną większością głosów, czyli wymaganą do zmiany przepisów konstytucyjnych⁴². Uchwalone w ten sposób ustawy zawierały faktycznie określone odstępstwa od obowiązujących przepisów konstytucyjnych, których celem było stworzenie tymczasowych regulacji w takich sytuacjach, gdy dokonanie szybkiej zmiany konstytucji było niemożliwe. Takie „wyjątki od konstytucji” podyktowane były zazwyczaj nadzwyczajnymi okolicznościami, a ich obowiązywanie miało każdorazowo tymczasowy i krótkotrwały charakter oraz nie znajdowało odzwierciedlenia w tekście ustawy zasadniczej. Dotyczyły one najczęściej praw i wolności obywatelskich, ale odnosiły się także do statusu ustrojowego i uprawnień prezydenta oraz zasad przeprowadzania wyborów prezydenckich⁴³.

Nowa ustawa zasadnicza Republiki Finlandii została uchwalona przez Eduskuntę dopiero po upływie 80 lat od momentu przyjęcia Aktu o Formie Rządu – 11 czerwca 1999 r. Weszła ona w życie po podpisaniu jej przez Prezydenta, co nastąpiło m 1 marca 2000 r.⁴⁴ W ten sposób zamknięty został długotrwały

⁴² Por. K. Cierniewski, op. cit., s. 113 i n.

⁴³ Przykładem może być ustawa z 1946 r., która dopuszczała odstępstwo od konstytucyjnej zasady dokonywania wyboru Prezydenta Republiki przez kolegium elektorów. Umożliwiła ona przeprowadzenie szybkiego wyboru nowego Prezydenta przez parlament, co stało się konieczne z powodu nagłej dymisji złożonej przez prezydenta C. G. Mannerheima. Prezydentem wybrano wówczas J.K. Paasikivi. Por. K. Cierniewski, op. cit., s. 146.

⁴⁴ Tym razem otrzymała ona nazwę „Konstytucja”, co oznaczało odrzucenie tradycyjnego dla Szwecji i Finlandii określenia „Akt o Formie Rządu”. Wraz z wejściem w życie Konstytucji nastąpiła utrata mocy obowiązującej zarówno przez Akt o Formie Rządu z 1919 r., jak też przez inne ustawy konstytucyjne pochodzące z lat dwudziestych XX wieku.

okres funkcjonowania w tym państwie nordyckim modelu rządów semiprezydenckich, ponieważ nowa konstytucja ukształtowała już w Republice Finlandii zasady i instytucje ustrojowe charakterystyczne dla systemu parlamentarnego⁴⁵.

Bibliografia

- Andrén N., *Government and Politics in the Nordic Countries: Denmark, Finland, Iceland, Norway, Sweden*, Uppsala 1964.
- Bożyk S., *Ewolucja pozycji ustrojowej prezydenta Republiki Finlandii*, [w:] *Ustroje. Tradycje i porównania. Księga jubileuszowa dedykowana prof. dr hab. Marianowi Grzybowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. P. Mikuli, A. Kulig, J. Karp, G. Kuca, Warszawa 2015.
- Ciemniewski K., *Zasady ustroju politycznego Finlandii*, Bydgoszcz 1971.
- Cieślak T., *Historia Finlandii*, Wrocław 1983.
- Endemann H., *Das Regierungssystem Finnlands: die finnische Regierungsform von 1919 im Vergleich mit der Weimarer Reichsverfassung*, Frankfurt am Main 1999.
- Gebethner S., *O genezie i ewolucji prezydenckizacji w Finlandii. Refleksje konstytucjonalisty i politologa*, [w:] *Współczesne przemiany ustrojowe w Polsce i w świecie. Prace ofiarowane profesorowi Jerzemu Stembrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, red. L. Garlicki, A. Gwiżdż, H. Izdebski, M. Konarski, Warszawa 1987.
- Grzybowski M., *Eduskunta. Parlament Finlandii*, Warszawa 2001.
- Grzybowski M., *Finlandia. Zarys systemu ustrojowego*, Kraków 2007.
- Grzybowski M., *Systemy polityczne współczesnej Skandynawii*, Warszawa 1989.
- Grzybowski M., *Współczesny parlamentaryzm skandynawski*, Kraków 1988.
- Gwiżdż A., *Finlandia*, [w:] *Konstytucje Finlandii, Włoch, Niemieckiej Republiki Federalnej, Francji*, red. A. Burda, M. Rybicki, Wrocław 1971.
- Herlitz N., *Elements of Nordic Public Law*, Stockholm 1969.
- Jussila O., Hentilä S., Nevakivi J., *Historia polityczna Finlandii 1809–1999*, Kraków 2001.
- Mannerheim C.G., *Wspomnienia*, Warszawa 2017.
- Nousiainen J., *The Finnish Political System*, Cambridge 1971.
- Nousiainen J., *The Finnish System of Government: From a Mixed Constitution to Parliamentaryism*, [w:] *The Constitution of Finland*, Helsinki 2001.
- Osiński J., *Prezydent Republiki Finlandii*, [w:] *Prezydent w państwach współczesnych*, red. J. Osiński, Warszawa 2009.
- Punttila L.A., *Political History of Finland 1809-1966*, Helsinki 1974.
- Serzhanova V., *Suomen perustuslaki. Ustawa zasadnicza Finlandii*, Rzeszów 2017.

⁴⁵ O rozwiązaniach ustrojowych przyjętych w nowej konstytucji Finlandii zob. przede wszystkim V. Serzhanova, *Suomen...*, s. 29 i n.

Serzhanova V., *System konstytucyjny Finlandii*, Warszawa 2021.

Serzhanova V., Wapińska D., *Ewolucja konstytucjonalizmu w Finlandii*, [w:] *Aktualne problemy reform konstytucyjnych*, red. S. Bożyk, Białystok 2013.

Szpoper D., *Niedoszła próba ograniczania samodzielnia. Aleksander I i warszawski projekt konstytucji dla Imperium Rosyjskiego z lat 1918–1920*, „Prawo i Więź” 2020, nr 4, s. 170 (przyypis 6)

STRESZCZENIE

Geneza i założenia pierwszej konstytucji Republiki Finlandii z 1919 roku

Finlandia przez kilka stuleci wchodziła w skład Królestwa Szwecji i jej status regulowały szwedzkie akty konstytucyjne. Ostatnim z nich był Akt o Formie Rządu z 1772 r., który formalnie obowiązywał także po włączeniu Finlandii w 1808 r. do Imperium Rosyjskiego. W ramach Rosji przyznano Finlandii autonomię, która została istotnie poszerzona po uchwaleniu w 1906 r. przez fińskie zgromadzenie stanowe Aktu o Parlamencie. Na jego mocy powołany został w Finlandii jednoizbowy parlament - Eduskunta. Parlament ten w grudniu 1917 r. proklamował niepodległość Finlandii oraz rozpoczął prace nad przygotowaniem konstytucji. Projekt konstytucji przygotowała Komisja Konstytucyjna, którą kierował wybitny fiński kontytucjonalista Kaarlo F. Ståhlberg. Akt został uchwalony przez Eduskuntę 21 czerwca 1919 r. pod nazwą Akt o Formie Rządu. Nie był to jedyny akt konstytucyjny, bowiem parlament uchwalił następnie jeszcze trzy akty ustrojowe, w tym nowy Akt o Parlamencie. Postanowienia Aktu o Formie Rządu oparły ustrój Republiki Finlandii na dwóch podstawowych zasadach: suwerenności narodu oraz podziału władz. Najszerzy zakres uprawnień przyznany został prezydentowi, który wywierał znaczący wpływ na działalność parlamentu oraz rządu. Tym samym Akt o Formie Rządu wprowadził w Finlandii system semiprezydencyjny. Funkcjonował on w sumie bez większych zmian przez kilkadziesiąt lat. Dopiero nowa konstytucja Republiki Finlandii z 1999 r. ukształtowała w tym państwie nordyckim zasady i instytucje ustrojowe typowe dla parlamentarnego systemu rządów.

SUMMARY

The Genesis and Principles of the First Constitution of the Republic of Finland of 1919

Finland was part of the Kingdom of Sweden for several centuries and its status was regulated by Swedish constitutional acts. The last of them was the Act on the Form of Government of 1772, which was also formally effective after Finland was incorporated into the Russian Empire in 1808. Within Russia, Finland was granted autonomy,

which was significantly expanded after the adoption of the Act of Parliament in 1906 by the Finnish state assembly. Under it, a unicameral parliament was established in Finland – the Eduskunta. In December 1917, this parliament proclaimed the independence of Finland and began work on the preparation of a constitution. The draft of the constitution was prepared by the Constitutional Commission, chaired by the prominent Finnish constitutionalist Kaarlo F. Ståhlberg. It was passed by the Eduskunta on June 21, 1919 under the name of the Act on the Form of Government. It was not the only constitutional act, as the parliament subsequently adopted three more systemic acts, including the new Act on Parliament. The provisions of the Act on the Form of Government based the system of the Republic of Finland on two basic principles: national sovereignty and the separation of powers. The broadest range of powers was granted to the president, who exerted a significant influence on the activities of the parliament and the government. Thus, the Act on the Form of Government introduced a semi-presidential system in Finland. It functioned without major changes for several dozen years. It was only the new constitution of the Republic of Finland of 1999 that in this Nordic country formed the principles and systemic institutions typical of the parliamentary system of government.

Milan Kuhli

Universität Hamburg (Hamburg University, Germany)
e-mail: milan.kuhli@uni-hamburg.de

ORCID: 0000-0003-1707-2134

DOI: 10.15290/mhi.2021.20.02.04

Die Weimarer Reichsverfassung und das Verbot rückwirkender Strafverschärfung

ABSTRACT

The Weimar Constitution and the Prohibition of a Retroactive Harsher Punishment

The principle “*nullum crimen, nulla poena sine lege*” is one of the core principles of German criminal law and constitutional law. However, the history of this principle is quite varied. This article will focus on an essential part of this history, namely on the version of this principle in the Weimar Constitution of 1919. It will be shown that the principle of legality of criminal law was indeed expressed in that constitution, but that the exact scope of application of this constitutional principle was quite unclear. In this regard, it was uncertain whether the Weimar Constitution also prohibited the retroactive application of criminal laws to those cases for which a more lenient penalty was provided at the time of the offense. This ambiguity of the Weimar Constitution finally became apparent in 1933 in the so-called Reichstagsbrandprozess (Reichstag fire trial). The issue in these criminal proceedings was whether the burning of the parliament building in Berlin (February 27, 1933) was punishable by death, although this sanction was not provided at the time the crime was committed. In this essay, it will be shown that the National Socialists had to go to considerable effort to be able to ignore prohibitions on retroactivity. This undermining of the principle “*nullum crimen, nulla poena sine lege*” forms an important example of the willingness of the legislature to negate essential protective principles of law in the Third Reich.

Key words: Weimar Constitution, criminal law, *nullum crimen sine lege*, *nulla poena sine lege*, principle of legality

I. Einleitung

Der Grundsatz, dass die Verhängung und Vollstreckung einer staatlichen Strafe einen Gesetzesverstoß voraussetzt, gehört heute zu den selbstverständlichen kernprinzipien des deutschen Strafrechts und Verfassungsrechts. Das hiermit angesprochene Gesetzlichkeitsprinzip blickt dabei jedoch auf eine durchaus wechselvolle Geschichte zurück. Ein wesentlicher Teil dieser Geschichte – nämlich die Normierung dieses Prinzips in der Weimarer Reichsverfassung (WRV) von 1919¹ – soll mit dem vorliegenden Beitrag in den Blick genommen werden. Hierbei wird zu zeigen sein, dass das strafrechtliche Gesetzlichkeitsprinzip in dieser Verfassung zwar durchaus Ausdruck fand, der genaue Anwendungsbereich dieses Verfassungsgrundsatzes jedoch unklar war (Abschnitt III). Diese Ambiguität zeigte sich schließlich 1933 im sogenannten Reichstagsbrandprozess im Dritten Reich, als die Frage aufkam, inwiefern rückwirkende Strafverschärfungen zulässig sind (Abschnitt IV). Ehe im Beitrag auf diese Problematik und ihre (scheinbare) Lösung eingegangen wird, sind im Folgenden zunächst der allgemeine Inhalt und die ursprüngliche Entwicklungsgeschichte des strafrechtlichen Gesetzlichkeitsprinzips in den Blick zu nehmen.

II. Das Gesetzlichkeitsprinzip im Überblick

1. Gegenwärtige Fassung

Das strafrechtliche Gesetzlichkeitsprinzip steht heute nicht nur prominent an vorderster Stelle des deutschen Strafgesetzbuchs (StGB), sondern ist auch auf Verfassungsebene – im deutschen Grundgesetz (GG) – verankert. So bestimmen Art. 103 Abs. 2 GG und § 1 StGB gleichlautend:

‘Eine Tat kann nur bestraft werden, wenn die Strafbarkeit gesetzlich bestimmt war, bevor die Tat begangen wurde.’

Eine Sanktionierung setzt also voraus, dass die in Betracht kommende Strafhöhe und Strafart vor der jeweiligen Tatbegehung gesetzlich festgelegt ist („Keine Strafe ohne Gesetz“, „nulla poena sine lege“ bzw. nulla-poena-Prinzip). Dieser Grundsatz bedingt zugleich das Prinzip „Kein Verbrechen ohne Gesetz“ („nullum crimen sine lege“ bzw. nullum-crimen-Prinzip). Hiernach muss gesetzlich geregelt sein, welches Verhalten überhaupt strafbar ist.² Im Einzelnen

¹ RGBl. 1919, 1383 ff.; abgedruckt in: E.R. Huber, *Dokumente zur Deutschen Verfassungsgeschichte IV*, 3. Aufl., Stuttgart 1992, Nr. 157 (Nr. 154), 151 ff.

² Remmert, in: Maunz/Dürig, GG, 2021, Art. 103 Abs. 2 Rn. 2.

werden aus dem Prinzip „nullum crimen, nulla poena sine lege“ folgende Verbote und Gebote abgeleitet³:

- Es muss überhaupt ein Strafgesetz existieren, das die jeweilige Tat und die Strafe erfasst. Ungeschriebenes Gewohnheitsrecht reicht also nicht aus (*Verbot strafbegründenden und strafschärfenden Gewohnheitsrechts*).
- Ein Strafgesetz muss klar verständlich formuliert sein (*Bestimmtheitsgrundsatz*).
- Ein Strafgesetz darf nicht zulasten des Täters auf solche Fälle erstreckt werden, die nicht vom möglichen Wortsinn des Gesetzes gedeckt sind (*Analogieverbot*).
- Ein Strafgesetz muss im Zeitpunkt der Tat bereits in Kraft sein, darf also nicht rückwirkend auf Taten angewendet werden, die vor dem Inkrafttreten des Strafgesetzes stattgefunden haben (*Rückwirkungsverbot*).⁴

2. Entwicklungsgeschichte bis 1919

Das nulla-poena-Prinzip hat in Deutschland verschiedene Wurzeln.⁵ Als Grundsatz, mit dem die Strafmacht gebändigt werden soll, entspricht es klassischen Forderungen der Aufklärung.⁶ Zeitgenössische Herrscher, die sich dieser Geisteshaltung verbunden fühlten, entsprachen dem im 18. Jahrhundert im Wege der Gesetzgebung. So enthielt etwa das *Allgemeine Landrecht für die Preußischen Staaten* (1794) eine Vielzahl detaillierter Regelungen.⁷ Mit dieser gesetzgeberischen Konzeption ging die Idee einher, dass die Gerichte streng an das Gesetz gebunden sein sollten.⁸ Bei einer Bewertung dieser Forderung ist allerdings auch zu berücksichtigen, dass ein solches Gebot letztlich nicht nur den Untertanen diene, sondern auch dem preußischen Herrscher nutzen konnte, da die Gerichte hierdurch an seinen Willen gebunden wurden.⁹

Eine weitere Wurzel – nämlich eine spezifisch generalpräventive Lesart – erhielt das Gesetzlichkeitsprinzip in Deutschland um 1800 bei *Paul Johann Anselm von Feuerbach*. Dieser knüpfte an die Erwägung an, dass eine Strafandrohung höchstens abschreckend wirken könne, wenn sie für alle

3 Vgl. zu diesen Einzelprinzipien: M. Kuhli, „Zeitschrift für das Juristische Studium“ 2021, 275.

4 Eine Ausnahme mag für Strafmilderungen gelten, die erst nach der Tatbegehung in Kraft treten.

5 Die folgenden Ausführungen zur Entstehungsgeschichte basieren auf M. Kuhli (Fn. 3), 275 f.

6 Vgl. etwa C. Beccaria, *Von den Verbrechen und von den Strafen* (1764), Berlin 2004, 10 ff.: Beccaria stützt das strafrechtliche Gesetzlichkeitsprinzip auf kontraktualistische Erwägungen (vgl. aber auch die abweichende Interpretation von Naucke, in: C. Beccaria [ebd.], IX ff. [XXIX]).

7 Vgl. H. Hattenhauer, *Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten von 1794*, Neuwied 1996, 8.

8 Vgl. M. Kuhli, *Carl Gottlieb Svarez und das Verhältnis von Herrschaft und Recht im aufgeklärten Absolutismus*, Frankfurt am Main 2012, 246.

9 Vgl. zu Friedrichs entsprechender doppelter Zielsetzung: M. Kuhli (Fn. 8), 193 ff., 198.

(und damit insbesondere auch für potenzielle Straftäter) erkennbar sei – eine Überlegung, aus der sich etwa der Bestimmtheitsgrundsatz, das Rückwirkungsverbot und das Erfordernis einer gesetzlichen Strafbegründung herleiten lassen.¹⁰ Gesetzlichen Ausdruck fand das nulla-poena-Prinzip an vorderster Stelle im Bayerischen Strafgesetzbuch von 1813.¹¹

Im Laufe des 19. Jahrhunderts wurde das nulla-poena-Prinzip zum Bestandteil weiterer Strafgesetze. Wichtige Beispiele bilden etwa § 2 des Preußischen Strafgesetzbuchs von 1851¹² und § 2 Abs. 1 des 1872 in Kraft getretenen Reichsstrafgesetzbuchs (RStGB). Auch wissenschaftlich wurde die Existenz eines strafrechtlichen Gesetzlichkeitsprinzips an der Wende zum 20. Jahrhundert akzeptiert, wobei die Begründungen durchaus divergierten. So hielt etwa *Karl Binding* dieses Prinzip keineswegs für zwingend, nahm es jedoch als eine Selbstverpflichtung des Gesetzgebers hin.¹³ *Franz von Liszt* rückte stattdessen den individualschützenden Charakter des Gesetzlichkeitsprinzips in den Fokus: Dieser Grundsatz sei „das Bollwerk des Staatsbürgers gegenüber der staatlichen Allgewalt“ und schütze „den Einzelnen gegen die rücksichtslose Macht der Mehrheit“.¹⁴

III. Das Gesetzlichkeitsprinzip in der Weimarer Reichsverfassung

Das nulla-poena-Prinzip war nach alledem durchaus etabliert, als Anfang 1919 eine verfassungsgebende Nationalversammlung in Deutschland zusammentrat, die innerhalb weniger Monate eine Verfassung – die WRV – ausarbeitete. Vorausgegangen war eine Revolution, die ihren Anfang in den letzten Kriegstagen des Ersten Weltkriegs genommen hatte: Als sich im Herbst 1918 abzeichnete, dass sich die militärische Situation des Deutschen Kaiserreichs verschlechterte,¹⁵ kam es zu Befehlsverweigerungen und Aufständen.¹⁶ Diese bildeten keineswegs eine generalstabsmäßig geplante Umsturzaktion. Vielmehr lassen sie sich als eine spontane Bewegung kriegsmüder Massen charakterisieren, die eine Beendigung des Kriegs erzwingen wollten.¹⁷ Die sich hieraus entwickelnde Novemberrevolution führte schließlich zum

¹⁰ Vgl. P.J.A. Feuerbach, *Lehrbuch des gemeinen in Deutschland geltenden Peinlichen Rechts*, Giessen 1801, 20 (§ 24); vgl. hierzu auch die Darstellung bei T. Vormbaum, *Einführung in die moderne Strafrechtsgeschichte*, 4. Aufl., Heidelberg et al. 2019, 42 f.

¹¹ H. Rüping, G. Jerouschek, *Grundriss der Strafrechtsgeschichte*, 6. Aufl., München 2011, Rn. 204.

¹² Abgedruckt in: A. Buschmann, *Textbuch zur Strafrechtsgeschichte der Neuzeit*, München 1998, 539.

¹³ Vgl. hierzu T. Vormbaum (Fn. 10), 134.

¹⁴ F. v. Liszt, *Die deterministischen Gegner der Zweckstrafe (1893)*, zit. nach: T. Vormbaum, *Moderne deutsche Strafrechtsdenker*, 2011, 233.

¹⁵ Die folgende Darstellung zur Entstehungsgeschichte basiert auf M. Kuhli, Jura 2009, 321 ff.

¹⁶ F. Hammer, Jura 2000, 58.

¹⁷ Vgl. E. Kolb, *Die Weimarer Republik*, 6. Aufl., München 2002, 1 ff.

Zusammenbruch des Kaiserreichs,¹⁸ zur Bildung einer Übergangsregierung und zur Wahl einer verfassungsgebenden Nationalversammlung. Diese trat im Februar 1919 in Weimar zusammen¹⁹ – ein Ort, der der hier geschallenen Weimarer Reichsverfassung ihren gängigen Namen gab. Ihr offizieller Titel lautete „Die Verfassung des Deutschen Reichs“. Sie trat im August 1919 in Kraft und begründete die erste deutsche Republik,²⁰ die sogenannte Weimarer Republik.

Die Reichsverfassung normierte unter der Überschrift „Grundrechte und Grundpflichten der Deutschen“²¹ unter anderem auch ein strafrechtliches Gesetzlichkeitsprinzip. So lautete Art. 116 WRV:

Eine Handlung kann nur dann mit einer Strafe belegt werden, wenn die Strafbarkeit gesetzlich bestimmt war, bevor die Handlung begangen wurde.

Diese Regelung war nahezu wortgleich mit der einfachgesetzlichen Bestimmung des 1872 in Kraft getretenen § 2 Abs. 1 RStGB, die 1919 noch in dieser Fassung galt. Diese Regelung lautete:

Eine Handlung kann nur dann mit einer Strafe belegt werden, wenn diese Strafe gesetzlich bestimmt war, bevor die Handlung begangen wurde.²²

Ein begrifflicher Unterschied ergab sich lediglich daraus, dass § 2 Abs. 1 RStGB ausdrücklich eine gesetzliche Bestimmung – also eine gesetzliche Festlegung – „diese[r] Strafe“ verlangte, wohingegen Art. 116 WRV auf „die Strafbarkeit“ abstellte.²³ Die zuletzt genannte Regelung konnte demnach auch so verstanden werden, dass lediglich eine gesetzliche Regelung der Voraussetzungen einer Strafe gefordert ist, wohingegen die gesetzliche Festlegung der Strafart und Strafhöhe unnötig ist.²⁴ Auch wäre hiernach eine rückwirkende gesetzliche Straferhöhung gestattet, da das Rückwirkungsverbot als Bestandteil des strafrechtlichen Gesetzlichkeitsprinzips nach dieser Lesart nicht für die Strafhöhe gelten würde. Zugegebenermaßen war die eben vorgenommene Auslegung von Art. 116 WRV keineswegs zwingend. Mit einer gewissen

¹⁸ M. Epkenhans, *Geschichte Deutschlands*, Paderborn 2011, 68 f.

¹⁹ Für diesen ruhigen und militärisch leicht zu schützenden Tagungsort hatte sich die Regierung unter dem Eindruck eines Aufstands in Berlin entschieden (L. Grevelhörster, *Kleine Geschichte der Weimarer Republik 1918-1933*, 2. Aufl., Münster 2002, 34 f.).

²⁰ Vgl. M. Stolleis, in: A. Erler u.a., HRG V, 1998, Sp. 1218.

²¹ So die Überschrift des zweiten Hauptteils der Verfassung.

²² RGBl., S. 128.

²³ Vgl. H.-L. Schreiber, *Gesetz und Richter*, Frankfurt am Main 1976, 181.

²⁴ Vgl. hierzu auch T. Vormbaum (Fn. 10), 159; W. Werber, *Analogie- und Rückwirkungsverbot im Dritten Reich*, Bonn 1998, 12 f.

Berechtigung konnte man sich auch auf den Standpunkt stellen, dass die Begriffe der *Strafbarkeit* (nach Art. 116 WRV) und *Strafe* (nach § 2 Abs. 1 RStGB) synonym zu verstehen sind, sodass beide Regelungen rückwirkende Strafverschärfungen durchaus verbieten. Allerdings war auch diese Auslegung durchaus anfechtbar.

Bei den Beratungen in der verfassungsgebenden Nationalversammlung von Weimar wurde kritisch eingewandt, dass eine Wortlautabweichung zwischen Art. 116 WRV und § 2 Abs. 1 RStGB auf einen unterschiedlichen Schutzgehalt schließen lasse.²⁵ Demgegenüber wurde von anderer Seite betont, dass eine inhaltliche Abweichung zwischen Art. 116 WRV und § 2 Abs. 1 RStGB keineswegs beabsichtigt sei.²⁶ Der Umstand, dass die Wortlautdifferenz zwischen beiden Regelungen bei der Verabschiedung der Weimarer Reichsverfassung letztlich akzeptiert wurde, mag auch darin liegen, dass die praktischen Konsequenzen einer restriktiven (rückwirkende Strafverschärfungen nicht verbietenden) Auslegung von Art. 116 WRV gering zu sein schienen. Immerhin existierte mit § 2 Abs. 1 RStGB eine Regelung, die das strafrechtliche Gesetzlichkeitsprinzip unzweifelhaft auch auf die Frage der Strafhöhe bezog. Erst Jahre nach Inkrafttreten der Weimarer Reichsverfassung sollte sich zeigen, dass § 2 Abs. 1 RStGB keinen hinreichenden Schutz bieten konnte.

IV. Der Reichstagsbrandprozess und das Verbot rückwirkender Strafverschärfung

Die Weimarer Republik überdauerte nur wenige Jahre.²⁷ Am 30. Januar 1933 begann der Prozess der sogenannten „Machtergreifung“ durch die Nationalsozialisten.²⁸ Adolf Hitler wurde an diesem Tag durch den Reichspräsidenten Paul von Hindenburg zum Reichskanzler ernannt.²⁹ Auf diesen Vorgang folgten Wochen, in denen die parlamentarische Demokratie der Weimarer Republik durch Gesetzgebungsmaßnahmen, Repressalien, Propaganda und Terror in

²⁵ So spricht das Protokoll von den „Bedenken des Abgeordneten Dr. Düringer und des Abgeordneten Dr. Heinze, daß dadurch eine für jeden unverständliche Abweichung von der Fassung des Strafgesetzbuchs entstehe, und daß eine andere Fassung notwendigerweise auch einen andern Gedanken enthalte“ (Verfassungsgebende deutsche Nationalversammlung, Verfassungsausschuss, 33. Sitzung, 30. Mai 1919, 1 – abrufbar unter <http://dlub.uni-freiburg.de/diglit/natvers1919/0739?sid=36dbf5458d6acbe6bf682dd7e09d97f1> – zuletzt abgerufen am 14. Oktober 2021); vgl. hierzu auch W. Werber (Fn. 24), 13.

²⁶ Mitteilung des Vorsitzenden des Verfassungsausschusses (Verfassungsgebende deutsche Nationalversammlung, Verfassungsausschuss, 33. Sitzung, 30. Mai 1919, 1 – abrufbar unter http://dlub.uni-freiburg.de/diglit/nat_vers1919/0739?sid=36dbf5458d6acbe6bf682dd7e09d97f1 – zuletzt abgerufen am 14. Oktober 2021); vgl. W. Werber (Fn. 24), 13; Schreiber (Fn. 23), 181 f.

²⁷ Vgl. zu den folgenden Ausführungen zum Beginn der NS-Herrschaft auch M. Kuhli (Fn. 3), 25.

²⁸ Vgl. auch H.U. Winkler, *Geschichte des Westens II*, München 2016, 667, der von der „Machtergreifung als Prozeß“ spricht.

²⁹ M. Pieth, *Strafrechtsgeschichte*, Basel 2015, 76.

eine nach einem Führerprinzip agierende zentralistische Diktatur umgewandelt wurde.³⁰ Neben der Einführung von Regelungen, die die Gleichschaltung der Länder mit dem Reich vorsahen³¹ und die Entlassung bzw. Entpflichtung unerwünschter Beamten ermöglichten,³² wurden im Jahr 1933 auch „bis auf weiteres“ einzelne zentrale Grundrechtsartikel der Weimarer Reichsverfassung außer Kraft gesetzt.³³

Das in Art. 116 WRV normierte strafrechtliche Gesetzlichkeitsprinzip wurde hiervon zunächst nicht tangiert. Allerdings führte die NS-Herrschaft nach und nach dazu, dass zentrale strafrechtliche Schutzprinzipien faktisch oder sogar im Wege der Gesetzgebung ausgehöhlt bzw. vollständig beseitigt wurden. Dies betraf letztlich auch das strafrechtliche Rückwirkungsverbot, das nur wenige Wochen nach dem Beginn der Machtergreifung eine deutliche Relativierung erfahren sollte. Anlass war ein Strafverfahren, in dem der Niederländer *Marinus van der Lubbe* und weitere Personen beschuldigt wurden, für ein im Reichstagsgebäude in Berlin gelegtes Feuer verantwortlich zu sein.³⁴ Im Zeitpunkt der mutmaßlichen Tat (27. Februar 1933) sah das RStGB für die den Beschuldigten zur Last gelegten Delikte (u.a. aufrührerische Brandstiftung und Hochverrat) im Höchstmaß lebenslange Zuchthausstrafe vor.³⁵ Allerdings wurde rasch deutlich, dass die politische Führung im Fall des Reichstagsbrandes die Todesstrafe wünschte. Zunächst wurde am 28. Februar 1933, also nur wenige Stunden nach dem Brand, die „Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat“ erlassen, deren § 5 unter anderem normierte:

Mit dem Tode sind die Verbrechen zu bestrafen, die das Strafgesetzbuch in den §§ 81 (Hochverrat), (...) 307 (Brandstiftung) (...) mit lebenslangem Zuchthaus bedroht (...).³⁶

Aufgrund des engen zeitlichen und inhaltlichen Zusammenhangs mit der *van der Lubbe* vorgeworfenen Tat wird dieser Gesetzgebungsakt auch als *Reichstagsbrandverordnung* bezeichnet.³⁷ Der genannte § 5 traf allerdings keine ausdrückliche Aussage zu der Frage, für welche Taten die Regelung in zeitlicher

³⁰ Vgl. R. Gmür, A. Roth, *Grundriss der deutschen Rechtsgeschichte*, München 2018, Rn. 457 ff.

³¹ Vorläufiges Gesetz zur Gleichschaltung der Länder mit dem Reich von 1933 (RGBl. I, 153 f.); Zweites Gesetz zur Gleichschaltung der Länder mit dem Reich von 1933 (RGBl. I, 173).

³² Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums vom 1933 (RGBl. I, 175 ff.).

³³ § 1 S. 1 Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat vom 28. Februar 1933 (RGBl. I, 83).

³⁴ W. Wagner, *Der Volksgerichtshof im nationalsozialistischen Staat*, 2011, 13; demgegenüber ist die Frage der Täterschaft bis heute nicht geklärt (Gmür/Roth [Fn. 30], Rn. 458).

³⁵ §§ 81 Abs. 1, 307 RStGB, jeweils in der Fassung von 1871 (RGBl., 142, 186); vgl. auch W. Werber (Fn. 24), 9.

³⁶ RGBl. I, 83.

³⁷ W. Werber (Fn. 24), 9.

Hinsicht gelten sollte,³⁸ allerdings wurde von den Nationalsozialisten eine Rückwirkung dieser Vorschrift erwogen.³⁹ Da die Delikte des Hochverrats (§ 81 RStGB) und der Brandstiftung (§ 307 RStGB) im Zeitpunkt des Reichstagsbrandes zwar strafbar waren, aber nicht mit dem Tode sanktionierbar waren, hätte die Verurteilung *van der Lubbes* zum Tode eine rückwirkende Strafverschärfung impliziert. Problematisch war die Frage, ob dies mit Art. 116 WRV in Einklang gestanden hätte.

In einem Rechtsgutachten, das in diesem Zusammenhang⁴⁰ auf Veranlassung des Reichskanzlers abgefasst wurde,⁴¹ äußerten die drei Strafrechtswissenschaftler *Johannes Nagler*, *Friedrich August Oetker* und *Hellmuth von Weber* am 4. März 1933 die Auffassung, dass Art. 116 WRV „sich nur mit dem ‚Ob‘ der Bestrafung“ befasse.⁴² Hiernach wären Strafverschärfungen von dieser Vorschrift gar nicht erfasst.⁴³ Allerdings kam es spätestens nach Erlass des sogenannten *Ermächtigungsgesetzes*⁴⁴ ohnehin nicht mehr auf Art. 116 WRV an.⁴⁵ Das hiermit angesprochene „Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich“ vom 24. März 1933⁴⁶ sah nämlich nicht nur vor, dass die meisten Reichsgesetze von nun an durch die Reichsregierung beschlossen werden konnten (Art. 1), sondern erlaubte in bestimmten Fällen sogar, dass diese Gesetze von der Reichsverfassung abweichen durften (Art. 2 S. 1). Wie *Wolfgang Werber* zutreffend feststellt, verlor hierdurch „der – von den NS-Machthabern sicher nicht als wesentliches Hindernis empfundene – Streit um die Reichweite des Art. 116 WRV im Hinblick auf den Grundsatz *nulla poena sine lege* endgültig seine Bedeutung“.⁴⁷ So wurde kurze Zeit später – am 29. März 1933 – das „Gesetz über Verhängung und Vollzug der Todesstrafe“ erlassen. Es bestand aus lediglich zwei Paragrafen, dessen erster wie folgt lautete:

³⁸ Vgl. insoweit auch M. Seebode, [in:] *Jahrbuch der Juristischen Zeitgeschichte*. Bd. 3, 2001/2002, 207, dem zufolge die Reichstagsbrandverordnung „sich keine Rückwirkung bei[legte]“.

³⁹ M. Seebode (Fn. 38), 207 f.

⁴⁰ Zu begutachten war hierin die Rechtsfrage, ob „auf Verbrechen der Art, wie sie dem Reichstagsattentat zur Last gelegt werden, die verschärfenden Strafbestimmungen des § 5 der Notverordnung vom 28. Februar 1933 im Wege einfacher (nicht verfassungsändernder) Gesetzgebung noch nachträglich erstreckt werden können, obschon jene Handlungen bereits vor dem Inkrafttreten der Notverordnung begangen worden sind“ (*Nagler/Oetker/von Weber*, Gutachten vom 4. März 1933, 1, abgedruckt [in:] *Jahrbuch der Juristischen Zeitgeschichte*. Bd. 3, 2001/2002], 229).

⁴¹ W. Werber (Fn. 24), 18.

⁴² W. Nagler, F. Oetker, H. von Weber, *Gutachten vom 4. März 1933*, 3, abgedruckt [in:] *Jahrbuch der Juristischen Zeitgeschichte*. Bd. 3, 2001/2002, 231; vgl. hierzu T. Vormbaum (Fn. 10), 189 f.

⁴³ Vgl. allerdings auch zu den Passagen des Gutachtens, in denen die Autoren auf die Probleme einer rückwirkenden Strafverschärfung hindeuten: W. Werber (Fn. 24), 20.

⁴⁴ W. Werber (Fn. 24), 9.

⁴⁵ M. Seebode (Fn. 38), 220.

⁴⁶ RGBl. I, 141.

⁴⁷ W. Werber (Fn. 24), 24.

§ 5 der Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat vom 28. Februar 1933 (...) gilt auch für Taten, die in der Zeit zwischen dem 31. Januar und dem 28. Februar 1933 begangen sind.⁴⁸

Diese Regelung war auf den Reichstagsbrandprozess zugeschnitten, stellte also ein Einzelfallgesetz dar, weswegen es häufig auch *Lex van der Lubbe*⁴⁹ genannt wird. Dieses Gesetz erlaubte eine rückwirkende Anwendung der in der Reichstagsbrandverordnung festgelegten Todesstrafe und stellte damit eine (durch das Ermächtigungsgesetz für zulässig erklärte) Abweichung von Art. 116 WRV dar, soweit man hierin überhaupt ein Verbot der rückwirkenden Strafverschärfung sah.

Im Ergebnis führten die 1933 erlassenen Regelungen dazu, dass der Reichstagsbrand mit der Todesstrafe geahndet wurde, obwohl im Tatzeitpunkt noch eine mildere Rechtsfolge gegolten hatte.⁵⁰ In der Sache begründete dies also eine rückwirkende Strafverschärfung.⁵¹ Dabei fällt insbesondere auch der kurze Zeitraum zwischen den verschiedenen Gesetzen bzw. Verordnungen auf, die im Nachgang zum Reichstagsbrand erlassen wurden. *Marinus van der Lubbe* wurde Ende 1933 vom Reichsgericht zum Tode verurteilt und 1934 hingerichtet.⁵²

V. Weitere Entwicklung und Fazit

Das Verbot rückwirkender Strafverschärfung war keineswegs das einzige Element des strafrechtlichen Gesetzlichkeitsprinzips, das im Dritten Reich erodierte. Auch weitere seiner Elemente wurden unter den Nationalsozialisten nach und nach ausgehöhlt,⁵³ jedoch wurden zahlreiche dieser Relativierungen

⁴⁸ RGBl. I, 151.

⁴⁹ Vgl. etwa T. Vormbaum (Fn. 10), 189; W. Werber (Fn. 24), 9.

⁵⁰ Vgl. im Einzelnen H.J. Schwahn, NJW 1998, 2569; T. Vormbaum (Fn. 10), 189 f.

⁵¹ Vgl. T. Vormbaum (Fn. 10), 189 f.; vgl. auch W. Werber (Fn. 24), 10.

⁵² Vgl. auch W. Werber (Fn. 24), 10.

⁵³ So wurden beispielsweise zwischen 1933 und 1945 zahlreiche Strafgesetze erlassen, die in ihren Voraussetzungen äußerst unbestimmt waren (vgl. hierzu M. Kuhli [Fn. 3], 25). Zudem wurde das Analogieverbot dadurch entwertet, dass § 2 RStGB im Jahr 1935 folgende neue Fassung erhielt (sog. *Analogienovelle*):

„Bestraft wird, wer eine Tat begeht, die das Gesetz für strafbar erklärt oder die nach dem Grundgedanken eines Strafgesetzes und nach gesundem Volksempfinden Bestrafung verdient.

Findet auf die Tat kein bestimmtes Strafgesetz unmittelbarer Anwendung, so wird die Tat nach dem Gesetz bestraft, dessen Grundgedanke auf sie am besten zutrifft.“ (RGBl. 1935 I, 839; vgl. hierzu auch H. Rüping, G. Jerouschek [Fn. 11], Rn. 278).

nach dem Ende des Zweiten Weltkriegs ihrerseits wieder aufgehoben.⁵⁴ Auch das 1949 in Kraft getretene⁵⁵ Grundgesetz, die Verfassung der Bundesrepublik Deutschland, sieht in Art. 103 Abs. 2 ein ausdrückliches Gesetzlichkeitsprinzip vor. Allerdings ist es bemerkenswert, dass der Verfassungsgeber davon absah, den strengen Wortlaut des früheren § 2 Abs. 1 RStGB („Strafe“) zu übernehmen,⁵⁶ wonach rückwirkende Strafverschärfungen unzweifelhaft ausgeschlossen gewesen wären. Stattdessen entschied man sich bei der Ausgestaltung von Art. 103 Abs. 2 GG im Ergebnis⁵⁷ für einen Wortlaut, der lediglich auf die gesetzliche Bestimmung der „Strafbarkeit“ rekurrierte.⁵⁸ Ebenso wie bereits Art. 116 WRV lässt deshalb auch der Wortlaut von Art. 103 Abs. 2 GG prinzipiell die Auslegung zu, dass rückwirkende Strafverschärfungen zulässig sind. Gleichwohl geht die überwiegende Ansicht heute davon aus, dass das strafrechtliche Gesetzlichkeitsprinzip des Grundgesetzes auch die rückwirkende Strafverschärfung untersagt.⁵⁹ Berücksichtigt man den Umstand, dass das Grundgesetz in vielen seiner Regelungen⁶⁰ Konsequenzen aus den historischen Erfahrungen mit der Weimarer Reichsverfassung und ihrem Scheitern⁶¹ zieht, ist diese strenge Auslegung des strafrechtlichen Gesetzlichkeitsprinzips in jedem Fall gerechtfertigt.

⁵⁴ Das Reichsstrafgesetzbuch galt auch nach der Gründung der Bundesrepublik weiter. Spätestens ab seiner Neubekanntmachung im Jahr 1953 trug es den offiziellen Namen „Strafgesetzbuch“ (BGBl. I, 1083 ff.; offizielle Erwähnung findet der Name „Strafgesetzbuch (...) für das Deutsche Reich“ letztmalig im Kontrollratsgesetz Nr. 11 vom 30. Januar 1946 [Amtsblatt des Kontrollrats in Deutschland, 55]). Nach dem zweiten Weltkrieg wurden auch solche Schutzprinzipien normiert, deren StGB-Vorläufer im Dritten Reich ausgehöhlt worden waren. Dies gilt zum Beispiel für das strafrechtliche Gesetzlichkeitsprinzip in § 2 Abs. 1 StGB in der seit 1953 geltenden Fassung (BGBl. I, 735 [737]).

⁵⁵ BGBl. I, 1 ff.

⁵⁶ „Eine Handlung kann nur dann mit einer Strafe belegt werden, wenn diese Strafe gesetzlich bestimmt war, bevor die Handlung begangen wurde.“

⁵⁷ Vgl. im Einzelnen zu den Beratungen *Schreiber* (Fn. 23), 202 f.

⁵⁸ „Eine Tat kann nur bestraft werden, wenn die Strafbarkeit gesetzlich bestimmt war, bevor die Tat begangen wurde.“

⁵⁹ Vgl. hierzu mit weiteren Nachweisen: M. Seebode (Fn. 38), 214.

⁶⁰ Als Beispiele nennt M. Stolleis die Kompetenzordnung und die Finanzverfassung der Bundesrepublik Deutschland, die Notstandsregelungen des Grundgesetzes, die Errichtung des Bundesverfassungsgerichts, die im Vergleich zur Weimarer Zeit veränderte Gewichtung der weiteren Bundesorgane sowie den Modus für eine Grundgesetzänderung. Nicht zuletzt muss auch die zurückhaltende Aufnahme direkt-demokratischer Elemente in das Grundgesetz in diesem Zusammenhang Erwähnung finden (vgl. M. Stolleis [Fn. 20], Sp. 1221).

⁶¹ M. Stolleis (Fn. 20), Sp. 1221; vgl. H. Möller, [in:] A. Rödter (Hrsg.), *Weimar und die deutsche Verfassung*, Stuttgart 1999, 110.

Bibliographie

- Beccaria C., *Von den Verbrechen und von den Strafen (1764)*, Berlin 2004.
- Buschmann A. (Hrsg.), *Textbuch zur Strafrechtsgeschichte der Neuzeit*, München 1998.
- Epkenhans M., *Geschichte Deutschlands. Von 1648 bis heute*, Paderborn 2011.
- Feuerbach P.J.A., *Lehrbuch des gemeinen in Deutschland geltenden Peinlichen Rechts*, Giessen 1801.
- Gmür R., Roth A., *Grundriss der deutschen Rechtsgeschichte*, 15. Aufl., München 2018.
- Grevelhörster L., *Kleine Geschichte der Weimarer Republik 1918-1933*, 2. Aufl., Münster 2002.
- Hattenhauer H. (Hrsg.), *Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten von 1794*, 3. Aufl., Neuwied 1996.
- Hammer F., *Die Verfassung des Deutschen Reichs vom 11. August 1919 – die Weimarer Reichsverfassung*, Jura 2000.
- Herzog R. u.a. (Hrsg.), *Grundgesetz. Kommentar. Begründet von Theodor Maunz und Günter Dürig. Werkstand: 94. EL*, München 2021.
- Huber E.R., *Dokumente zur Deutschen Verfassungsgeschichte IV*, 3. Aufl., Stuttgart 1992.
- Kolb E., *Die Weimarer Republik*, 6. Aufl., München 2002.
- Liszt F. v., *Die deterministischen Gegner der Zweckstrafe (1893)*, [in:] T. Vormbaum (Hrsg.), *Moderne deutsche Strafrechtsdenker*, Heidelberg et al. 2011.
- Kuhli M., *Carl Gottlieb Svarez und das Verhältnis von Herrschaft und Recht im aufgeklärten Absolutismus*, Frankfurt am Main 2012.
- Kuhli M., *Grundzüge der Strafrechtsgeschichte. Vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, „Zeitschrift für das Juristische Studium“ 2021, 21-29 (Teil 1), 271-281 (Teil 2).
- Kuhli M., *Zur Verfassung von Weimar – eine Einführung*, Jura 2009.
- Möller H., *Die historische Bedeutung der Grundrechte in der Weimarer Verfassung*, [in:] A. Rödder (Hrsg.), *Weimar und die deutsche Verfassung. Zur Geschichte und Aktualität von 1919*, Stuttgart 1999.
- Pieth M., *Strafrechtsgeschichte*, Basel 2015.
- Rüping H., Jerouschek G., *Grundriss der Strafrechtsgeschichte*, 6. Aufl., München 2011.
- Schreiber H.-L., *Gesetz und Richter. Zur geschichtlichen Entwicklung des Satzes nullum crimen, nulla poena sine lege*, Frankfurt am Main 1976.
- Schwahn H.-J., *Zehn Jahre keine Todesstrafe mehr auf deutschem Boden*, NJW 1998, 2568-2571.
- Seebode M., *Streitfragen des strafrechtlichen Rückwirkungsverbots im Zeitenwandel. Das Rechtsgutachten für den Reichstagsbrandprozeß*, [in:] Jahrbuch der Juristischen Zeitgeschichte. Bd. 3, 2001/2002, 203-233.
- Stolleis M., *Weimarer Reichsverfassung (öffentlich-rechtlich)*, [in:] A. Erler u.a. (Hrsg.), *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte = HRG*, 1. Aufl., Berlin 1998, Sp. 1218-1222.
- Vormbaum T., *Einführung in die moderne Strafrechtsgeschichte*, 4. Aufl., Heidelberg et al. 2019.

- Wagner W., *Der Volksgerichtshof im nationalsozialistischen Staat. Mit einem Forschungsbericht für die Jahre 1974 bis 2010 von Zarusky J. Erweiterte Neuausgabe*, München 2011.
- Werber W., *Analogie- und Rückwirkungsverbot im Dritten Reich unter Berücksichtigung der Kontinuitätsfrage zur Weimarer Zeit*, Diss. Bonn 1998.
- Winkler H.U., *Geschichte des Westens II: Die Zeit der Weltkriege 1914–1945*, 1. Aufl., München 2016.

SUMMARY

The Weimar Constitution and the Prohibition of a Retroactive Harsher Punishment

When the constituent National Assembly convened in 1919, the *nulla poena* principle “*nullum crimen, nulla poena sine lege*” was already established in Germany. It included, among others, the requirement of written criminal law, a prohibition of analogy, and a prohibition of retroactive punishment. At the beginning of the 20th century, the principle of the legality of criminal law was not only recognized by criminal law scholars, but was also part of the German Criminal Code (StGB). Nevertheless, this principle was regulated in the Weimar Constitution in a wording that left room for interpretation. In particular, it was unclear whether Art. 116 of the Weimar Constitution also prohibited retroactive harsher punishment. This problem became relevant during the Reichstagsbrandprozess (Reichstag fire trial) in the Third Reich. The issue in these criminal proceedings was whether the burning of the parliament building in Berlin (February 27, 1933) was punishable by death, although this sanction was not provided at the time the crime was committed. In this context, the National Socialists made it clear that they were willing to undermine fundamental principles of protection under criminal law. They allowed by law that new regulations may derogate from the Weimar Constitution. The later legislation of the Federal Republic of Germany after the Second World War represents a reaction to this undermining of fundamental principles of protection by the National Socialists.

Michał Paweł Stokowski

Uniwersytet w Białymstoku
e-mail: michal.pawel.stokowski@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6239-6587

DOI: 10.15290/mhi.2021.20.02.05

Powstanie i kulisy uchwalenia ustawy przechodniej z dnia 18 maja 1921 r. do Ustawy Konstytucyjnej z dnia 17 marca 1921 r. w sprawie czasowej organizacji władzy zwierzchniej Rzeczypospolitej

ABSTRAKT

10 lutego 1919 r. na pierwsze posiedzenie zebrał się Sejm Ustawodawczy, którego głównym celem było przygotowanie projektu ustawy zasadniczej dla odrodzonej Polski. Przez najbliższe miesiące, w specjalnie utworzonej do tego celu Komisji Konstytucyjnej, pracowano nad utworzeniem i przedstawieniem Sejmowi Ustawodawczemu projektu nowej konstytucji. W celu jednak zapewnienia choćby podstawowych ram funkcjonowania państwa już 20 lutego 1919 r. podjęto uchwałę Sejmu Ustawodawczego w sprawie powierzenia Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa. Uchwała ta, potocznie zwana małą konstytucją, obowiązywała formalnie do 1 czerwca 1921 r., czyli dnia ogłoszenia konstytucji marcowej. Mimo formalnego uchylenia tychże przepisów, funkcjonowały one nadal. W stosunku do Sejmu Ustawodawczego przepisy Małej Konstytucji obowiązywały do 28 listopada 1922 r., zaś w stosunku do Naczelnika Państwa do 14 grudnia 1922 r. Z uwagi jednak na zauważenie błędu legislacyjnego w małej konstytucji oraz w przepisach przechodnich w konstytucji marcowej uchwalono 18 maja 1921 r. ustawę przechodnią do Ustawy Konstytucyjnej z dnia 17 marca 1921 r. w sprawie tymczasowej organizacji władzy zwierzchniej Rzeczypospolitej, która „załatała” błędnie sformułowane przepisy w małej konstytucji. Praca została oparta na literaturze poświęconej ustawie zasadniczej z 1921 r., projektach ustaw oraz

poprawkach przedstawionych w Komisji Konstytucyjnej, a także na licznych stenogramach z posiedzenia Sejmu Ustawodawczego, Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej oraz Zgromadzenia Narodowego.

ABSTRACT

Establishment of and Behind the Scenes of the Adoption at the Transitive Act of May 18, 1921 to the Constitutional Act of March 17, 1921 on the Temporary Organization of the Supreme Power of the Republic of Poland

On February 10, 1919, the Legislative Sejm met for the first session, whose main goal was to prepare a draft of the basic law for the reborn Poland. Over the next few months, in a specially created constitutional commission, work was carried out to create and submit to the Legislative Sejm a draft of a new constitution. However, in order to ensure at least the basic framework for the functioning of the state, on February 20, 1919, a resolution of the Legislative Sejm was passed entrusting Józef Piłsudski with the further exercise of the office of the Head of State. This resolution, commonly known as the Small Constitution, was formally in force until June 1, 1921, i.e. the day the March Constitution was announced. Despite the formal repeal of these provisions, they continued to function. In relation to the Sejm, the provisions of the Small Constitution were formally in force until November 28, 1922, and in relation to the Head of State until December 14, 1922. However, due to noticing a legislative error in the Small Constitution and in the passing regulations, the provisions of the March Constitution were adopted on May 18, 1921; the Act passed to the Constitutional Act of March 17, 1921 on the temporary organization of the supreme power of the Republic, which “patched up” the incorrectly formulated provisions in the Small Constitution. The work was based on the literature on the Basic Law of 1921, draft laws and amendments presented in the Constitutional Committee, as well as on numerous shorthandings from the sessions of the Legislative Sejm, the Sejm of the Republic of Poland and the National Assembly.

Słowa kluczowe: ustawa przechodnia, konstytucja marcowa 1921, Komisja Konstytucyjna

Keywords: the transitive act, the March constitution, the Constitutional Commission

„Obdarzeni dziś jesteście zaufaniem narodu i dać mu macie podstawy dla jego niepodległego życia w postaci prawa konstytucyjnego Rzeczypospolitej Polskiej”¹. Tymi słowami 10 lutego 1919 r. Józef Piłsudski zwrócił się do posłów, wskazując główny cel, jaki miał osiągnąć Sejm Ustawodawczy – uchwalić konstytucję odrodzonej Rzeczypospolitej. Został on osiągnięty 17 marca 1921 r., kiedy Sejm Ustawodawczy przyjął, po długich rozmowach i wypracowaniu konsensusu, ustawę konstytucyjną. Pozostawała więc jeszcze kwestia, jak długo Sejm Ustawodawczy ma pracować, skoro spełnił już swoje główne zadanie. Sprawiła onajednak niemały problem z uwagi na niewłaściwie zredagowanie przepisów w małej konstytucji oraz zaniedbanie przepisów przejściowych w uchwalonej konstytucji marcowej².

Dyspozycja art. 126 konstytucji marcowej wskazywała, że niniejsza Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej ma moc obowiązującą z dniem jej ogłoszenia, względnie — o ile urzeczywistnienie jej poszczególnych postanowień zawisło od wydania odpowiednich ustaw — z dniem ich wejścia w życie³. W cytowanym *in extenso* przepisie dotyczącym postanowień przejściowych, Sejmowi Ustawodawczemu umknęło uregulowanie sprawy momentu objęcia władzy przez sejm, senat i prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. Zgodnie z dyspozycją pkt. II uchwały Sejmu Ustawodawczego z dnia 20 lutego 1919 r. w sprawie powierzenia Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa⁴, zwanego potocznie Małą Konstytucją, Naczelnik Państwa miał sprawować swoją funkcję „aż do ustawowego uchwalenia tej treści Konstytucji, która określi zasadniczo przepisy o organizacji naczelnych władz w Państwie Polskim”. Uchwała taka zapadła 17 marca 1921 r. i regulowała to konstytucja marcowa. W tym dniu powinna była zakończyć się władza Józefa Piłsudskiego. Z uwagi jednak na brak terminu wyborów do sejmu i senatu, a nawet braku jeszcze wtedy samych ordynacji wyborczych (które pojawiły się dopiero ustawami z dnia 28 lipca 1922 r.)⁵, zebranie się Zgromadzenia Narodowego w celu wyboru prezydenta Rzeczypospolitej było niemożliwe. Piłsudski wykonywał nadal swoje funkcje na podstawie małej konstytucji, która formalnie straciła moc z chwilą uchwalenia konstytucji marcowej.

¹ Sprawozdanie stenograficzne z 1. Posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 10 lutego 1919 r., s. 3-4.

² S. Krukowski, *Geneza konstytucji z 17 marca 1921 r.*, Warszawa 1977, s. 158-159.

³ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. 1921 nr 44, poz. 267).

⁴ Uchwała Sejmu z dnia 20 lutego 1919 r. o powierzeniu Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa (Dz.Pr.P.P. 1919 nr 19, poz. 226).

⁵ Ustawa z dnia 28 lipca 1922 r. – Ordynacja wyborcza do Sejmu (Dz.U. 1922 nr 66, poz. 590); Ustawa z dnia 28 lipca 1922 r. – Ordynacja wyborcza do Senatu (Dz.U. 1922 nr 66, poz. 591).

Powyższa sytuacja wprowadziła swoisty stan *ex lex*, który był wynikiem wadliwej redakcji małej konstytucji, ale i postanowień przechodnich konstytucji marcowej. Powodem omyłki może być również dzień głosowania nad artykułem 126, czyli 17 marca 1921 r. Pomimo tego, iż było ono pierwszym i jedynym głosowaniem nad artykułem nowej konstytucji w porządku obrad 221 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego, wydaje się (z analizy stenogramu tegoż posiedzenia), że chciano przejść już bezpośrednio i bez zbędnego przedłużania do kolejnego punktu obrad, czyli do trzeciego czytania ustawy o konstytucji i ostatecznego głosowania nad nią. Uzasadnieniem tego toku myślenia może być fakt braku chęci zabrania głosu na sali sejmowej przez posłów podczas debaty o art. 126 konstytucji czy też jednogłośnie bezrefleksyjne przyjęcie tegoż artykułu⁶.

Początek naprawienia swoistego chaosu prawnego rozpoczął się 10 maja 1921 r., kiedy Prezydent Rady Ministrów Wincenty Witos na podstawie uchwały Rady Ministrów z dnia 9 maja 1921 r. skierował do Marszałka Sejmu projekt ustawy przechodniej do ustawy konstytucyjnej w przedmiocie tymczasowej organizacji władzy zwierzchniej w Rzeczypospolitej z prośbą o przedłożenie go Sejmowi Ustawodawczemu. Pierwotny projekt ustawy przechodniej, przedstawiony przez rząd Witos, liczył nie 5 artykułów, z których ostatecznie składała się ustawa przechodnia, ale aż 9 artykułów⁷.

Przedstawiony przez Witos projekt zakładał, że Sejm Ustawodawczy (art. 1 projektu ustawy) sprawuje swój mandat do dnia zarządzenia wyborów do pierwszego sejmku wybieranego na podstawie Konstytucji marcowej. Mandaty w tym przypadku miały zachować jedynie marszałek Sejmu Ustawodawczego i jego zastępcy – do dnia ukonstytuowania się nowego sejmku (art. 2 projektu ustawy). Naczelnik Państwa miał natomiast nadal sprawować urząd zgodnie z przepisami Małej Konstytucji do dnia wyboru Prezydenta Rzeczypospolitej przez Zgromadzenie Narodowe (art. 3 projektu ustawy).

Kolejne dwa przepisy (art. 4 i 5) projektu zmieniły treść pkt. 4 oraz 5 Małej Konstytucji. W tym pierwszym przypadku w brzmieniu Małej Konstytucji Naczelnik Państwa powoływał rząd w pełnym składzie na podstawie porozumienia z sejmem. W zaproponowanych przepisach przejściowych miał w tym przypadku porozumiewać się w tej sprawie jedynie z Marszałkiem Sejmu Ustawodawczego, który, co było już wyżej wspomniane, miał utrzymany mandat. W przypadku zaś art. 5, który w małej konstytucji określał odpowiedzialność Naczelnika Państwa i Rządu przed Sejmem Ustawodawczym, projekt rządu Witos wskazywał, iż taką odpowiedzialność władza wykonawcza będzie ponosić przed sejmem wybranym już na zasadzie konstytucji marcowej.

⁶ Sprawozdanie stenograficzne z 221. Posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 17 marca 1921 r., s. 3-4.

⁷ Projekt ustawy przechodniej do Ustawy Konstytucyjnej w przedmiocie tymczasowej organizacji władzy zwierzchniej w Rzeczypospolitej (Druk nr 2703).

Kolejna, najbardziej rozbudowana regulacja, wskazana w art. 6 propozycji ustawy przechodniej, stanowiła, iż do czasu ukonstytuowania się Sejmu i Senatu w przypadku nagłej potrzeby wydania w drodze ustawodawczej rozporządzenia Naczelnik Państwa na wniosek Rady Ministrów będzie mógł je wydawać w drodze dekretów z kontrasygnatą Prezydenta Ministrów oraz właściwego Ministra. Dekrety te miały obowiązywać z dniem ogłoszenia w Dzienniku Ustaw, o ile nie zawierałyby odmiennego postanowienia. Ponadto, dekrety uchwalone w ten sposób mogły utracić swoją moc, jeśli nie będą przedłożone nowemu sejmowi do zatwierdzenia na pierwszym jego posiedzeniu. W drugiej części artykułu wskazano natomiast, iż dekrety te nie mogą zmienić postanowień ustawy konstytucyjnej.

Następne trzy artykuły projektu rządu Witosa, tj. art. 7, 8 oraz 9, nie różniły się w większym stopniu w stosunku do ostatecznych ich wersji uchwalonych 18 maja 1921 r. Pierwszy z nich wskazywał, że pierwsze wybory do Sejmu i Senatu na zasadzie nowej ordynacji wyborczej zarządzi na podstawie uchwały Sejmu Ustawodawczego Naczelnik Państwa, po czym w terminie, określonym w Konstytucji marcowej, zwoła on Sejm i Senat na pierwsze posiedzenie. Artykuł 8 projektu ustawy przechodniej wskazywał, że niezwłocznie, nie później jednak niż w siedem dni po ukonstytuowaniu się Sejmu i Senatu, Naczelnik Państwa zwołuje Zgromadzenie Narodowe w celu wyboru Prezydenta Rzeczypospolitej. Ostatni przepis projektu, tj. art. 9, regulował tryb wejścia w życie ustawy z dniem ogłoszenia ustawy konstytucyjnej.

Opisany wyżej projekt trafił pod obrady Komisji Konstytucyjnej, która debatowała nad nim na posiedzeniach 11 i 13 maja 1921 r. Wynikiem tych obrad było przedstawienie znanego nam obecnie i uchwalonego przez Sejm Ustawodawczy tekstu ustawy, który liczył 5 lakonicznie sformułowanych artykułów.

Artykuł 1, przedstawiony Sejmowi Ustawodawczemu przez Komisję Konstytucyjną, stanowił, że Sejm Ustawodawczy sprawuje swą władzę w dotychczasowym zakresie do chwili ukonstytuowania się władzy ustawodawczej na zasadach Ustawy Konstytucyjnej z dnia 17 marca 1921 r. i rozwiązuje się w tym dniu z mocy samego prawa. Było więc to całkowicie inne rozwiązanie, niż zaproponowane przez rząd Wincentego Witosa, który, jak już wyżej wspomniałem, zakładał funkcjonowanie Sejmu Ustawodawczego do dnia zarządzenia wyborów do pierwszego sejmiku wybieranego na podstawie konstytucji marcowej.

Artykuł 2 stanowił, iż prawa i obowiązki obecnego Naczelnika Państwa, określone w uchwale Sejmu z dnia 20 lutego 1919 r., trwają do chwili objęcia urzędu przez Prezydenta Rzeczypospolitej, wybranego na podstawie Ustawy Konstytucyjnej z dnia 17 marca 1921 r. Można zauważyć więc kolejną różnicę między rządowym projektem a uchwaloną wersją ustawy przechodniej, gdzie w tym pierwszym Naczelnik Państwa miał sprawować swoją funkcję do czasu wyboru Prezydenta Rzeczypospolitej, a nie do dnia objęcia urzędu.

Dyspozycja art. 3 stanowiła, że pierwsze wybory do Sejmu i Senatu na zasadzie nowej ordynacji wyborczej zarządzi na podstawie uchwały Sejmu Ustawodawczego Naczelnik Państwa, „poczem” [sic] w terminie, określonym w ust. 2 art. 25 Ustawy Konstytucyjnej z dnia 17 marca 1921 r., zwoła on Sejm i Senat na pierwsze posiedzenie i otworzy je. Ostateczna wersja przepisu różniła się więc od tego, który podawał projekt rządu Witosa, gdzie wskazano podobnie, jednakże Naczelnik Państwa miał nie otwierać nowego posiedzenia sejmu. Projekt rządowy nie zawierał więc wskazania, kto miałby otworzyć obrady pierwszego posiedzenia. Chociaż zauważyć należy, że jest oczywiste, iż jedyną osobą do tego kompetentną, która posiadałaby prawną i aktualną legitymizację, na podstawie ówczesnych przepisów, był wyłącznie Naczelnik Państwa.

Artykuł 4 przedmiotowej ustawy stanowił z kolei, że niezwłocznie, nie później jednak niż w 7 dni od dnia ukonstytuowania się Sejmu i Senatu, na zaproszenie Marszałka nowego Sejmu zbierze się Zgromadzenie Narodowe w celu wyboru Prezydenta Rzeczypospolitej. Było więc to zgoła odmienne uregulowanie, niż te wskazane w projekcie rządowym, gdzie Zgromadzenie Narodowe miało się zebrać na zaproszenie Naczelnika Państwa. Artykuł ustawy przechodniej wskazywał, że ustawa wchodzi w życie z dniem ogłoszenia Ustawy Konstytucyjnej z dnia 17 marca 1921 r.⁸

Projekt ustawy przechodniej, który stał się również wersją uchwalaną, był przedmiotem obrad 227 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego. Obok głównego projektu, przedstawiono również, jako wniosek mniejszości, wniosek klubu PSL „Wyzwolenie”. W poprawkach, o które wносиło „Wyzwolenie”, zaproponowano diametralną zmianę dyspozycji art. 1 projektu komisji, przez wskazanie, że Sejm Ustawodawczy rozwiązuje się 1 września 1921 r., w którym mają być zarządzane wybory do pierwszego Sejmu na podstawie konstytucji marcowej. We wniosku mniejszości zawarto również zmianę art. 2 ustawy przez implikację wyżej opisanego art. 6, który był zawarty w projekcie ustawy przechodniej przedstawiony przez rząd Wincentego Witosa⁹.

18 maja 1921 r. odbyły się obrady 227 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego, na którym kontynuowano procedurę legislacyjną ustawy przechodniej. W trakcie wystąpienia przewodniczący Komisji Konstytucyjnej Edward Dubanowicz wskazywał, że już podczas drugiego czytania ustawy konstytucyjnej zaznaczał konieczność wprowadzenia przepisów przejściowych, jednakże z uwagi na protesty „Wyzwolenia” musiał tego zaniechać. W dalszej części wystąpienia

⁸ Ustawa przechodnia z dnia 18 maja 1921 r. do Ustawy Konstytucyjnej z dnia 17 marca 1921 r. w sprawie czasowej organizacji władzy zwierzchniej Rzeczypospolitej (Dz.U. 1921 nr 44, poz. 268).

⁹ Sprawozdanie komisji konstytucyjnej w sprawie tymczasowej organizacji władzy zwierzchniej Rzeczypospolitej. Ustawa przechodnia do ustawy o Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (Druk nr 2706).

podkreślał celowość przepisów wskazanych w projekcie ustawy oraz wyjaśniał, że projekt przedstawiony Komisji Konstytucyjnej przez rząd Witosa został w większości odrzucony z racji bezprzedmiotowości tych przepisów w przypadku utrzymania kompetencji Sejmu Ustawodawczego.

Po Edwardzie Dubanowiczu głos zabrał poseł „Wyzwolenia” – Jan Woźnicki, będący również pomysłodawcą dwóch wniosków mniejszości, który w pierwszej kolejności zaznaczył konieczność wskazania daty wyborów do nowego Sejmu, w celu uniknięcia sytuacji, że Sejm Ustawodawczy termin ten oddalałby coraz dalej. Postulował on z mównicy sejmowej, żeby wybory odbyły się w trybie natychmiastowym, jednak z uwagi „na obecny czas robót w polu” powinien być to termin zaproponowany we wniosku mniejszości, tj. 1 września 1921 r. Jako ciekawostkę warto zaznaczyć, że poseł Woźnicki, podkreślając bezprzedmiotową już wtedy rolę Sejmu Ustawodawczego zaznaczał, że obecnie zamiast słów „dzień dobry” słyszy jedynie „no, kiedy ten Sejm nareszcie się rozwiąże”. W celu wykazania zakłopotania, w jakie to pytanie go wprawia, zaproponował, żeby uciekać już przed ludźmi w celu uniknięcia takich powitań.

Po zakończeniu wystąpienia posła Woźnickiego marszałek stwierdził, że wniosek mniejszości „Wyzwolenia” nie zawiera poprawek, ale jest całkowicie inną ustawą. Wobec powyższego zarządził przejście do głosowania nad projektem ustawy przejściowej według wniosku większości. Wtedy podniósł się wspomniany poseł Woźnicki wskazując, że wniosek mniejszości to poprawki, ale musiał nastąpić błąd w druku. Marszałek przychylił się do powyższego, jednak w toku głosowania nad art. 1 wniosku mniejszości poprawka nie zdobyła wystarczającej większości w sejmie. W ten sposób debatowanie nad art. 2 wniosku mniejszości stało się bezcelowe, co wskazał sam poseł Woźnicki. Następnie zagłosowano nad projektem ustawy według wniosku większości, który otrzymał wymagana liczbę głosów¹⁰.

Sejm Ustawodawczy ustawą przechodnią z dnia 18 maja 1921 r. przedłużył swoją władzę i władzę Naczelnika Państwa do dnia ukonstytuowania się nowych władz, przewidzianych w konstytucji marcowej. W ten sposób mała konstytucja miała obowiązywać jeszcze przez pewien czas¹¹. Jasne było, że ów stan musi się przeciągać przynajmniej tak długo, póki sejm nie uchwali ordynacji wyborczych, umożliwiającej wyłonienie nowych władz. Istniały w sejmie tendencje, aby z tym zbyt szybko się nie spieszyć. Myśl ta była forsowana głównie przez dwa stronnictwa: Narodowe Zjednoczenie Ludowe i PSL „Piast”. Stronnictwa te posiadały w Sejmie Ustawodawczym mocne pozycje i nie bez podstawy obawiały się nowych wyborów. Zjednoczenie zawdzięczało swoją siłę odstąpieniu

¹⁰ Sprawozdanie stenograficzne z 227. Posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 18 maja 1921 r., s. 6-12.

¹¹ W. Komarnicki, *Ustrój państwowy Polski współczesnej: geneza i system*, Wilno 1937, s. 34.

od Narodowej Demokracji, zaś „Piast” dzięki odłączeniu od „Wyzwolenia”. Pewne jest, że z uwagi na przetasowania ugrupowania te nie mogły liczyć na większość w nowych wyborach, a w połączeniu z niechęcią władzy ustawodawczej do samorozwiązania, Sejm Ustawodawczy funkcjonował jeszcze półtora roku po ukończeniu swojej głównej misji. Głównym argumentem, który wówczas wysuwano, było twierdzenie, że następny sejm będzie posiadał silne przedstawicielstwo mniejszości narodowych, a więc pożądane jest uchwalenie wielu ustaw jeszcze w tym sejmie. Należy jednak wskazać, że Sejm Ustawodawczy takich ustaw, drażliwych dla mniejszości narodowych, nie uchwalał¹². Przyznać jednak trzeba, że rzeczywiście Sejm Ustawodawczy zajmował się tą kwestą, czego wyrazem była ustawa z dnia 26 września 1922 r. o zasadach powszechnego samorządu wojewódzkiego, a w szczególności województwa lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego¹³.

Być może problem odwlekania samorozwiązania sejmiku był wynikiem znacznych przywilejów, jakie posiadali jego posłowie. Przedłużenie działania Sejmu Ustawodawczego przez ustawę przechodnią oznaczało również przedłużenie kadencji jego posłom, którzy korzystali dzięki temu z niezmiernie daleko idących uprawnień, jakie dawała im ustawa z dnia 8 kwietnia 1919 r. o nietykalności członków Sejmu Ustawodawczego¹⁴. Ustawa ta zabraniała m.in.: pociągania do odpowiedzialności prawnej posłów za swoją działalność w Sejmie, wdrażania postępowań sądowych lub administracyjnych nad posłami bez uprzedniej zgody sejmiku, czy też gwarantowała nietykalność mieszkania posła oraz jego korespondencji, która nie mogła podlegać cenzurze¹⁵.

Zła passa przepisów intertemporalnych nie zakończyła się jednak wraz z uchwaleniem ustawy przechodniej. Słowem wstępu należy przypomnieć, że dyspozycja art. 1 ustawy przechodniej wskazywała, że Sejm Ustawodawczy sprawuje swą władzę w dotychczasowym zakresie do chwili ukonstytuowania się władzy ustawodawczej na zasadzie ustawy konstytucyjnej z dnia 17 marca 1921 r. i rozwiązuje się w tym dniu z mocy samego prawa. Sejm Ustawodawczy miał więc nadal sprawować swoją władzę według przepisów małej konstytucji dotyczących sejmiku. Władza tegoż sejmiku miała trwać aż do chwili ukonstytuowania się nowej władzy ustawodawczej, czyli wyboru prezydiów sejmiku i senatu – czyli marszałków, jego zastępców oraz sekretarzy izb.

¹² W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski 1914–1939*, t. 2, Gdańsk 1990, s. 577.

¹³ Ustawa z dnia 26 września 1922 r. o zasadach powszechnego samorządu wojewódzkiego, a w szczególności województwa lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego (Dz.U. 1922 nr 90, poz. 829).

¹⁴ Ustawa z dnia 8 kwietnia 1919 r. o nietykalności członków Sejmu Ustawodawczego (Dz.Pr.P.P. 1919 nr 31, poz. 263).

¹⁵ A. Próchnik, *Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej [1918–1933]: zarys dziejów politycznych*, Warszawa 1933, s. 115–116.

Ostatnie posiedzenie Sejmu Ustawodawczego odbyło się 27 listopada 1922 r.¹⁶, zaś dzień później zebrał się nowy sejm¹⁷ i senat. Jednak ukonstytuowanie się tych izb nie odbyło się natychmiast, a dopiero w dniach późniejszych. Słowem potwierdzenia należy wskazać, że Maciej Rataj został wybrany marszałkiem sejmu dopiero na 2 posiedzeniu sejmu 1 grudnia 1922 r.¹⁸, zaś wybór wicemarszałków odroczone do 2 grudnia 1922 r.¹⁹ Mamy więc tutaj swoistą sytuację, że faktycznie Sejm Ustawodawczy przestał działać, zaś prawnie wciąż funkcjonował.

Sytuacja taka nie miała jednak miejsca w przypadku prezydenta. Zgodnie z dyspozycją artykułu 2 ustawy przechodniej prawa i obowiązki obecnego Naczelnika Państwa, określone w małej konstytucji, trwać będą do chwili objęcia urzędu przez nowego prezydenta Rzeczypospolitej. Przepis ten przedłużył oczywiście moc obowiązującą tej części małej konstytucji, która dotyczyła Naczelnika Państwa. W tym przypadku nie doszło już, tak jak w przypadku władzy ustawodawczej, do stworzenia patowej sytuacji kiedy to prawnie funkcjonuje swoisty dualizm. Wybór prezydenta przez Zgromadzenie Narodowe odbył się 9 grudnia 1922 r.²⁰, tak więc zgodnie z przepisami Ustawy Przechodniej w ciągu 7 dni od daty ukonstytuowania się sejmu i senatu. Został nim Gabriel Narutowicz, który został prezydentem *de iure* 11 grudnia 1922 r., po złożeniu przysięgi przed Zgromadzeniem Narodowym²¹. Do faktycznego przejścia władzy doszło 14 grudnia 1922 r., kiedy Józef Piłsudski przekazał mu władzę jako Naczelnik Państwa²².

Reasumując, należy podkreślić, że stan swoistego chaosu prawnego zakończył się dopiero z chwilą wejścia w życie ustawy przechodniej z dnia 18 maja 1921 r. do Ustawy Konstytucyjnej z dnia 17 marca 1921 r. w sprawie tymczasowej organizacji władzy zwierzchniej w Rzeczypospolitej, która zaczęła obowiązywać łącznie z konstytucją marcową w dniu jej ogłoszenia, czyli 1 czerwca 1921 r. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że ogłoszenie konstytucji dopiero po ponad dwóch miesiącach od jej uchwalenia było wywołane właśnie pominięciem

¹⁶ Sprawozdanie stenograficzne z 341. Posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 27 listopada 1922 r., s. 1.

¹⁷ Sprawozdanie stenograficzne z 1. Posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 28 listopada 1922 r., s. 1.

¹⁸ Sprawozdanie stenograficzne z 2. Posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 1 grudnia 1922 r., s. 9.

¹⁹ Sprawozdanie stenograficzne z 3. Posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 2 grudnia 1922 r., s. 2-4.

²⁰ Protokół Zgromadzenia Narodowego dla wyboru Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 9 grudnia 1922 r.

²¹ Protokół Zgromadzenia Narodowego z zaprzysiężenia nowowybranego Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Gabryela Narutowicza z dnia 11 grudnia 1922 r.

²² *Józef Piłsudski: Pisma zbiorowe*, Instytut Józefa Piłsudskiego, t. 5, Warszawa 1937, s. 296.

w przepisach przejściowych regulacji dotyczącej obu izb parlamentu oraz urzędu prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej i było podyktowane potrzebą uchwalenia samej ustawy przejściowej. Wejście w życie ustawy intertemporalnej zlegalizowało akty podjęte na podstawie małej konstytucji w okresie, gdy nie miała ona już *de facto* mocy obowiązującej, gdyż jej przepisy miały obowiązywać do czasu uchwalenia konstytucji, a tak się stało 18 marca 1921 r. Można więc tutaj zauważyć mechanizm quasi-retroakcji, gdzie to ustawa przechodnia nadała moc prawną aktom prawnym uchwalonym na podstawie małej konstytucji, kiedy ta formalnie już nie obowiązywała od dnia uchwalenia konstytucji marcowej.

Uchwalenie ustawy przejściowej było przejawem troski o przestrzeganie stanu prawnego stworzonego przez konstytucję marcową bez konieczności jej nowelizacji. Szybkość, z jaką przeszła ona z rządu Witosa do uchwalenia w Sejmie jest zdumiewająca (cały proces legislacyjny trwał ok. 1 tygodnia) i pozwala zauważyć, że po powzięciu informacji o *de facto* bezprawnym funkcjonowaniu władzy ustawodawczej, jak i Naczelnika Państwa, działano natychmiastowo w celu zakończenia patowego statusu *ex lex*. Oczywiście, budzi wątpliwości ostateczna wersja tejże ustawy (kontrastująca z uprzednim projektem rządu Witosa), która stworzyła niewielkie, ale jednak błędy legislacyjne w postaci dualizmu władzy ustawodawczej. Podkreślić należy fakt, że ustawa w zasadzie nie ograniczała czasowo ani Sejmu Ustawodawczego, ani Naczelnika Państwa, pozwalając im przez to korzystać z licznych przywilejów z tym związanych oraz utrzymywać władzę, która mogła nie pokrywać się z rzeczywistymi trendami politycznymi ówczesnie panującymi w Rzeczypospolitej.

Bibliografia

- Józef Piłsudski: *Pisma zbiorowe*, Instytut Józefa Piłsudskiego, t. 5, Warszawa 1937.
- Komarnicki W., *Ustrój państwowy Polski współczesnej: geneza i system*, Wilno 1937.
- Krukowski S., *Geneza konstytucji z 17 marca 1921 r.*, Warszawa 1977.
- Krukowski S., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1921 r.*, [w:] *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, pr. zbior. pod red. M. Kallas, t. 2, Warszawa 1990.
- Pobóg-Malinowski W., *Najnowsza historia polityczna Polski 1914–1939*, t. 2, Gdańsk 1990.
- Projekt ustawy przechodniej do ustawy konstytucyjnej w przedmiocie tymczasowej organizacji władzy zwierzchniej w Rzeczypospolitej (Druk nr 2703).
- Protokół Zgromadzenia Narodowego dla wyboru Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 9 grudnia 1922 r.
- Protokół Zgromadzenia Narodowego z zaprzysiężenia nowowybranego Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Gabryela Narutowicza z dnia 11 grudnia 1922 r.

- Próchnik A., *Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej [1918–1933]: zarys dziejów politycznych*, Warszawa 1933.
- Sprawozdanie komisji konstytucyjnej w sprawie tymczasowej organizacji władzy zwierzchniej Rzeczypospolitej. Ustawa przechodnia do ustawy o Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (Druk nr 2706).
- Sprawozdanie stenograficzne z 1. Posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 28 listopada 1922 r.
- Sprawozdanie stenograficzne z 1. Posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 10 lutego 1919 r.
- Sprawozdanie stenograficzne z 2. Posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 1 grudnia 1922 r.
- Sprawozdanie stenograficzne z 221. Posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 17 marca 1921 r.
- Sprawozdanie stenograficzne z 227. Posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 18 maja 1921 r.
- Sprawozdanie stenograficzne z 3. Posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 2 grudnia 1922 r.
- Sprawozdanie stenograficzne z 341. Posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 27 listopada 1922 r.
- Uchwała Sejmu z dnia 20 lutego 1919 r. o powierzeniu Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa (Dz.Pr.P.P. 1919 nr 19, poz. 226).
- Ustawa przechodnia z dnia 18 maja 1921 r. do Ustawy Konstytucyjnej z dnia 17 marca 1921 r. w sprawie czasowej organizacji władzy zwierzchniej Rzeczypospolitej (Dz.U. 1921 nr 44, poz. 268).
- Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. - Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. 1921 nr 44, poz. 267).
- Ustawa z dnia 26 września 1922 r. o zasadach powszechnego samorządu wojewódzkiego, a w szczególności województwa lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego (Dz.U. 1922 nr 90, poz. 829).
- Ustawa z dnia 28 lipca 1922 r. - Ordynacja wyborcza do Sejmu (Dz.U. 1922 nr 66, poz. 590).
- Ustawa z dnia 28 lipca 1922 r. - Ordynacja wyborcza do Senatu (Dz.U. 1922 nr 66, poz. 591).
- Ustawa z dnia 8 kwietnia 1919 r. o nietykalności członków Sejmu Ustawodawczego (Dz.Pr.P.P. 1919 nr 31, poz. 263).

STRESZCZENIE

Powstanie i kulisy uchwalenia ustawy przechodniej z dnia 18 maja 1921 r. do Ustawy Konstytucyjnej z dnia 17 marca 1921 r. w sprawie czasowej organizacji władzy zwierzchniej Rzeczypospolitej

W artykule opisano tok legislacyjny ustawy przechodniej z dnia 18 maja 1921 r. do Ustawy Konstytucyjnej z dnia 17 marca 1921 r. w sprawie czasowej organizacji władzy zwierzchniej Rzeczypospolitej, która przedłużała mandat Sejmu Ustawodawczego oraz Naczelnika Państwa na zasadach określonych w uchwale Sejmu Ustawodawczego z dnia 20 lutego 1919 r. w sprawie powierzenia Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa. Powodem uchwalenia tego aktu była niedbałość, jakiej dopuszczono się podczas formułowania małej konstytucji oraz przepisów intertemporalnych w konstytucji marcowej. W niniejszej pracy poddano analizie oraz zestawiono pierwotny projekt ustawy, który został przedstawiony przez rząd Wincentego Witosa, z ostateczną wersją aktu przyjętą przez sejm 18 maja 1921 r. Analizie poddana jest również debata, która miała miejsce w sejmie podczas głosowania nad ustawą przechodnią oraz badanie końcowego okresu funkcjonowania ustawy, tj. do czasu ukonstytuowania się nowego sejmu oraz przekazaniu władzy przez Naczelnika Państwa wybranemu przez Zgromadzenie Narodowe prezydentowi Rzeczypospolitej. Autor podejmuje też próbę wyjaśnienia powodów przedłużania funkcjonowania Sejmu Ustawodawczego, który funkcjonował jeszcze przez półtora roku od uchwalenia konstytucji marcowej, czyli wykonania obowiązku, do którego został powołany w lutym 1919 r. Niniejszy temat nie był wcześniej poruszany we współczesnych tekstach naukowych. Praca jest nowatorska i oparta przede wszystkim na bogatych zbiorach Biblioteki Sejmowej, na źródłach z okresu 1919–1922.

SUMMARY

Establishment of and Behind the Scenes of the Adoption at the Transitive Act of May 18, 1921 to the Constitutional Act of March 17, 1921 on the Temporary Organization of the Supreme Power of the Republic of Poland

The article is devoted to describing the legislative course of the Transitional Act of May 18, 1921 to the Constitutional Act of March 17, 1921 on the temporary organization of the supreme power of the Republic of Poland, which extended the mandate of the Legislative Sejm and the Head of State on terms specified in the resolution of the Legislative Sejm of February 20, 1919 entrusting Józef Piłsudski with the further exercise of the office of the Head of State. The reason for the enactment of this act was the neglect of the formulation of the Small Constitution and of the interim provisions in the March constitution. This work analyzes and compares the original bill, which was presented by the government of Wincenty Witos, with the final version of the act adopted by the Sejm on May 18, 1921. The debate that took place in the Sejm

during the voting on the transitional act is also analyzed. The author also attempts to explain the reasons for extending the functioning of the Legislative Sejm, which functioned for a year and a half from the adoption of the March constitution. This topic has not been discussed before in contemporary scientific texts. The work is innovative and based primarily on the rich collection of the Sejm Library, on sources from the period 1919–1922.

Mirjana Miškić

Универзитет у Бањој Луци
(University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina)
e-mail: mirjana.miskic@pf.unibl.org

ORCID: 0000-0001-9105-3527

DOI: 10.15290/mhi.2021.20.02.06

Introduction, Decline, and Fall of Socio-Economic Provisions in Yugoslavia's Constitutions (1921–1931)

ABSTRACT

The economic and social provisions of the Vidovdan constitution represent its most advanced part. Its introduction was a step forward towards the creation of a socially responsible state. However, their basic goal, increasing the cultural and economic well-being of the people, was not achieved and the economic crisis deepened. In the post-war state, burdened with cultural, religious, and national differences, the democratic constitution did not last long. The author tries to explain the factors that influenced the adoption of these provisions and their (non) implementation. Whether the failure of economic and social provisions was determined by the fate of the constitution or by objective facts is difficult to say. The author seeks to prove that the collapse of the constitution and its economic and social provisions was influenced by a number of unfavorable circumstances, such as the economic underdevelopment of the state, the remnants of feudal relations, political disunity, resistance to the new state, and Serbian hegemony. Using the historical-legal method of research, combined with economic and sociological methods, the socio-economic provisions of the Vidovdan Constitution and their implementation will be analyzed.

Key words: Vidovdan constitution, economic and social provisions, Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, Labor Law, Agrarian reform

Introduction

Following the First World War there were many changes caused by the collapse of great empires and the creation of new nation-states. After the collapse of the Austro-Hungarian and Turkish Empires, the South Slavic nations formed the first common state – the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes. A year and a half after unification, the state adopted a Vidovdan constitution. The Vidovdan Constitution presented the first constitution of the modern Yugoslav state. The constitution recognizes the influences of the 1903 Serbian constitution but also foreign influences, especially the Weimar constitution. This constitution belongs to the group of democratic constitutions that were enacted in the period after the First World War.

In those democratic constitutions more emphasis was placed on rights that protected workers against their bosses, and the right to education and healthcare. These rights are known as socio-economic rights or the second generation of rights. In older literature, they were sometimes called ‘positive rights’ since they promote a positive view of liberty as an opportunity for flourishing or well being as contrasted against a negative view of liberty simply as noninterference.¹

Socio-economic rights imply the following rights: rights to public services (education, health care), rights supportive of decent living conditions (welfare benefits, unemployment assistance, disabled and veterans benefits and old-age pensions), rights of workers, rights of particular social groups (women, young people, disabled persons, the elderly, or members of ethnic or linguistic minorities), rights to natural resources, and property rights.

International recognition of socio-economic rights dates back to the early 20th century, when the International Labour Organization, then an Agency of the League of Nations, adopted a series of conventions that helped improve labour standards around the world. In 1919, the establishment of the International Labour Organization introduced socio-economic rights into legal discourse, characterized by the obligation of the state to intervene. Great influence was also exerted by the great October socialist revolution and other revolutionary movements after it. The ever-threatening danger of revolution and the growing revolutionary mood compelled the bourgeoisie of especially endangered countries (Germany, Yugoslavia) to make concessions.² The first Soviet constitution of 1918 as a constitutional act of revolution influenced the overcoming of classical constitutional frameworks.

The most famous example of a liberal constitution that introduces socio-economic provisions is the Weimar Constitution. The Weimar Constitution

¹ D. Ahmed, E. Bulmer, *Social and economic rights*, Stockholm 2017, p. 8.

² A. Fira, *Vidovdanski ustav*, Beograd 2011, p. 178.

strongly influenced the formation of the Polish Constitution of 1921, and then the Spanish Constitution of 1931. However, the Weimar constitution had its greatest influence on the Vidovdan constitution.

Apart from the Weimar constitution and its followers, the Mexican constitution of 1917 included social rights in the texts as well as the Soviet constitution of 1936.

Introduction of economic and social provisions in the Vidovdan constitution

It is an almost unknown fact that another constitution at that time contained economic and social provisions. It is the Vidovdan constitution, the first constitution of the state union of Serbs, Croats, and Slovenes. The formation of the new state raised the question of its state organization, i.e. the relationship between the central government and the already existing territorial political units. The introduction of socio-economic provisions into the Vidovdan constitution remained in the shadow of crucial state and legal issues. It is important to note that the introduction of socio-economic provisions was a rather revolutionary act at that time and far ahead of many European constitutions. Professor Vladan Petrov assesses the section on socio-economic provisions as a bright spot in the constitution and the constitutional avant-garde.³

A section with socio-economic provisions was included in the draft constitution after discussion in the constitutional committee.

Serbia was perceived as the initiator of unification because it was a completely independent and internationally recognized state. Also, the merits of the Serbian army in the liberation and collapse of Austria-Hungary were the greatest. However, the Kingdom of Serbia did not annex the liberated territories but created a new state of three nations. Based on that, neither the constitution nor the laws from the previous state were inherited, but the Constituent Assembly adopted a new constitution after the elections. The previous constitution of the Kingdom of Serbia of 1903 did not contain economic and social provisions, although it was an advanced constitution at the time. The individual had legal security but not the social and economic protection of the state.⁴

In addition to the undoubted influence that the Communist Party and the movement had on the enactment of these provisions, there is another reason for the enactment of these provisions. Modern emerging states demanded a new,

³ V. Petrov, *Protivrječja Vidovdanskog ustava, Stogodišnjica ustava Kraljevine Srba, Htvata i Slovenaca iz 1921*, <https://www.politika.rs/sr/clanak/482229/Protivrecja-Vidovdanskog-ustava> (access: 07.10.2021).

⁴ S. Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1924, p. 448.

modified concept of the constitution. The new modern state had to offer its citizens more than basic political principles and human rights and freedoms, namely economic and social security. State interventionism is indispensable in regulating developed capitalist relations. Therefore, the introduction of economic and social provisions was welcomed by other political parties also. Also, by adding socio-economic provisions to the legal system, the rule of law evolves into a socio-legal state.⁵

On the other hand, the practical significance of the introduction of economic and social provisions is questionable. Economic and social rights were not applied directly, on the basis of the constitution, but implied the enactment of special laws. Professor Vladan Petrov claims that all the rights thus proclaimed by the constitution were taken away by law.

However, ambitious ventures in the field of social policy could hardly be realized in an economically underdeveloped country; all the above constitutional principles of social policy required the enactment of special laws. The state faced two major problems: undeveloped and destroyed infrastructure and a large number of war orphans. A state with undeveloped infrastructure was severely affected by a war which was mostly conducted on its territory. In addition, the large human losses suffered, especially by Serbia, led to a large number of children without parental care. The state claimed responsibility for the damage inflicted on war orphans and war invalids because the damage occurred in the war waged by the state.

The chapter on socio-economic provisions comprises 23 articles and is singled out as a separate third section of the constitution. All provisions can be grouped according to whether they relate to the regulation of economic relations, labor relations, the agrarian question, or social protection. A model for the introduction of these provisions was found in the Weimar constitution. The creators of the Vidovdan constitution adapted the content of socio-economic provisions to the needs and circumstances of the newly created state. Therefore, the Vidovdan constitution not only took over the provisions of the Weimar constitution but adapted them to the needs and condition of the war-torn state.

⁵ S. Samardžić, W. Luthardt, *Sozialdemokratische Verfassungstheorie in der Weimarer Republik*, "Politicka misao" 1987, Vol. XXVI, 2, pp. 144-159.

Content of socio-economic provisions

The essence of the introduction of economic and social provisions was reduced to the implementation of agrarian reform and the establishment of basic principles of Labor law. In the newly formed, predominantly agricultural country⁶ with the beginnings of industrialization⁷, these were the most important problems. In addition, the state took care of the construction and maintenance of transport infrastructure, maritime affairs and sea fishing (Article 34).

Beside the public law role of the state, the state decided to intervene in the private sphere and put marriage under its protection (Article 28). Marital legislation was never enacted nor did the Vidovdan constitution itself provide for its enactment. There was legal particularism in the field of family and marital law. In the matter of family and marital law, six different legal systems were applied. According to that fact, how a couple's marital and family life would be regulated depended on their religious and legal system affiliation. For example, in Serbia and Macedonia, marital property relations were regulated by the Serbian Civil Code (1844) and marital non-property relations regulated by the Saint Sava Krmčija, Krmčija was passed in the 13th century and lasted until 1933, when the Serbian Orthodox Church adopted its own rules. The issue of marriage was resolved only after the Second World War, by the secularization of marriage law.

Also, it is important to mention that the constitution protected women as mothers and as workers. At that time, the legal position of women was unfavorable. Women had no political rights, nor hereditary ones; they could dispose of property only with the consent of their husbands. It is interesting to note that the Women's Union of Serb, Croats, and Slovenes demanded the introduction of suffrage for women. However, the proposal was not adopted and the Women's Union deleted it from its program after the constitution was enacted. It was concluded that the time was not right for women to get involved in politics. It is important to note that the constitution proclaimed

⁶ This fact is supported by statistical data according to which in 1921 there were 30 cities with 10 to 20 thousand inhabitants, 11 cities with 20 to 50 thousand inhabitants, 3 cities with 50 to 100 thousand inhabitants and 2 cities with over 100 000 inhabitants. Comparing to 1931, the number of small towns (up to 20 thousand inhabitants) quadrupled (124), the number of towns between 20 and 50 thousand inhabitants doubled (25). Now there were 4 cities with a population between 50 and 100 thousand inhabitants and 3 cities with over 100 thousand inhabitants. L. Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, I-III, Stubovi kulture, Beograd 1997, p. 36.

⁷ In 1921 only 9.91% of the total population was employed in industry and in 1931 11%. The mentioned statistics indicate that the share of industry in the total economy was very small and was growing very slowly.

universal suffrage, noting that women's suffrage would be governed by law (Article 70).

However, women's struggle for greater rights continued and they sought to end the restrictions on a woman's legal capacity under the Serbian Civil Code. The goal was achieved in part by the enactment of the 1929 Penal Code, which formally equated the sexes. After World War II, women were given the right to vote and the right to compulsory education.

The Constitution gave the legislature the opportunity to restrict all the listed personal and economic rights by law. The legal restriction of personal and economic rights indicates the turbulent time in which the constitution was enacted.⁸ In addition, it was shown by these restrictions that personal and economic rights would be respected as long as they did not harm state unity.

The main principle of state interventionism is proclaimed in Article 26: "The state may, in the interest of the whole and on the basis of law, intervene in the economic relations of citizens, in the spirit of justice and the elimination of social contradictions". It can be said that this is a general socio-economic provision that indicates the presence of the state in the regulation of both social and production relations. This provision of a programmatic nature is taken from the Weimar constitution. Contrary to its model constitution, the provision does not guarantee a citizen a dignified life.⁹ It means that the state is obliged to eliminate social contradictions or at least to reduce them. The reduction of social inequalities was reflected in the reduction of property differences between citizens. This means that the state should stand up for poor members of society through economic and social policy programs. In the spirit of justice, the state advocates for the economically weaker in the direction of improving their material condition, but is not a guarantee of their survival. Therefore, it can be concluded that the Vidovdan constitution provided fewer guarantees of social security than the Weimar Constitution.

In the social context of the mentioned provision, it is necessary to interpret other provisions from this chapter as well. The effort to bring all social orders into balance is realized through equal and compulsory education for all, protection at work, prohibition of greenery, and special protection for war victims. In the field of education, the state undertakes to establish a vocational teaching organization and to provide for the education of poor children (Article 22). Specific measures and categorization of children's property status would be determined by a special law. The question of who is meant by poor children is open, whether only the children of the poorest layer, of society or also other children of low property status. A provision on the introduction of compulsory

⁸ Z. Stojanović, *Srpska pravna istorija*, Banja Luka 2020, p. 374.

⁹ Article 151 of Weimar Constitution.

schooling was absent. The introduction of compulsory education was necessary because the majority of the population was illiterate.

In the state of SHS, as a predominantly agrarian country, agrarian reform and the elimination of the remnants of feudal relations were necessary. Agrarian reform was a precondition for the development of capitalist industry. However, agrarian reform was not implemented consistently. In Serbia, the small estate was dominant, for which the owners did not pay compensation. The real situation was different. Smallholders were over-indebted and the land was burdened with mortgages. Thus, small landowners were under the economic power of the bourgeoisie. Unlike the other states that entered the newly formed state, in Serbia there were no remnants of the feudal system. In Bosnia and Herzegovina, feudal relations were most common. Legally the land still belonged to the sultan, who gave it for eternal use to the Agams and Beys. The agrarian question remained unsolved during the Austro-Hungarian occupation, and even during annexation. On the other hand, Austro-Hungary introduced land registers and the Ages legally became the owners of the land.

We find similar elements of feudal relations on estates in Dalmatia and Macedonia.¹⁰ In Montenegro, otherwise poor in arable land, common property dominated, especially on pastures. The individual property of peasants was sparse, mostly on small and low-quality plots. In Croatia and Vojvodina, there were many large estates that were being transformed from feudal to capitalist possessions.

Agrarian reform implies the expropriation of large estates with fair compensation. In this way, a state land fund for the division of land would be created. In order to implement agrarian reform, the state adopted Preliminary provisions.¹¹ The Provisions were adopted early, and in February 1919 enacted by the Council of Ministers in the form of a decree. These provisions were applied together with the Vidovdan Constitution as the only legal basis for carrying out expropriation.

It proclaimed the abolition of serfdom and all serfdom-like relations. Although the reform benefited the largest part of the population, there were also opponents of the reform. The most determined opponents of agrarian reform were supporters of the Yugoslav Muslim Party. In their ranks was the largest number of landowners. Nor was the radical party a supporter of agrarian reform because its leadership was made up of large landowners. Only the communists openly supported the provisions passed, demanding that large estates be divided without compensation to the owner. In accordance with their

¹⁰ U. Desnica, *Agrarni odnosi u Dalmaciji*, Novi život, Beograd 1921, p. VII.

¹¹ The official newspaper of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, 27.02.1919, <http://digitalizovanaizdanja.sluzbenovine.rs> (access: 27.09.2021).

teaching, they suggested that the land should not be given to small landowners but for permanent use. In this way, the state would retain ownership of the land. Unfortunately, the practical application of these provisions was very small. By the end of 1924 not even a quarter of the total land fund had been divided. The criterion of division was not the economic status of the individual but the affiliation to a respective party. In addition, fair compensation was welcomed by many large landowners who exchanged their unprofitable holdings for rich compensation. Therefore, we can conclude that the adoption of these provisions did not yield results. It is justified to ask whether the intention of the provisions at all was the complete expropriation of the large estate. The provisions were incomplete and did not support the purpose for which they were adopted. The land maximum left to the former landowner was very high for the economic circumstances of the time. These provisions were not an introduction to resolving the economic crisis, but deepened the existing crisis even further.

A similar formulation of expropriation was retained in the Vidovdan Constitution.¹² The conditions for the application of expropriation were an established general interest and the award of fair compensation to the former owner. The constitution provided for the enactment of a law that would address the issue of expropriation in more detail, but the law was never enacted. The reason for this was the political turmoil in parliament. Instead of the general law on expropriation, laws on expropriation were passed for certain economic branches.¹³ Finally, after the introduction of the dictatorship and the suspension of parliament in 1931, a Law of liquidation of agrarian reform on large estates was passed. In the same year, the matter of expropriation was regulated in the Civil Code (Section XI), a Law on the exploitation of water power (Chapter II), a Law on State roads.¹⁴ Provisions on expropriation were also contained in the Law on expropriation for the needs of the construction of a railway from 1880 with amendments from 1884 and 1909. This law was not valid over the entire territory, which was not uncommon in the heterogeneous and unsystematic legislation of the kingdom.

A significant provision of the constitution is certainly the abolition of the fideicommissum. The family fideicommissum was a typical medieval institute. Feudal hereditary law favored the eldest son to whom family property was transferred through fideicommissum. The son had to transfer the intact family property to his eldest son, i.e. the grandchild of the testator.¹⁵ In this way, family

¹² Article 37 of Vidovdan constitution, http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/vidovdanski_ustav.html (access: 27.09.2021).

¹³ F. Stanić, *Sukob javnog i privatnog interesa*, "Hrvatska javna uprava" 2009, no 1, p. 141-168.

¹⁴ L. Kostić, *Administrativno pravo Kraljevine Jugoslavije*, knjiga sesta, Beograd 1936, p. 374.

¹⁵ E. Stanković, *Porodichni fideikomisi u rimskom pravu i nekim evropskim kodifikacijama*, "Glasnik prava" 2018, no. 2, 109, <https://www.jura.kg.ac.rs/index.php/sr/gplat-2-2018.html> (access: 27.09.2021).

property was preserved as well as its economic and political influence. The bourgeois revolution rejected this institution because the freedom of movement of goods and capital was incompatible with the prohibition of trade which the fideicommissum presupposed. The Serbian Civil Code, which was applied to a large part of the newly formed state, contained the institution of fideicommissum. This is just another example of the heterogeneity and inconsistency of legal norms in the kingdom of SHS.

The contribution of the Communist party to the introduction of socio-economic provisions

In post-war Serbia, but also in other South Slavic countries, the labor movement grew strong. The movement itself, represented by the communist party, was supported not only by workers but also by small peasants, who were the most numerous. The communist party won the sympathy of the small peasants because it demanded a solution to the agrarian question – the division of land to former tenants without any compensation.

It is important to note that the socio-economic development of the Yugoslav countries after unification was far below the European average. The newly formed state was economically backward and exploited. If we add to this fact significant war destruction, it can be seen that the newly formed state was faced with a number of economic and social challenges. Harmful foreign policy, a constant balance of payments deficit, inflation together with the unresolved agrarian issue, mandatory assistance to victims of the war, costliness and low wages led to a serious economic crisis. In such a situation, the state coped poorly and was not strong enough to restrain government officials from abusing their powers. In addition, it did not have sufficient economic power to meet the new demands of a socially responsible and just state.

Dissatisfied workers and peasants joined the communist movement and a large number of strikes were launched within the country. Mass workers' strikes organized by the communist party were the main measures of pressure on the state. The strikes were general, threatening not only the economy but also the state. The Vidovdan constitution did not allow for the possibility of a strike. The bourgeoisie did not allow such a threat to state power, so it took certain measures. In the period before the adoption of the constitution banned all activities of the Communist Party, destructive propaganda aimed at destroying the existing system. The state took a uniquely negative stance towards the Communist Party and its proposals.

Although the communist party did not propose a draft constitution, they presented most of their views in the parliamentary debate. The main objection to the government's draft constitution was the absolute protection of private property. As long as the constitution protected the big bourgeoisie, economic

and social issues could not be resolved. Communists demanded nationalization of large industry and banks, foreign and domestic trade, consistent and free implementation of agrarian reform, introduction of a general obligation to work, cancellation of state debts, separation of school from church and church from the state, free and accessible teaching and health care, state aid to the unemployed, and the rights of workers to manage production through their councils.¹⁶ Although most of the proposals were too radical for the bourgeoisie to accept, they correctly pointed out the shortcomings of a system that would not successfully implement economic and social provisions.

As far as labor law is concerned, the constitution provided the basic principles and legal basis for the development of labor legislation. Labor appears for the first time in the constitution as a protective good (Article 23). In order to protect workers, special protection was prescribed for vulnerable groups such as women and minors. According to the Serbian Civil Code, minors were considered to be children from 7 to 14 years of age (Article 37 of Serbian Civil Code).¹⁷ The constitution did not prohibit the work of minors, but protected them from jobs that are harmful to health. It also envisages general health protection for other workers and its specification by a special law. The most important provision prescribed by the constitution was the legal limitation of working hours. Employers were prohibited from entering longer working hours into the contract than provided by law. The socialist party demanded that the eight-hour-day become a constitutional principle, but the proposal was not adopted. In addition, they proposed setting minimum wages that would be sufficient for a dignified life. This proposal was not adopted either.

The constitution did not provide for the most important economic and social right – the right to work. In this respect, the Vidovdan Constitution follows its example, the Weimar Constitution, which only provided for special protection of labor (Article 157)¹⁸. The right to work is a basic economic and social right that presupposes the existence and protection of other rights from the employment. Mentioned provisions of both constitutions have shown that they tended to protect existing labor relations more than to promote and develop full employment. After the Second World War, the spread of communist ideas on a global scale would contribute to the introduction of the right and obligation to work in many constitutions and laws.¹⁹

¹⁶ Stenographic notes of the Constitutional Committee of the constituent assembly of the kingdom of SHS 1921, Fifth sitting, speech by F. Filipovic.

¹⁷ https://www.harmonius.org/sr/pravni-izvori/jugoistocna-evropa/privatno-pravo/srbija/Srpski_gradjanski_zakonik_1844.pdf (access: 08.10.2021).

¹⁸ https://en.wikisource.org/wiki/Weimar_constitution#Section_V:_Economic_Life (access: 11.10.2021).

¹⁹ The right to work was first provided for in the 1953 Constitutional Law of FNRJ (Article 5), http://radnici.ba/wp-content/uploads/2018/04/Ustavni_zakon_FNRJ_1953.pdf (access: 11.10.2021).

The constitution guarantees the worker's right to organize in order to achieve better conditions (Article 33). Although a trade union organization was allowed, the constitution did not provide for the possibility of a strike. On the other hand, the constitution did not explicitly prohibit the possibility of a strike. So theoretically, there were no legal obstacles for the introduction of striking into the labor legislation. As opposed to this legal gap, the state restricted the right of workers to suspend work with two laws, the Law on the Protection of Public Safety (1921) and the Law on Railways. These laws provide for criminal sanctions (a fine and imprisonment) for participating in a strike. On the basis of these laws a certain loophole arose because both laws only provided for the responsibility of state officials, i.e. persons to whom the state is the employer.

These constitutional principles were translated into a corpus of labor legislation. So that first Law on Labor inspection from 1921 was passed, then the Law on protection of workers from 1922 and the Law on insurance or workers from 1922. These laws are notable for their progressive orientation. The laws were written in accordance with the labor legislation of developed European democracies. The influence of the ILO, whose founder was also the Kingdom of Yugoslavia, is also noticeable.²⁰

The bourgeoisie accepted the enactment of these laws because it wanted to prevent a revolution. The laws were never applied so their significance is only theoretical. The unfavorable socio-political situation that prevailed until the Second World War contributed to the circumvention of regulations and the interests of workers²¹.

Also, it is important to mention that on the basis of Constitution, no uniform Labor Code was enacted. The Vidovdan constitution did not establish an obligation to adopt a Labor Code, unlike the Weimar constitution (Article 157).

The Constitution introduced compulsory insurance for farmers, workers, and seafarers. Government officials and intellectuals were not entitled to insurance.

Dictatorship and constitutional discontinuity (1929–1931)

In order to be able to control political disunity and constant conflicts between politicians, the king gradually took on the role of absolute monarch, bypassing the assembly. The unstable political situation in the kingdom of Yugoslavia culminated in a shooting in the assembly (20. June 1928). After the incident, the issue of adopting a new constitution arose but the work of the assembly

²⁰ B. Lubarda, *Uvod u radno pravo sa elementima socijalnog rada*, Beograd 2013, p. 64.

²¹ V. Brajic, *Radno pravo*, Savremena administracija, Beograd 2001, p. 35.

in its current composition was not possible. The king, after negotiations with the leaders of the opposition parties, realized that it was impossible to reach an agreement. Therefore, he decided to abolish the assembly and suspend the Vidovdan constitution. This act marked the beginning of the monarchical dictatorship, which would last for two and a half years. It is important to note that the dictatorship in Yugoslavia differed from the fascist ones that appeared in Europe at the time²². It looked more like the dictatorships that were in force in other Balkan countries (Albania, Romania, Bulgaria). Common to all Balkan dictatorships were the reasons for introduction (economic underdevelopment, underdevelopment of civil society, and democratic traditions) as well as the goals of introduction (strengthening of state power, national and state integration). King Alexander believed that by concentrating power in his hands, he would overcome the general crisis of Yugoslav society.

He was convinced of the future of the Yugoslav state and, for the sake of its survival, King Alexander unilaterally enacted a constitution, without the participation of the national assemblies. The constitution was promulgated on September 3, 1931. The new constitution was determined as a second, significantly amended edition of the Vidovdan Constitution. However, the constitution clearly set out the constitutionalist's aspirations for a limited and controlled constitutionality. Nominally, the constitution retained more or less all the provisions of civil rights, but limited their validity by law. In parallel with the constitution, a whole corpus of laws was in force, invalidating the provisions on political freedoms. Although the constitution rewrote almost all the provisions on personal rights, this was not the case with economic and social rights. The Vidovdan constitution contained 22 articles of economic and social provisions, and the new constitution took over only 4 articles.²³ Articles on the protection of marriage, family and children (Article 21), protection of property (Article 22), freedom of work and contracting in economic relations (Article 23), and provisions on the establishment of a business council (Article 24) were kept.

The summary of economic and social provisions was an expression of the turbulent times in which the new constitution was adopted. It is noted that these provisions were left in the constitution with the intent to maintain the democracy of the constitution. Their role was small and their significance symbolic. On the other hand, the unfavorable socio-political situation negatively affected the economic growth and development of the country. The slowing down of the already weak economic development was contributed to by the administrative

²² M. Ekmecic, *Osnove gradjanske diktature u Evropi izmedju dva svjetska rata*, Sarajevo 1976, p. 26.

²³ It is interesting to note that the economic and social provisions were more numerous than the provisions on civil rights.

division of the state territory. Administrative division into “banovine” was carried out in 1929 and its goal was to break up the national historical units and eliminate the national separatism that arose from them. On the contrary, the basic goal of division was not achieved. In an artificially divided country, the exchange of goods and capital was even more difficult.

Economic and social issues remained in the shadow of the national and state structure. The king yielded to pressure from international and domestic factors and interrupted the period of dictatorship by passing a constitution. On the other hand, there was so much intolerance and separatism between the three nations that only a dictatorship could sustain the state.

Also, the crisis caused by the dictatorship threatened more and more that it would destroy the foundations of the state. Dissatisfaction did not decrease even after the adoption of the decree on the Croatian banovina 1939.

Conclusion

The Vidovdan Constitution introduced economic and social provisions for the first time in Serbian constitutional history. The cultural and economic development of society became one of the tasks of the state. The newly formed Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, burdened with numerous national and economic problems, established its existence with a democratic constitution. The Vidovdan constitution, by introducing economic and social provisions, was among the first constitutions in Europe (after the Weimar and the Polish) to do so, and also among the first constitutions in the world (after Mexico).

The constitution proclaims state interventionism in economic relations, restriction of freedom of contract, protection of the economically weaker. The Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, as one of the founders of the ILO, proclaimed in the constitution the protective principles of Labor Law, such as special protections for women and children from jobs harmful to their health, general protection at work, legally prescribed working hours, the possibility of a trade union organization in order to achieve better working conditions. The strike was not allowed or prohibited by the constitution, but a special law provided for criminal penalties for a person participating in a strike. The constitution prioritized agrarian reform and the abolition of all forms of feudalism. The constitution would pay special attention and protection to war invalids and war orphans.

All the above provisions were advanced and ahead of the time in which they were enacted. They formed a good basis for the creation of a socially responsible state. The main disadvantage is that the constitutional provisions are of a principled nature and required legislative formulation. In the end, a very small number of laws were passed on the basis of the constitution and the laws that were passed were not applied. Therefore, it can be said that the practical

significance of the constitution is very small because it never implemented its provisions.

Despite the fact that socio-economic provisions did not have a key role in the constitution, their existence is very important. The greatest significance of these provisions is in showing the will and intention of the state to experience an identity transformation into a socially responsible state. The existence of economic and social provisions in the constitution places the Vidovdan constitution among the progressive constitutions of Europe of that time, together with the Weimar constitution. These were good constitutions in difficult times whose challenges they were not up to.

Bibliography

- Ahmed D., Bulmer E., *Social and economic rights*, Stockholm 2017.
- Brajic V., *Radno pravo*, Savremena administracija, Beograd 2001.
- Desnica U., *Agrarni odnosi u Dalmaciji*, Novi život, Beograd 1921.
- Dimić L., *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, I-III, Stubovi kulture, Beograd 1997.
- Ekmečić M., *Osnove građanske diktature u Evropi između dva svjetska rata*, Sarajevo 1976.
- Fira A., *Vidovdanski ustav*, Beograd 2011.
- Jovanović S., *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1924.
- Kostić L., *Administrativno pravo Kraljevine Jugoslavije*, knjiga sesta, Beograd 1936.
- Lubarda B., *Uvod u radno pravo sa elementima socijalnog rada*, Beograd 2013.
- Samardžić S., Luthardt W., *Sozialdemokratische Verfassungstheorie in der Weimarer Republik*, „Politicka misao” 1987, Vol XXVI, 2.
- Stanić F., *Sukob javnog i privatnog interesa*, „Hrvatska javna uprava” 2009, no. 1.
- Stanković E., *Porodni fideikomis u rimskom pravu i nekim evropskim kodifikacijama*, „Glasnik prava” 2018, no. 2, Kragujevac 2018.
- Stojanović Z., *Srpska pravna istorija*, Banja Luka 2020.

SUMMARY

Introduction, Decline, and Fall of Socio-Economic Provisions in Yugoslavia's Constitutions (1921–1931)

The Vidovdan constitution introduced economic and social provisions into the constitutional history of the Yugoslav nations. The introduction of the mentioned provisions into the constitution was a concession of the bourgeoisie in order to avoid open conflict or revolution with a dissatisfied population. Although the section on economic and social provisions is generally advanced, there are also obvious shortcomings. The constitution allowed for the unionization of workers but not the suspension of work through strikes. The constitution proclaimed universal suffrage, but women's suffrage was subsequently rescinded. Women were not given the right to vote. Agrarian reform implies the expropriation of large estates with fair compensation. However, the land maximum left to the former landowner was very high for the economic circumstances of the time. The Constitution proclaimed the abolition of serfdom and all serfdom-like relations. Fideicommissum was strictly forbidden by the constitution. The above provisions come after an incident in the assembly; the king decided to abolish the assembly and suspend the Vidovdan constitution. Ending a two-year period of dictatorship (1929–1931), the king passed a new constitution, which was amended, and which shortened the Vidovdan constitution. The new constitution kept only 4 articles: Articles on the protection of marriage, family and children (Article 21), protection of property (Article 22), freedom of work and contracting in economic relations (Article 23), provisions on the establishment of a business council (Article 24). It is noted that these provisions were left in the constitution with the intent of maintaining the democracy of the constitution. Their role was small and their significance symbolic. The general crisis that existed in the 1930s in Yugoslavia was the prelude to World War II, which suspended basic human rights and freedoms, as well as economic and social rights.

Neli Georgieva Radeva

Университет за национално и световно стопанство
(University of National and World Economy; Sofia, Bulgaria)
e-mail: radeva.neli@abv.bg

ORCID: 0000-0002-3230-1778

DOI: 10.15290/mhi.2021.20.02.07

Changes in the Constitutional Matter Affecting the Structure of the Judiciary During the Regime of 19 May 1934¹

ABSTRACT

The article “Changes in the constitutional matter affecting the structure of the judiciary during the regime of 19 May 1934” covers the changes in Bulgaria when on 19 May 1934, after a successful coup, the political circle ‘Zveno’ and the Military Union came to power. The coup was carried out in drastic violation of the constitution. A number of reforms had been undertaken in the country, some of which affected the constitutional structure. Particularly serious were those in the field of Bulgarian judicial organisation. The coup was carried out without the participation of the tsar, but was legitimized by him. The participants in the May 19 coup considered it necessary to change the procedure for the installation of the National Assembly. The constitutional powers of the Grand National Assembly were taken away by the government. The electoral right and the right of association guaranteed by the Tarnovo Constitution were violated. Amendments were also made to the administrative-territorial division of the country, which were implemented by ignoring the Constitution, where the names of the territorial units are explicitly mentioned. All these changes, euphemistically called “renewal”, affected the judicial system as well. The government of Kimon Georgiev, on the basis of Article 47 of the Tarnovo Constitution, issued on 24 November 1934 the Decree-Law on the Structure of the Courts. Interestingly, the structure of the 1926 law was adopted. Most of its text

¹ This work was supported by the UNWE Research program (Research Grant No 16/2021).

was reproduced, and the additions made concern primarily the internal structuring of some chapters and the introduction of new paragraphs. It was a major reform of the Bulgarian judicial system.

Key words: Tarnovo Constitution, Decree-Law on the Structure of the Courts, judicial reform, court, prosecutor

On 19 May 1934, after a successful coup, the political circle ‘Zveno’ and the Military Union came to power. The coup was carried out in drastic violation of the constitution. Completely against the constitutional order, the democratically elected government of the People’s Bloc was overthrown. A government was formed headed by Kimon Georgiev, a well-known representative of the Military Union, which presented itself as a ‘non-partisan government’. Although it included representatives of some parties, it did not include prominent political figures. Nor was the support of the traditional political parties sought, as they did not fit into the desired model of government. All this influenced the development of the political regime in the country, while fitting in with the authoritarian or totalitarian tendencies in Europe on the eve of the Second World War.²

What distinguishes this regime from the so-called *Regime of plenipotentiaries* from 1881–1883 is that the Bulgarian Prince Alexander Battenberg openly suspended the constitution, whereas on 19 May 1934 this was done tacitly. Defenders of the regime claim that the basic law was not suspended, but in practice it was not respected. Thus, Bulgaria was governed without a constitution. Proof of this are the words of Alexander Tsankov, according to whom from 19 May 1934 until 1938 ‘the constitution existed only pro forma’.³

The coup was carried out without the participation of the tsar, but was legitimized by him. By royal decree, Tsar Boris III dissolved the XXIII Ordinary National Assembly, thus ending parliamentarism in the country. In violation of the constitution, the 1934 decree of the Council of Ministers approving an ordinance seizing the legislative powers of the National Assembly was approved by decree. It stipulates: ‘all decrees of the Council of Ministers issued on and after 19 May 1934 shall have the force of law and shall repeal the statutory provisions that contradict them. Orders issued at the same time by ministers

² D. Tokushev, *Istoriya na novobalgarskata darzhava i pravo (1878–1944)*, Sofia 2008, p. 343–344; M. Manolova, *Istoriya na darzhavata i pravoto. Treta balgarska darzhava 1878–1944 g.*, Sofia 2001, p. 223; E. Yochev, *Naredba-zakon za ustraoystvo na sadilishtata ot 1934 g.*, “Nauchni trudove na Rusenskiya universitet” 2010, vol. 49, ser. 7, p. 31.

³ E. Yochev, *Sayuz/sdruzhenie na balgarskite sadii po vremeto na devetnadesetomayskoto pravitelstvo*, “Yuridicheski svyat” 2017, p. 1–16.

for the appointment of posts or for spatial, administrative and financial matters shall be binding and may not be disobeyed on the pretext that they do not comply with the law or are contrary to it.⁴ Thus, in Bulgaria, in the years from 1934 to 1938, the Council of Ministers issued Decree-Laws which had the binding force of law, basing themselves on Article 47 of the Constitution⁵, despite the absence of external or internal danger to the State and the impossibility of convening an Ordinary National Assembly.

The participants in the May 19 coup considered it necessary to change the procedure for the installation of the National Assembly as regulated in Article 86. According to them, the number of members of the National Assembly should be 120. This violated Article 86 of the Tarnovo Constitution, which provided that one deputy should be elected per twenty thousand people. Of these, 3/4 should be representatives of the professions⁶ and elected by regional councils, and the remaining 1/4 – representing the political element in the parliament – would be determined by the Council of Ministers.

Articles 136 and 137 of the Constitution were violated, according to which the tsar could dissolve the National Assembly and call elections for a new one. The new elections had to be held no later than within two months and the new National Assembly must begin work no later than four months after the dissolution of the old National Assembly. Elections for the XXIV Ordinary National Assembly were not held until March 1938.

According to the Decree-Law for the election of deputies for the XXIV Ordinary National Assembly, the number of deputies was 160. The country was divided into 160 constituencies, with the requirement of a minimum of 20,000 voters per constituency.⁷ A constitutional amendment was needed to reduce the

4 Darzhaven vestnik, br. 42/1934.

5 Article 47 of the Constitution: If the State is threatened by any external or internal danger, and the National Assembly cannot be convened, it is only in such a case that the Prince (after 1911: “the Tsar” – N.R.), at the request of the Council of Ministers and under the common responsibility of the Ministers, may issue decrees and make orders which have the binding force as law. Such extraordinary decrees and orders shall be submitted for approval to the first National Assembly convened thereafter. [чл. 47 Търновска конституция: „Ако би държавата да се заплашва от някоя външна или вътрешна опасност, а Народното Събрание не би могло да се свика, то само в такъв случай Князът, по представление на Министерския Съвет и под обща отговорност на Министрите, може да издава наредби и да прави разпореждания, които имат задължителна сила като закон. Такива извънредни наредби и разпореждания се представят за одобрение на първото, свикано след това, Народно Събрание].

6 This innovation was made in line with the trends in Europe. For example, according to Mussolini, fascism was a new political system that wanted to soothe the spirits embittered by class hatred, to build, to renew, to purify... Through the corporate system, power in the state was concentrated in the corporations - unions of workers, employers and their fascist unions in a given industry. The nation is placed above individuals and classes. The middle class is defined as the ‘brain’ of the nation – In: *Notes on Modern History 1918–1945*, Sofia 1992.

7 Darzhaven vestnik, br. 234/1937.

number of deputies. This could only be done by convening a Grand National Assembly. In doing so, the people in power were again trampling on clear constitutional provisions. The representation of professionals was excluded. A candidate could be nominated in only one constituency. As far as the right to electioneering was concerned, it was granted only to the deputy candidates.⁸

Although the Decree-Law on the election of members of parliament for the XXIV Ordinary National Assembly gave women the right to vote for the first time in Bulgaria, many other provisions were anti-democratic. The principles of democracy and parliamentarism as stipulated in the Tarnovo Constitution were being trampled upon. In Bulgaria the multi-party political system was also liquidated through the issuance of the Decree-Law on the dissolution of political party organisations⁹; Decree-Law on the liquidation of the properties of dissolved political party organizations¹⁰, and Decree-Law on confiscation in favour of the state of the properties of illegal organizations.¹¹ The policy pursued was in line with that of authoritarian regimes during that period in Europe. Thus, in Bulgaria, non-partisan power appeared to be party-destructive.

The state and the executive were given primary place. The economy was also supposed to be controlled by the state by limiting 'market and speculative capital'. The state was relied upon to bring social peace. All of this was presented as a return to the traditions of the Bulgarian National Revival, disrupted by the Tarnovo Constitution with its inclusion of principles imported from outside, alien to the Bulgarians.¹²

In order to assist the state authority, the creation of a special organization, a Directorate of Renewal [Дирекция на обновата], was established. It was directly subordinate to the Prime Minister. It had broad power: to organise public life, to politically process the public, and to propagandise. The Renewal should not only guide public life but also elaborate on the political ideology of the regime. Its main activity was printed and oral propaganda, censorship of the press, theatres, cinemas, etc. It was expected to organize the population on a manufacturing basis and to create its youth 'in a spirit of selfless service to the state and the nation'.¹³

The Directorate had several main tasks. First and foremost: to direct the spiritual life of the country towards unity and renewal in the service of the nation

⁸ D. Tokushev, *Istoriya na novobalgarskata darzhava i pravo (1878–1944)*, Sofia 2008, p. 346–347.

⁹ Darzhaven vestnik, br. 58/1934.

¹⁰ Darzhaven vestnik, br.210/1934.

¹¹ Darzhaven vestnik, br. 92/1934.

¹² B. Georgiev, *Burzhooznite i drebnoburzhooznite partii v Balgariya 1934–1939*, Sofia 1971, p. 70–71; I. Dimitrov, *Balgarskata demokratichna obshtestvenost, fashizam i vojnata 1934–1939*, Sofia 1976, p. 39–41.

¹³ Darzhaven vestnik, br.161/1934; D. Tokushev, *Istoriya na novobalgarskata darzhava i pravo (1878–1944)*, Sofia 2008, p. 349; *Istoriya na Balgariya (1919–1944)*, vol. IX, Sofia 2012, p. 298–299.

and the state, and for this purpose it had to make the affairs of the government clear to the press so that it might properly inform the public of the decisions of the state authority. Next, it should work to uplift the prestige of the nation. Its last task was to help organize the citizenry into an ideologically unified national group. That was intended to be achieved by penetrating with its organs into all circles and creating a new spirit in the sport and other organizations along with appropriate agitation and propaganda.¹⁴

Freedom of professional association was abolished and trade unions were placed under the control of the government. For this purpose, the Council of Ministers adopted the Decree-Law on Professional Associations of Civil Servants¹⁵ and the Decree-Law on Professional Organisations.¹⁶ In this way, corporate trade unions were established and incorporated into the state system. The principles provided in the Tarnovo Constitution were thus once again being violated.

The constitutional powers of the Grand National Assembly were taken away by the government. The process of centralisation of executive power began by reducing the number and changing the names of the ministries without respecting the decrees of the Constitution. According to Article 161, the number of ministries in Bulgaria was precisely defined¹⁷. Changes in the number or names of ministries could only be made by the Grand National Assembly. However, a royal decree ordered the merger of the Ministry of Public Buildings, Roads, and Social Welfare with the Ministry of Railways, Roads, and Telegraphs into a new Ministry of Communications. The Ministry of Trade, Industry and Labour was also merged with the Ministry of Agriculture and State Estates into the Ministry of Economy. All these actions had the effect of strengthening the power of the Prime Minister and violated clear constitutional texts.

In order to strengthen political control over the administration, a Decree-Law on Urban Municipalities¹⁸ and a Decree-Law on Rural Municipalities¹⁹ were also adopted. With these changes, local authorities were no longer elected but appointed by the executive. Once again, fundamental democratic principles were trampled on.

The electoral right and the right of association guaranteed by the Tarnovo Constitution had been violated. Censorship was also imposed. This was

¹⁴ D. Tokushev, *Istoriya na novobalgarskata darzhava i pravo (1878–1944)*, Sofia 2008, p. 349; M. Manolova, *Istoriya na darzhavata i pravoto. Treta balgarska darzhava 1878–1944 g.*, Sofia 2001, p. 225; M. Krasteva, *Direktsiyata za obshtestvenata obnova na natsionalnata propaganda prez pogleda na karikaturista Rayko Alek siev (1934–1943 g.)*, „Kulturno-istoricheskoto nasledstvo: opazvane, predstavayane, digitalizatsiya” 2019, vol. 5, broy 1, p. 74-75.

¹⁵ Darzhaven vestnik, br. 96/1934.

¹⁶ Darzhaven vestnik, br. 134/1934.

¹⁷ There are 10 ministries after the amendments to the Tarnovo Constitution in 1911.

¹⁸ Darzhaven vestnik, br. 114/1934.

¹⁹ Darzhaven vestnik, br. 100/1934.

done through the Decree-Law on the Press,²⁰ the Decree-Law on Temporary Supervision of the Press,²¹ and the Decree-Law on the Dissolution of Political Party Organizations,²² etc. Despite the fact that the Basic Law was not officially repealed, nor had its operation been officially suspended, the rights and freedoms of citizens proclaimed in it had been grossly violated.

Amendments were also made to the administrative-territorial division of the country, which were implemented by ignoring the Constitution, where the names of the territorial units were explicitly mentioned. The existing 16 districts were transformed into 7 regions (Decree No. 179 of 23 May²³).

The introduced centralisation struck a serious shock to local self-government. Mayors were now appointed rather than elected, and subordinate to the district and regional administration. An electoral census was also introduced, and a prerequisite for holding the office of mayor was that persons have a university degree in civil or military education for cities and a high school diploma or non-commissioned officer rank for villages.²⁴ Village mayors had enormous power, with numerous police functions. For a time, they also served as district judges.

The fate of the elected municipal council until then is also interesting. From the end of August to September 1934, a process related to the reduction of rural municipalities began. Their number was reduced – from 2552 to about 800. At the same time, settlements that did not have Bulgarian names were renamed. Each rural municipality had to have at least 5,000 inhabitants, and urban municipalities with a population under 5,000 are governed under the Rural Municipalities Decree-Law. The municipal councils established after 1 September 1934 included only officials and representatives of cooperatives. With the administrative reform, the municipal council became an advisory body to the mayor.²⁵

²⁰ Darzhaven vestnik, br. 58/1934.

²¹ Darzhaven vestnik, br. 83/1938.

²² Darzhaven vestnik, br. 58/1934.

²³ Darzhaven vestnik, br. 42 ot 25/1934.

²⁴ Naredba-zakon za razturyane na gradskite I selski obshtini.

²⁵ *Istoriya na Balgariya (1919–1944)*, vol. IX, S., 2012, p. 297; *Al. Hristov-Formirane na Balgariya kato socialna darzhava – ot grizha za bednite kam darzhavnata socialna politika (30-te godini na XX vek)*, „GSU na Fakultetat po pedagogika” 2020, S., p. 108.

All these changes, euphemistically called “renewal”, affected the judicial system as well. The government of Kimon Georgiev, on the basis of Article 47 of the Tarnovo Constitution, issued on 24 November 1934 the Decree-Law on the Structure of the Courts.²⁶ Interestingly, the structure of the 1926 law was adopted. Most of its text was reproduced, and the additions made concerned primarily the internal structuring of some chapters and the introduction of new paragraphs. It was a major reform of the Bulgarian judicial system, the aim of which was to make the administration of justice faster, more accessible, and cheaper.²⁷ The legal bases of the government’s judicial reform, in addition to the Decree-Law on the Structure of the Courts, were the Decree-Laws on administrative justice, on municipal courts, and those amending and supplementing civil and statutory court proceedings. The reform was also the result of changes that had taken place in the administrative-territorial division of the country, namely that districts were being abolished. Regional courts were transformed and they followed the new administrative division and the new name of the administrative territorial units. The courts of appeal and the Supreme Court of Cassation were retained. The establishment of municipal courts in each municipality was previewed to be provided for by a special law that was never introduced.

According to Article 2 of the Decree-Law on the Structure of the Courts, the circuit court was a single court, while the regional, the courts of appeal, and the Supreme Court of Cassation were collective courts. The offices and seats of the circuit courts coincided with those of the district administration. There was only one circuit judge in a settlement. In case of necessity, the Minister of Justice appointed deputy circuit judges.

Regional courts consisted of a chairman, vice-chairmen and members. Initially, it was envisaged that the judicial district of the regional courts would coincide territorially with the administrative regions. However, Article 3(2) of the Decree-Law on the Structure of the Courts was soon amended, creating 15 regional courts: Sofia, Pazardzhik, Plovdiv, Stara Zagora, Haskovo, Yambol, Burgas, Varna, Shumen, Ruse, Tarnovo, Pleven, Vratsa, Vidin and Kyustendil. With subsequent amendments of the Decree-Law on the Structure of the Courts, the number was increased and, in 1943, 37 regional courts were established. The motives of the draft bill stated that it made the seating of all courts more correct and permanent. This also applied to the district courts, whose seats until 1943 were determined by the Budget Law. This decision also

²⁶ Darzhaven vestnik, br. 182/1934.

²⁷ Priturka kam “Darzhaven vestnik”, br. 6p. 38, 19/1934.

excluded the possibility of exercising any influence over them. This was achieved by a special table defining the seats of all the courts.²⁸

As provided for in the Decree-Law on the Structure of the Courts, each court of appeal had a chairman, vice-chairmen and members. It further maintained the existing three courts of appeal by defining their judicial districts as follows: the Sofia Court of Appeal included the districts of the Sofia, Kyustendil, Gorna-Djumaya, Vratsa and Vidin regional courts; the Ruse Court of Appeal included the districts of the Pleven, Tarnovo, Ruse, Shumen and Varna regional courts; and the Plovdiv Court of Appeal included the districts of the Pazardzhik, Plovdiv, Stara Zagora, Haskovo, Yambol and Burgas regional courts.²⁹

No changes were made to the organisation and the powers of the Supreme Court of Cassation.

What was new in the Decree-Law on the Structure of the Courts of year 1934 and missing in the previous laws was the establishment of prosecutorial supervision of the circuit courts. According to Article 43, it was independent from the judiciary. It had the power to hear criminal cases for offences punishable by up to 3 years in prison. In addition, the district prosecutor was relied upon to ensure that the rights of citizens were respected through his preparation and acts. The introduction of prosecutors who would participate in criminal proceedings in the district courts was considered optimistically. It was considered to put an 'end to police arbitrariness in our country'.³⁰

The district prosecutor should not only indict, but also be impartial. When convinced of the defendant's innocence, the prosecutor could no longer maintain the indictment, but state his understanding in the court of his own conscience.

Article 43 of the Decree-Law on the Structure of the Courts from 6 November 1934 reproduces the texts of the 1926 law, with minor changes, and provides that there shall be one chief prosecutor and divisional prosecutors at the Supreme Court of Cassation. Prosecutors and deputy prosecutors would act alongside them in the district, regional and appeal courts. The prosecutor's office at the district courts was subordinate to that at the regional courts, which was then subordinate to the courts of appeal. The prosecutors of the courts of appeal, as well as those of the divisions of the Supreme Court of Cassation, acted under the authority of the General Prosecutor. All prosecutors reported directly to the Minister of Justice. It is noteworthy that here, too, the prosecutors at times were not subordinate to the General Prosecutor at the Supreme Court of Cassation. During the period under review there was no centralisation of the prosecution, typical of the modern Bulgarian state.

²⁸ Stenografski dnevnici, XXV ONS, IV RS, 19.03.1943, p. 1062.

²⁹ D. Tokushev, *Sadebnata vlast v Balgariya (ot drevnostta do nashi dni)*, Sofia 2003, pp. 194-195.

³⁰ Ibidem.

Article 300 of the Criminal Proceedings Act provided that for offences triable by the district courts and punishable by up to one year's imprisonment, no preliminary inquiry was needed unless the public prosecutor considered it necessary to hold one, or separate inquiries were also required. For offences punishable by not more than five years' strict imprisonment, the inquiry may, on the prosecutor's proposal, be confined to an examination of the accused or to separate investigative acts.³¹ The district attorney had the right of discretion.

The prosecutor had a creative function in addition to the executive and protective ones. The creative function consisted in providing numerous opportunities for the peaceful and calm development of the lives of the Bulgarians. The personality of the prosecutor was also given serious consideration. 'He must be a good psychologist, an excellent pedagogue, with a comprehensively developed social sense of proportion in his every act. Polite, courteous, considerate, he must not offend or tear anyone'.³²

Along with all of the above, the introduction of the institution of the district attorney largely eliminated administrative arbitrariness. Through him, the judiciary could at any time exercise supervision over the administrative authorities.³³

The following year Article 43 was amended, and no longer specifically provided for the appointment of prosecutors to the district courts.³⁴ District judges acted without the involvement of prosecutorial supervision. The activity of the prosecutors here was limited to making a motion to initiate a criminal case and to appealing against the sentence of the district judge. This might be done on their own initiative or by police notification.

The repeal was a kind of restoration of the situation before the adoption of the Decree-Law on the Structure of the Courts. Offences which were the subject of the cases dealt with by the district judge were of a lesser degree of public danger. The change was probably made in order to make the proceedings themselves cheaper and quicker. What is undeniable, however, was the state's deprivation of a unit that represented the impartiality of the law.

The Decree-Law on the Structure of the Courts regulated the institution of 'judicial candidates' in a manner similar to the Courts Structure Act of 1926. The changes were minor. Only persons graduated in law could be candidates for the judicial office. Again, they were appointed by the Minister of Justice in the district courts. What is different in the Decree-Law on the Structure of the Courts is that candidates for judicial office had the status of a civil servant. Their internship lasted two years.

³¹ Darzhaven vestnik, 6p. 182/1934.

³² E. Dimitrov *Prokurorskiyat nadzor i lichnostta na prokur ora*, „Sadiyski vestnik” 1935, br. 2., p. 37.

³³ L. Marinov, *Okoliyskite prokurori*, „Sadiyski vestnik” 1935, br. 8, p. 149.

³⁴ Darzhaven vestnik, 6p.183/1935.

Those candidates who had served for one year received a certificate issued by the chairman and the prosecutor of the district court, proving that they had acquired 'sufficient experience and practical training'. Only then did they begin to receive a salary. If, within one and a half years of the start of their internship, candidates for judicial office did not obtain that certificate, they were dismissed. The Minister of Justice may extend this period by six months on the basis of illness of the applicant or other good reason. Candidates who obtained the certificate and had served for at least two years were admitted to the theoretical and practical examination. The latter was conducted by a committee appointed by the Minister of Justice, consisting of judges of the Supreme Administrative Court, the Supreme Court of Cassation, professors of the Faculty of Law of Sofia University and senior officials of the Ministry of Justice.³⁵

The appointment of judges, prosecutors, and inspectors in the Ministry of Justice was again made by royal decree, while bailiffs, notaries, additional member-judges, and deputy prosecutors, including other officials in the courts, were appointed by the Minister of Justice or 'by the proper person in charge according to the procedure specified in this law' (Article 7 of the Decree-Law on the Structure of the Courts).

The Decree-Law on the Structure of the Courts retained the general requirements provided in the repealed laws which a person had to meet in order to be appointed to a judicial office, namely: to be a Bulgarian citizen; to have reached the age of majority; not to be deprived of rights; not to be under trial and investigation or convicted of a common offence, even if he had been released from punishment by the expiration of time-barring periods, pardon or amnesty, or had been rehabilitated; not to be or have been under guardianship due to wastefulness. The innovations made by the Courts Structure Act of 1926, were also retained, namely under Article 87 of the Decree-Law on the Structure of the Courts – for a person to be eligible for service in the Judicial Department, he could not be under or have been under guardianship due to wastefulness; he could not be suffering from contagious disease or epilepsy, and he could not have any physical defect which would interfere with his service.

Special conditions for appointment to a judicial or prosecutorial position were also regulated in the Decree-Law on the Structure of the Courts. Here, too, minor changes were made, mostly related to the appointment of district and regional judges. For example, a person who had served at least 2 years as an additional member or additional deputy prosecutor in a regional court was appointed as a member or deputy district judge.

³⁵ Darzhaven vestnik, br. 174/1934.

For a district judge, the person must have served one year as an associate district judge, and for a member or associate regional judge, the person must have served 1 year as a district judge.

As regards the post of judicial investigator, it was necessary to have served 2 years as a member or deputy prosecutor of a regional court. In the same Article 93 of the Decree-Law on the Structure of the Courts it was also said that for the position the vice-chairman of a regional court the person should have served 3 years as a member or deputy prosecutor of a regional court or 1 year as a judicial investigator. The same conditions had to be met for an inspector of notaries; in addition, 1 year of their service was required to have been working as a judge in a district court where notarial work was done.

According to Article 94, for the position of president of a district court, or a member in a court of appeal, it was required that the person had served 3 years as an investigating judge or 2 years as a vice-chairman of a regional court, or 1 year as a prosecutor in a regional court.

Two years of experience as a regional court presiding judge, member, or deputy prosecuting attorney at an appellate court was required for the position of appellate court vice-chairman or court inspector.

Two years as a vice-chairman of a court of appeals or 4 years as a member or deputy prosecutor of a court of appeals had to be served for a person to become a member of the Supreme Court of Cassation.

A person who had served at least one year as a district judge was appointed as a deputy prosecutor in a regional court. A person who had served at least one year as a regional court vice-chairman, or two years as an investigating judge, or four years as a member or deputy prosecutor of a regional court would be appointed as a prosecutor of a regional court. To be a deputy prosecutor in a court of appeals, a person must have served three years as a trial judge, or two years as a regional court deputy, or one year as a regional court prosecutor; For a prosecutor of a division in the same court or a prosecutor in the Court of Appeals, two years as a vice-chairman of the Court of Appeals or 4 years as a member or deputy prosecutor in the Court of Appeals was required and for a chief prosecutor of the Supreme Court of Cassation – three years as a member of the Supreme Court of Cassation, a prosecutor of a division of the same court, or a prosecutor of a Court of Appeal.

Prosecutors at the Sofia Regional Court were equal in rank and salary to the chairman of the Regional Court and to the vice-chairman of the Court of Appeal; the prosecutor – to the deputy prosecutor at the Court of Appeal; members and deputy prosecutors of the regional court – to the vice-chairman of a provincial regional court, etc. (Article 95 of the Decree-Law on the Structure of the Courts).

A new element introduced by the Decree-Law on the Structure of the Courts was that persons from among the teaching staff of the Law Faculty of Sofia

University could also be appointed to the position of judge or prosecutor. It was necessary, in the case of professors, to have reached the age of 40 – up to and including a member of the Supreme Court of Cassation. In the case of adjunct professors, they had to have reached the age of 35 – up to a member or deputy prosecutor at the Court of Appeals incl. regular associate professors, if they had reached the age of 30 – up to a vice-chairman or prosecutor at the Regional Court incl.

There was no obstacle to the appointment of lawyers to judicial or prosecutorial posts. They had to have a law degree, have passed the theoretical-practical examination, and have been lawyers for as long as would be necessary to have practised the profession: e. g. for a deputy prosecutor at a district court – five years. The appointment also took into account the lawyer's professional activity, academic work, and conduct in society. If they applied for a higher office, they needed to have as many years of service as they needed to have if they were judges or prosecutors. This was a new provision. It was missing in the previous laws.

In the Decree-Law on the Structure of the Courts, the possibility was created for judicial staff to perform other duties. 'In exceptional cases, persons from the judicial department could be appointed to other offices with their consent. In such a case, they could retain the positions they had held until then only with the permission of the Minister of Justice, but without being able to perform the functions related to them. In determining the seniority of such judges, the time spent in other offices was to be fully taken into account'.³⁶ The legislature specified that the duration of this appointment or secondment should not exceed two years.

The sixth system for the appointment of judges and prosecutors, which was the last until the changes in 1944, was promulgated by the Decree-Law on the Structure of the Courts of November 12, 1934, and its amendments of August 16, 1935. It provided that each year in the second half of September the chairmen of the regional courts, together with the vice-chairmen and the prosecutors, should represent those judges and prosecutors of the area of their courts who were being honoured as deputy district judge, district judge, member and deputy prosecutor of the Regional Court. The chairmen, attorneys, and vice-chairmen of the appellate courts should submit persons for judge investigator, vice-chairman, and prosecutor to the regional court, regional court chairman, member, and deputy prosecutor of the appellate court. The first chairman of the Supreme Court of Cassation, together with the chairmen of the division and the attorney general, would nominate persons to be vice-chairman and

³⁶ Darzhaven vestnik, br. 182/1934.

prosecutor of the Court of Appeal, member of the Supreme Court of Cassation and prosecutor of a division in the same court. The lists would include persons meeting the requirement for the office for which they were nominated by 1 January of the following year. It provided that the number of persons honoured may not exceed one third of the number of judges and prosecutors in the area of the court making the submissions. The compiled lists were sent to the Supreme Court of Cassation, which may correct and complete them on appeal by those concerned or on its own initiative. Tables are then drawn up of the honoured persons according to their ability, practical and theoretical legal training. The number of persons may not exceed half the number of available places for the post for which the table is drawn up. The number of tables must correspond to the posts.

Individuals were placed in them according to their abilities and preparation. The Minister of Justice could, at any time, require further nominations to be made when those made had been exhausted. Candidates who had the qualifications for the post could also be added in supplementary tables on the day of the submissions.

In addition, each year a special committee³⁷ had the power to present judges and prosecutors who showed exceptional merit in their work as judges and prosecutors or in their scholarly work, but who did not possess the requisite statutory qualifications for promotion. It was also the task of the committee to determine the place of the persons nominated by it in the general tables for the appointment of judges and prosecutors.

The Minister of Justice should appoint one of the first three persons presented in the table for the relevant post to each vacancy. A person not listed in the table could not be appointed as a judge or prosecutor. Exceptions could be made for the first chairman, the chairmen of divisions, the general attorney, the chairmen of the Courts of Appeal and the inspector general. They were appointed as follows: the first chairman of the Supreme Court of Cassation by the presentation of the Council of Ministers on the basis of a report from the Minister of Justice, and the others by a presentation of the Minister of Justice.³⁸

At the discretion of the Minister of Justice, investigating judges and regional judges could be promoted to a higher position if the Minister considered that it would be to the benefit of the service.

³⁷ The Commission consisted of the first chairman of the Supreme Court of Cassation, the Inspector General of the Judiciary, three chairmen of a division of the Supreme Court of Cassation elected by the general assembly of that court, two full professors from the law faculty at the university – one in criminal law and one in civil law or commercial law or civil litigation, elected by the Faculty Council, and one lawyer, a member of the Higher Bar Council, elected by the same Council.

³⁸ Darzhaven vestnik, br. 182/1934.

It appears that this system was a successful combination of the other systems of earlier periods

The Minister of Justice made a proposal by report to the Bulgarian tsar to dismiss judges, prosecutors or deputy prosecutors. The reasons for this decision were stated. Removal (dismissal) may be of the person's own volition, because the person had been transferred to another post, because he was engaged in work incompatible with his office, or because he was not performing his duties at all. The Minister of Justice also insisted on the removal of these officials from the list of judicial officers. The reports sent to the prince/tsar were exhaustive. Some of them specify the day from which the salaries of new appointees were to be computed, as well as a request for non-payment of salaries to those prosecutors and deputies who did not perform their duties. The Minister also made proposals for the transfer of a prosecutor from one district court to another, or of a prosecutor from the Court of Appeal to a division of the Supreme Court of Cassation. The report specified the persons who held the post until the time of the change, as well as the new appointees.³⁹ All of this particularly highlights the management functions of the Ministry of Justice and, more specifically, the Minister of Justice. The latter was the de facto chief prosecutor in the country, since the chief prosecutor of the Supreme Court of Cassation was also subordinate to him.⁴⁰ These are powers that he had had since the adoption of the first Law on the Structure of the Courts in 1880 and had been retained in subsequent legislation.

It is typical of the post-Ottoman period up to 1947 that prosecutors' posts were one step below those of the judges of the court to which they were appointed. This ratio remained until 1948, when the separation of the prosecutor's office from the Ministry of Justice took place.

For the first time in this country, the Decree-Law on the Structure of the Courts provided for the irreplaceability of prosecutors in addition to judges. Prosecutors were **replaceable** until the adoption of the Decree-Law. This was a principle adopted throughout Europe. The issue of the irreplaceability of prosecutors had been discussed and debated many times. The need for it arose from the fact that prosecutors, as organs of an active judiciary and as initiators of the activities of the court of law, should be much better protected by irreplaceability than any other judicial person.⁴¹ It would guarantee the true interests of justice of Bulgarian citizens and the rule of law in the Bulgarian

³⁹ Central State Archives, f. 242 k, op. 2, a. e. 365, l. 19, 25, 27.

⁴⁰ K. Bozukova, *Prokuraturata*, „Balgariya XX v., ABV KOOP” 2000, p. 211.

⁴¹ D.G. Bacharov, *Za nesmenyaemostta na prokurorite*, „Sadiyski vestnik 1919, br. 2, p. 5.

state.⁴² Without the irreplaceability of prosecutors there could be no true, good and independent justice.⁴³

The irreplaceability of prosecutors was defined as a necessary guarantee for the existence of civil liberties.⁴⁴

Thus, in Bulgaria, the irreplaceability of prosecutors at the Supreme Court of Cassation was introduced by Article 137⁴⁵ of the 1934 Decree-Law on the Structure of the Courts. According to its provisions, the chief prosecutor and the prosecutors of the divisions of the Supreme Court of Cassation were irreplaceable. Subsequently, the amendments to the Decree-Law of 16 August 1935 extended irremovability to the prosecutors in the courts of appeal as well.

Following this amendment, there was a need to extend the irremovability to all prosecutors. The argument was also put forward that granting irremovability to regional prosecutors would guarantee the independence of the judiciary. It would also ensure the independence of the prosecutors who were in constant contact with living reality.⁴⁶

After many years of discussion, irreplaceability was finally introduced for all prosecutors by the 1943 Decree-Law on the Structure of the Courts. This difficult task was achieved thanks to the then Minister of Justice Konstantin Partov.⁴⁷

Another principle that was maintained was the one of replaceability as set out in Article 46 of the 1934 Decree-Law on the Structure of the Courts. It again provided for the possibility of the substitution of the prosecutor by his deputy, giving the senior prosecutor the right to personally assume or assign to subordinates the duties of the junior prosecutor. If necessary, the chief prosecutor of the Supreme Court of Cassation could assign the prosecutor or one of the deputy prosecutors of the regional Court of Appeal, and the prosecutor of the Court of Appeal could assign the prosecutor or one of the deputy prosecutors of the regional court, to perform the duties of a divisional prosecutor or deputy prosecutor of the proper court. In such cases, the Minister of Justice would be notified and, if the assignment extended over more than one sitting, the

⁴² *Nesmenyaemostta na prokurorite tryabva da bade prokarana*, „Sadiyski vestnik” 1924, br. 14, p. 1.

⁴³ P.D. Tenishev, *Dayte nesmenyaemost na prokurorite*, „Sadiyski vestnik” 1924, br. 19, p. 1.

⁴⁴ A. Dragiev, *V zashtita na prokurorskata nezavisimost*, „Sadiyski vestnik” 1927, br. 13 и 14, p. 2.

⁴⁵ According to Article 137, persons who have served in judicial or prosecutorial office are irreplaceable for at least three years. The judges and prosecutors of the Supreme Court of Cassation, as well as persons equivalent to them, shall be irreplaceable until the age of 65, and all others until the age of 60.

⁴⁶ K. Partanov, *Nesmenyaema prokuratura i pri oblastnite sadilishta*, „Sadiyski vestnik” 1939, br. 10, p. 10-11; V.N., Mitankov, *Nesmenyaemostta na sadiite kato konstitucionen printsip*, „Pravna missal” 1936, kn. 9, p. 651.

⁴⁷ Darzhaven vestnik, br. 72/1943.

Minister's permission would be sought. The right of substitution also applied to protests against judgments and court orders.

One innovation that was made was the obligation for the prosecutors of the courts in order of subordination to submit to the Minister of Justice, in September of each year, a report on crime in their districts, on the movement of criminal cases, on sentences revoked and modified by higher courts, on the effectiveness of criminal repression, and on the measures taken to eliminate the causes of crime, to find those guilty and to punish them (Article 48 of the Decree-Law on the Structure of the Courts).

The provisions relating to the principle of the incompatibility of the office of judge or prosecutor with other activities were not amended by the Decree-Law on the Structure of the Courts.

The 1934 Decree-Law on the Structure of the Courts preserved the provisions of the 1926 Law on leave entitlements. Judicial officers could take leave during the year for not more than one month at a time or in instalments. The period of leave was reduced and in case of emergency, leave could be extended by one month but without pay for that time. In the event of sickness, they were entitled to leave in accordance with the terms and conditions laid down in the Civil Servants Act – up to three months or up to six months if they had served for more than three years (Article 75 of the Decree-Law on the Structure of the Courts).

Those dismissed on grounds of sickness were, after their recovery, reinstated in the service they had held before their dismissal or were appointed to another appropriate post, subject to the procedure laid down for appointment to the service. (Article 75 of the Decree-Law on the Structure of the Courts).

Leave of absence of not more than ten days at a time or in instalments could be granted to chairmen, vice-chairmen, investigating judges, district judges and their deputies – by the General Assembly of the court in which they served; prosecutors at district courts – by prosecutors at regional courts; prosecutors and their deputies at the regional court – by prosecutors at the courts of appeal; prosecutors and their deputies at the courts of appeal and prosecutors at the divisions of the Supreme Court of Cassation – by the chief prosecutor at the Supreme Court of Cassation.

The legislature specified that the leave authorised by the courts and prosecutors should be notified to the Supreme Court of Cassation. This leave was deducted from that to which persons were entitled under Article 70. Leave was granted by order of the Minister of Justice to the Attorney General of the Supreme Court of Cassation, to persons of the judicial department when it was for a longer period than 10 days, on the representation of the head of the institution to which they belonged, to district judges on the representation of the chairman of the regional court, who should also indicate in his representation who could replace him.

Judicial officers, when absent from duty without leave, lost their salary for the days of absence, regardless of any disciplinary penalty that might be imposed for doing so (Article 80 of the Decree-Law on the Structure of the Courts).

Judicial officials could be granted overseas leave for up to one year for research purposes. The time spent on such leave was regarded as time served (Article 81 of the Decree-Law on the Structure of the Courts).

On their return, they were obliged to serve at least eight years in the judicial office. If they were dismissed at their own request or disciplinarily before the expiry of that period, they had to repay double the salary and any allowances received during the overseas leave.

The Minister of Justice could, where he deemed it necessary, second judges and prosecutors in connection with the performance of their duties. It was not possible to second them outside their service without his authorisation. Where necessary, the Minister's permission had to be sought in advance.⁴⁸

The same supervision of officials, disciplinary responsibility, and disciplinary procedure was maintained. The changes made were again minor. The general supervision of judicial officials rested with the Minister of Justice. On his instructions, inspectors of notaries and bailiffs were added to the judicial inspectors who exercised this supervision. The post of chief judicial inspector was abolished. A new provision was that the reports of the inspectors' audits were to be communicated to the higher courts in copy and read out in a general meeting of the latter. In contrast to the 1926 Act, audits of the Supreme Court of Cassation and of prosecutorial supervision thereunder were carried out by the Secretary-General of the Ministry or by one of the judges or prosecutors of the same court, rather than being carried out by the Chief Judicial Inspector of the chairman of a division or the Attorney-General of the Supreme Court of Cassation. Revisions were made by the auditing judges in the regional courts of the chairman of the court or of the chairman of the superior court as directed by the Minister of Justice.⁴⁹

The Decree-Law on the Structure of the Courts of 12 November 1934 made certain changes in disciplinary penalties: note, reprimand with deprivation of salary from three to ten days, removal from the promotion table for up to three years, transfer to an equal post, and dismissal from service. Dismissal was allowed if the person had been absent from work without leave. What was new here is that reprimand as a punishment had been reinstated, and deletion from the tables for up to three years was a completely new punishment.

⁴⁸ Central State Archives, f. 242 к, а. е. 2, оп. 1554, л. 70.

⁴⁹ E. Yochev, *Naredba-zakon za ustraoystvo na sadilishtata ot 1934 g.*, „Nauchni trudove na Ruskenskaya universitet” 2010, t. 49, seriya 7, p. 32-33, <http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp10/7/7-6.pdf> (17.10.2021).

Judicial officers were liable to disciplinary action (1) for omissions due to inattention or ignorance of their duties; (2) for violation of rules and forms in the conduct of cases and in the execution of judgments; (3) for failure to comply with lawful orders; (4) for slowness; (5) when convicted of felonies; (6) for violation of the prescriptions provided in Art. 127-131 and 134 of the Decree-Law on the Structure of the Courts; (7) for persistent negligence, incapacity or unpreparedness in the performance of duty; (8) for absence from duty without leave; (9) for an act outside the office which was prejudicial to the dignity of the judge; (10) for failing to observe common decency in their official relations and (11) for gambling or failing to maintain the secrecy of the office.⁵⁰ Again, the texts of previous laws were repeated.

Disciplinary sanctions could only be imposed on prosecutors directly by the Minister of Justice, but only after the omission or disciplinary error had been pointed out and an explanation had been requested in advance from the accused person. As regards non-removable prosecutors, they were liable to disciplinary action in accordance with the procedure laid down in the Decree-Law on the Structure of the Courts and before the disciplinary councils.

The General Assembly of the Supreme Court of Cassation heard disciplinary cases against cassation judges, prosecutors of the Supreme Court of Cassation (since 12 November 1934), prosecutors of the courts of appeal (since 16 August 1935), and their equivalents.

There was one disciplinary board at each Regional Court and Court of Appeal and at the Supreme Court of Cassation. It heard disciplinary cases against notaries, bailiffs, candidates for judicial office, clerks and sub-clerks serving in the judicial offices, in the prosecutors' offices and the investigating judges' offices, and against the clerks of the district courts (Article 170 of the Decree-Law on the Structure of the Courts).

Disciplinary proceedings were instituted against judges, notaries and bailiffs under the supervisory procedure, by order of the court or on the proposal of the Minister of Justice, against non-removable prosecutors – by the Minister, and against other officials – by the chairman or the prosecutor.

The reason for disciplinary action against persons in the prosecutorial supervision was the existing practice in our country, whereby judges and prosecutors, in order to secure the interests of their careers, resorted to intercessions that were incompatible with the dignity of their office. Such actions undermined the prestige of the judiciary. In this regard, the Judiciary cautioned all judges and prosecutors to comply most strictly with the prescriptions of the law and not to resort to intercessions with persons for the purpose of settling

⁵⁰ Darzhaven vestnik, br. 174/1934.

matters concerning their official position. Such intercessions were grounds for disciplinary action.⁵¹

Disciplinary action was also available against judicial and prosecutorial staff who used the name of the Minister or other senior staff in the Ministry to achieve personal goals, as well as in cases of intercession. The Ministry obliged prosecutors and judges to report this to the proper venues in order to hold those responsible accountable. The aim was to prosecute such acts with impunity, not only because they are immoral and undignified, but they also constitute interference in the work of the judiciary.

The Disciplinary Council would request explanations from the accused person and collect the necessary references. It should then hear the case behind closed doors. The accused would have the right to appear in person or by counsel. Before giving its decision, the Disciplinary Board heard the prosecutor's report and then the accused's explanations. Disciplinary proceedings could be suspended if the examination of the case revealed circumstances which were subject to review by the criminal court. If there was insufficient evidence that the accused was guilty, but he had lost the confidence, respect, and authority required for his position before the public, the Disciplinary Board would order his transfer to an equivalent post.

Decisions of the Disciplinary Board were not subject to appeal. They were communicated to the Ministry of Justice, which ordered them to be implemented.

The same disciplinary penalties were imposed on replaceable prosecutors as on judges, but directly by the Minister of Justice.

Here again, it was provided that no disciplinary proceedings could be initiated if three years had elapsed since the act, omission or delay had been performed. If no other disciplinary action was taken against the convicted person within five years of service, the conviction was deleted.

In addition to disciplinary liability, judges and prosecutors were subject to equal criminal and civil liability. In the first case, judges and prosecutors were subject to the rules of the Law on the Structure of Courts. (art. 24, arts. 417-474), and the legislator retained these provisions in the Criminal Procedure Act. With regard to civil liability, prosecutors were subject to the rules of the Civil Procedure Act (arts. 1116-1123). These rules were also preserved in the Civil Procedure Act of 1934.

Judges and prosecutors were **civilly liable** for damages and losses caused in the performance of their duties in cases of: denial of justice, if any lawful request of a party was left without authorization, and for leaving without authorization

⁵¹ Central State Archives, f. 242 k, op. 2, a. e. 1552, l. 51.

two consecutive requests of a party containing a lawful request filed within one week of each other, or delay. In these cases, the injured party, in order to be able to bring an action for damages and losses, had to obtain permission from the competent court which would hear the case itself. Claims for damages and losses against prosecutors were subject to the jurisdiction of: the Supreme Court of Cassation, general assembly – against the prosecutors of the Supreme Court of Cassation and appellate courts; the appellate courts, general assembly – against other prosecutors. Appeals could be filed before the Supreme Court of Cassation against the decisions of the courts of appeal.

Claims for damages and losses caused by the improper or biased actions of judicial officers were to be brought in the appropriate regional courts after the affected party had obtained permission to do so from the appropriate Court of Appeals.

In addition to civil liability, judges and prosecutors were **criminally liable** under the general procedure. For offences committed in the performance of their duties, criminal prosecution against the prosecutors of the Supreme Court of Cassation and the Courts of Appeal were to be instituted by order of the Supreme Court of Cassation, Civil Division, and against other prosecutors, as well as against additional members and additional deputy prosecutors, by order of the relevant Court of Appeal, Civil Division. Against other officials, prosecution for such offences was instituted by order of the appropriate regional court, according to the Criminal Procedure Act. Court. The preliminary investigation was conducted by a member of the court having jurisdiction over the case. Criminal cases against the prosecutors at the Supreme Court of Cassation and the appellate courts were heard in a general assembly of the Supreme Court of Cassation, and against other prosecutors and additional deputy prosecutors by the proper Court of Appeal, in the first instance. The other officers for such offences were tried by the proper Circuit (Regional, according to the Criminal Procedure Act) Court.

The regime imposed in Bulgaria after 19 May 1934 has been conceived in the historiography of different periods as military, fascist, or authoritarian. The propaganda activity of its ideologues impresses with phraseology and myth-making that are quite close to those of the Italian fascists. Even the coup is presented as a revolution. This dictatorship, however, lacks important features of other modern totalitarian regimes. One of them is that it was not anti-Semitic, nor was it extreme nationalist.

The coup that was carried out was unconstitutional, and the Tarnovo Constitution, though not officially abolished, was flagrantly violated. The powers of the Ordinary and Grand National Assemblies were seized. The

main place in the state was given to the Executive. Elections for the National Assembly were not held without any good reason, and citizens' rights, such as the right of association, freedom of the press, the right to vote, etc., were trampled on.

Nevertheless, a number of reforms were undertaken in the country, some of which affected the constitutional structure. Particularly serious was that in the field of Bulgarian judicial organisation, which was intended to ensure 'faster, more dignified and cheaper administration of justice'. Courts of appeal and the Supreme Court of Cassation were retained. In practice, however, the Decree-Law on the Structure of the Courts reproduced the main part of the texts of the 1926 Law on the Structure of Courts: the procedure for the appointment and dismissal of judges, prosecutors, and inspectors under the Ministry of Justice was also retained. The provisions relating to the principle of the incompatibility of judicial or prosecutorial service with other activities was not amended. The provisions on the right to leave, the supervision of officials, disciplinary liability and the procedure for disciplinary proceedings remained the same.

In contrast to previous laws, the Decree-Law on the Structure of the Courts established prosecutorial supervision of district courts, which were independent of the judiciary. For the first time in the country, the Decree-Law on the Structure of the Courts provided for the irremovability of prosecutors in addition to judges. The last sixth system for the appointment of judges and prosecutors was regulated in the Decree-Law on the Structure of the Courts and was maintained until the arrival of the communists in power in 1944 by a government headed by the same Prime minister – Kimon Georgiev. It was a successful combination of the other systems of the preceding periods. A new feature introduced by the Decree-Law on the Structure of the Courts was that persons from among the teaching staff of the Law Faculty of the University, as well as lawyers, could be appointed to the post of judge or prosecutor.

Some of the changes made, especially those related to prosecution, were welcomed by Bulgarian lawyers. Others, on the other hand, assumed that the structural and organizational changes destabilized the justice system – a result of the very rule in the country after 19 May 1934. Under this regime, the state and the executive were given paramount position. The economy was to be run by the state – monopolies were created, banks merged, a five-year plan for the development of agriculture developed. The state would establish social peace by introducing the corporate principle. Following the example of Italian fascism, they envisaged the creation of seven trade union organisations from which a small parliament was to be formed. This idea failed. They introduced centralisation in local government, a new administrative-territorial division. They also undertook a reform of the state apparatus. The personnel changes undertaken show that there was a large bureaucratic mass in the state. The police, on the other hand, were given greater authority.

However, there were contradictions among the ruling class after May 19, 1934, disagreements about the imposition of the new system. Tensions grew between the regime and the palace. Thus, on January 22, 1935, the government resigned. A new cabinet was formed, declaring that it would continue the policies of the previous government, but in many respects abandoning them in order to open up more space for the real power of the tsar. This brief period under the first government of the participants in the May 19 coup undoubtedly left its mark on Bulgarian legal history, and I think we can say that the new regulations imposed corresponded to the general tendency towards centralisation of power typical of Europe at the time.

Bibliography

- Bacharov D.G., *Za nesmenyaemostta na prokurorite*, „Sadiyski vestnik”, br. 2 [Бачаров Дим. Г., *За несменяемостта на прокурорите*, „Съдийски вестник” 1919, С., бр. 2].
- Bozukova K., *Prokuraturata*, „Balgariya XX v., ABV KOOP” 2000 [Бозукова К., *Прокуратурата*, „България XX в., АБВ КООП” 2000, С.].
- Central State Archives, f. 242 k, op. 2, a. e. 1552, l. 51 [Централен държавен архив (ЦДА), ф. 242 к, оп. 2, а. е. 1552, л. 51].
- Central State Archives, f. 242 k, op. 2, a. e. 365, l. 19, 25, 27 [Централен държавен архив (ЦДА), ф. 242 к, оп. 2, а. е. 365, л. 19, 25, 27].
- Central State Archives, f. 242 k, a. e. 2, op. 1554, l. 70 [Централен държавен архив (ЦДА), ф. 242 к, а. е. 2, оп. 1554, л. 70].
- Dimitrov E., *Prokurorskiyat nadzor i lichnostta na prokur ora*, „Sadiyski vestnik” 1935, br. 2 [Димитров Евст. Ст, *Прокурорският надзор и личността на прокурора*, „Съдийски вестник” 1935, С., бр. 2.].
- Dimitrov I., *Balgarskata demokratichna obshtestvenost, fashizam i vojната 1934-1939*, Sofia 1976 [Димитров И., *Българската демократична общественост, фашизъм и войната 1934-1939*, С., 1976.].
- Dragiev A., *V zashtita na prokurorskata nezavisimost*, „Sadiyski vestnik” 1927, br. 13 и 14 [Драгиев Ат., *В защита на прокурорската независимост*, „Съдийски вестник” 1927, С., бр. 13 и 14].
- Darzhaven vestnik, br. 42/1934 [Държавен вестник (ДВ), бр.42/1934]
- Darzhaven vestnik, br. 58/1934 [Държавен вестник (ДВ), бр. 58/1934].
- Darzhaven vestnik, br. 72/1943 [Държавен вестник (ДВ), бр.72/1943].
- Darzhaven vestnik, br. 83/1938 [Държавен вестник (ДВ), бр. 83/1938].
- Darzhaven vestnik, br. 92/1934 [Държавен вестник (ДВ), бр. 92/1934].
- Darzhaven vestnik, br. 96/1934 [Държавен вестник (ДВ), 96/1934].
- Darzhaven vestnik, br. 100/1934 [Държавен вестник (ДВ), бр. 100/1934].

- Darzhaven vestnik, br. 114/1934 [Държавен вестник (ДВ), бр. 114/1934].
- Darzhaven vestnik, br. 134/1934 [Държавен вестник (ДВ), 134/1934].
- Darzhaven vestnik, br.161/1934 [Държавен вестник (ДВ), 161/1934].
- Darzhaven vestnik, br. 174/1934 [Държавен вестник (ДВ), бр. 174/1934].
- Darzhaven vestnik, br. 182/1934 [Държавен вестник (ДВ), бр. 182/1934]
- Darzhaven vestnik, br.183/1935 [Държавен вестник (ДВ), бр.183/1935].
- Darzhaven vestnik, br. 234/1937 [Държавен вестник (ДВ), бр. 234/1937].
- Darzhaven vestnik, br. 210/1934 [Държавен вестник (ДВ), бр.210/1934].
- Georgiev V., *Burzhoaznite I drebnoburzhoaznite partii v Bulgariya 1934-1939*, Sofia 1971 [Георгиев В., *Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България 1934-1939*, С., 1971].
- Hristov A., *Formirane na Bulgariya kato socialna darzhava – ot grizha za bednite kam darzhavnata socialna politika (30-te godini na XX vek)*, „GSU na Fakultetat po pedagogika” 2020 [Христов Ал., *Формиране на България като социална държава – от грижа за бедните към държавна социална политика (30-те години на XX век)*, „ГСУ на Факултет по педагогика” 2020, С.].
- Istoriya na Bulgariya (1919-1944)*, t. IX, Sofia 2012 [История на България (1919-1944), т. IX, С., 2012].
- Krasteva M., *Direktsiyata za obshtestvenata obnova na natsionalnata propaganda prez pogleda na karikaturista Rayko Aleksiev (1934-1943 г.)*, „Kulturno-istoricheskoto nasledstvo: opazvane, predstavяне, digitalizatsiya” 2019, t. 5, broy 1 [М. Кръстева, *Дирекцията за обществена обнова и дирекцията на националната пропаганда през погледа на карикатуриста Райко Алексиев (1934-1943 г.)*, „Културно-историческо наследство: опазване, представяне, дигитализация” 2019, т. 5, брой 1].
- Manolova M., *Istoriya na darzhavata i pravoto. Treta balgarska darzhava 1878-1944 г.*, Sofia 1944 [Манолова М., *История на държавата и правото. Трета българска държава 1878-1944 г.*, С., 1944.].
- Marinov L., *Okoliyskite prokurori*, „Sadiyski vestnik” 1935, br. 8 [Маринов Л., *Околийските прокурори*, „Съдийски вестник” 1935, С., бр. 8].
- Mitankov V.N., *Nesmenyaemostta na sadiite kato konstitucionen printsip*, „Pravna missal” 1936, kn. 9 [Митаков В.Н., *Несменяемостта на съдиите като конституционен принцип*, „Правна мисъл” 1936, С., кн. 9].
- Naredba-zakon za razturyane na gradskite I selski obshtini* [Наредба-закон за разтурянето на градските и селски общини].
- Nesmenyaemostta na prokurorite tryabva da bade prokarana*, „Sadiyski vestnik” 1924, br. 14 [Несменяемостта на прокурорите трябва да бъде прокарана, „Съдийски вестник” 1924, С., бр. 14].
- Partanov K., *Nesmenyaema prokuratura i pri oblastnite sadilishta.*, „Sadiyski vestnik” 1939, br. 10 [Партов К., *Несменяема прокуратура и при областните съдилища*, „Съдийски вестник” 1939, С., бр. 10].
- Priturka kam „Darzhaven vestnik”, br. бр. 38, 19/1934 [Притурка към „Държавен вестник”, бр. 38 от 19 май 1934].

- Stenografski dnevници, XXV ONS, IV RS, 19.03.1943, p. 1062 [Стенографски дневници, XXV ОНС, IV РС, 19.03.1943, с. 1062].
- Tenishev P.D., *Dayte nesmenyaemost na prokurorite*, „Sadiyski vestnik” 1924, br. 19 [Тенишев П.Д., *Дайте несменяемост и на прокурорите*, „Съдийски вестник” 1924, С., бр. 19].
- Tokushev D., *Istoriya na novobalgarskata darzhava i pravo (1878–1944)*, Sofia 2008 [Токушев Д., *История на новобългарската държава и право (1878–1944)*, С., 2008].
- Tokushev D., *Sadebnata vlast v Bulgariya (ot drevnostta do nashi dni)*, Sofia 2003 [Токушев Д., *Съдебната власт в България (от древността до наши дни)*, С., 2003].
- Yochev E., *Naredba-zakon za ustraoystvo na sadilishtata ot 1934 g.*, „Nauchni trudove na Rusenskiya universitet” 2010, tom 49, seriya 7 [Йочев Е., *Наредбата-закон за устройството на съдилищата от 1934 г.*, „Научни трудове на Русенския университет” 2010, том 49, серия 7]
- Yochev E., *Sayuz/sdruzhenie na balgarskite sadii po vremeto na devetnadesetomayskoto pravitelstvo*, „Yuridicheski svyat”, kn. 1 Sofia, Siela [Йочев Е., *Съюзът/сдружението на българските съдии по време на деветнадесетомайското правителство*, „Юридически свят”, кн. 1, С., Сиела].
- Yochev E., *Naredba-zakon za ustraoystvo na sadilishtata ot 1934 g.*, „Nauchni trudove na Rusenskiya universitet” 2010, tom 49, seriya 7 [Йочев Е., *Наредбата-закон за устройството на съдилищата от 1934 г.*], <http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp10/7/7-6.pdf> (visited 17.10.2021, 13:00).

SUMMARY

Changes in the Constitutional Matter Affecting the Structure of the Judiciary During the Regime of 19 May 1934

The regime imposed in Bulgaria after 19 May 1934 has been conceived in the historiography of different periods as military, fascist or authoritarian. This dictatorship, however, lacked important features of other modern totalitarian regimes. The coup that was carried out was unconstitutional, and the Tarnovo Constitution, though not officially abolished, was flagrantly violated. Nevertheless, a number of reforms were undertaken in the country, some of which affected the constitutional structure. Particularly serious was that in the field of Bulgarian judicial organisation, which was intended to ensure ‘faster, more dignified and cheaper administration of justice.’ Courts of appeal and the Supreme Court of Cassation were retained. In practice, however, the Decree-Law on the Structure of the Courts reproduced the main part of the texts of the 1926 Law on the Structure of Courts. In contrast to previous laws, the Decree-Law on the Structure of the Courts established prosecutorial supervision of district courts, which were independent of the judiciary.

For the first time in the country, the Decree-Law on the Structure of the Courts provided for the irremovability of prosecutors in addition to judges. A new feature introduced by the Decree-Law on the Structure of the Courts was that persons from among the teaching staff of the Law Faculty of the University, as well as lawyers, could be appointed to the post of judge or prosecutor. However, there were contradictions among the ruling class after May 19, 1934, disagreements about the imposition of the new system. Tensions grew between the regime and the palace. Thus, on January 22, 1935, the government resigned. This brief period under the first government of the participants in the May 19 coup undoubtedly left its mark on Bulgarian legal history, and I think we can say that the new regulations imposed corresponded to the general tendency towards centralisation of power typical of Europe at the time.

Hesi Siimets-Gross

Tartu Ülikool (University of Tartu, Estonia)
e-mail: hesi@ut.ee

ORCID: 0000-0002-6568-8200

DOI: 10.15290/mhi.2021.20.02.08

Duty of Loyalty to the State or the ‘Polish Section’ in the 1937 Estonian Constitution

ABSTRACT

There is a common comparison between the constitutions of the authoritarian regimes of Poland (1935) and Estonia (1937). The ideological model of the 1937 Estonian Constitution, especially in the section on loyalty to the state, was the 1935 Polish Constitution; for this reason, this section was also called the ‘Polish Section’. Compared to the first, 1920 Estonian Constitution, the 1937 Constitution was much more restrictive of basic rights, in particular through its general orientation and attitude. It was precisely in this that the so-called “loyalty to the state” section (§ 8) played a special role, affecting the whole chapter by its very nature, because it could, in its wording – and according to the example of Poland – constitute a general border clause on fundamental rights and freedoms. This article analyses specifically the ‘loyalty to the state’ section but first a short overview about historical background will be given. Secondly, the drafting of the section 8 of the Estonian Constitutions in the committees’ will be described and analysed, and thirdly, the discussions in the National Assembly will be summarized.

Key words: ‘loyalty to the state’ section, 1935 Polish Constitution, 1937 Estonian Constitution, authoritarian regime of Konstantin Päts

Introduction and historical background

In Estonia's legal and historical discourse, the similarities and differences of the Constitution which was adopted in Poland on 23 April 1935 and the Constitution proclaimed in Estonia on 17 August 1937 by K. Päts (entry into force on 1 January 1938), the State Elder who remained in power following an authoritarian coup d'état, have already been highlighted or addressed during the first period of independent statehood.¹ Today, the fact that through the then State Elder Konstantin Päts, Estonia's 1937 Constitution was influenced by the 1935 constitution of authoritarian Poland, has been dealt with in particular by Rein Marandi.² However, Marandi wrote about the political system and the President's institution.³ I have examined recently the relationship between fundamental rights and obligations, including the aspect of the duty of loyalty to the state.⁴

Although the Polish tradition of fundamental rights extends considerably further in history, both Estonia and Poland (at least most of the territory) formed part of the Russian Empire before independence in 1918. A certain parallel,

- ¹ E.g. statement by Oskar Lõvi in the National Assembly. - *Eesti Vabariigi Põhiseaduse I lugemisel, Rahvuskogu. Esimene koda* [Reading of the Constitution I of the Republic of Estonia, National Assembly. First Chamber], Tallinn 1937, p. 36; E. Laaman, *Kodaniku põhiõigused ja kohused* [Fundamental rights and obligations of a citizen], [in:] *Põhiseadus ja Rahvuskogu* [The Constitution and the National Assembly], Tallinn 1937, p. 358. W. Meder has compared the right to issue a decree of the State Elder introduced by the amendments to the Constitution of 1933 to the relevant institute of the Constitution of Poland of 1935. *Das Dekretrecht des Staatspräsidenten in Estland*. Tartu 1936, pp. 158-160. E. Laaman, *Solidarism ja selle rakendamine meie põhiseadustes* [Solidarism and its Implementation in Our Constitutions], "Õigus" [The Law] 1938, vol 9, pp. 406-425. R. Sirge compared the first Constitution of Estonia and Poland with regard to excessive democracy and the empowerment of the people, but also took a critical view of the process of adoption of the 1935 Polish Constitution and the removal from the principle of the separation of powers. R. Sirge, *Uuest Poola põhiseadusest ja selle ellurakendamisest* [The New Polish Constitution and its Implementation], "Tänapäev" [Today] 1935, vol 9, pp. 362-364. Briefly, the Constitutions of 1920 and 1921 were also compared in the German-language Constitution commentary: E. Maddison, O. Angelus, *Das Grundgesetz des Freistaats Estland*, Berlin 1928, pp. 12, 16.
- ² R. Marandi, *Poola 1935. aasta konstitutsioon kui Eesti 1937. aasta põhiseaduse eeskuju* [Poland's 1935 Constitution as an example of Estonian's 1937 Constitution], "Eesti TA Toim. Humanitaarja sotsiaalteadused" [Proceedings of the Estonian Academy of Science. Humanities and Social Sciences], 1994/41, vol 3, pp. 192-197.
- ³ Ibidem, p. 193. See also A. Pajur, *Konstantin Päts. Poliitiline biograafia. II osa: riigimees (1917–1956)*, [Konstantin Päts. Political biography. Part II: statesman (1917–1956)], Tartu 2018, p. 545ff. and A. Pajur, *Autoritaarne Eesti* [Authoritarian Estonia], [in:] "Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni" [Estonian history VI. From the Estonian War of Independence to Reindependence], Tartu 2005, p. 98.
- ⁴ H. Siimets-Gross, *Põhiõiguste ja põhikohustuste vahekord Eesti ja Poola põhiseadustes – paralleelne või vastandlik areng?* [The Relationship between Basic Rights and Basic Duties under the Estonian and Polish Constitutions: Parallel or Divergent Development?], "Riigiõiguse Aastaraamat (Annual Book of Constitutional Law)" 2021/2, pp. 53-87.

particularly towards authoritarianism, can also be seen in the further national development of Poland and Estonia.

In Estonia, the beginning of the basic rights tradition can be seen at the earliest in the 1889 judicial reform.⁵ As part of the Russian Empire, Estonia also became subject to the manifesto of 17 October 1905⁶ – on the basis of which unprecedented freedom of expression prevailed in the Russian Empire⁷ – and, on 23 April 1906, to the part of fundamental rights incorporated into the so-called Fundamental Laws of the Russian Empire, that is to say, the Constitution.⁸ The adoption of both the 1905 Manifesto and the 1906 Constitution were welcomed by the Estonian general public – it was now possible to present a claim to the court when the Tsarist official closed a newspaper or forbade an intended assembly, relying on the violation of basic rights. Jaan Tõnisson, the editor of the newspaper “Postimees” and an active politician in the independent Republic of Estonia, who was twice elected as the State Elder, pointed out: “The Constitution has brought along political rights at the request of the people and the land. The concern and duty of the citizens of the state must now be to defend and uphold the new regime of state and political rights. Only then will the new regime of state and political freedom stand up, when a strong civic-mindedness is ready to fight for it, to carry it with all its will and power”.⁹ Despite the fact that freedom of expression and assembly were meant to be declaratory in the Constitution, people started to use them actively and demand their rights in Estonia.

The Fundamental Laws of 1906 were precisely the constitutional act that established basic rights in both Estonia and Poland. In Poland, the basic rights and privileges granted to the Polish nobility against the royal power in the 14th century are regarded as the beginning of the establishing the basic rights. Also the Constitution of 3 May 1791 is considered to be the first democratically drafted and

5 T. Anepaio, *Justice Laws of 1889 – a Step in Estonia's Constitutional Development*, “Juridica International” 2005/X, pp. 150-160. See also H. Siimets-Gross, M. Leppik, *Estonia: First Landmarks of Fundamental Rights*, [in:] M. Suksi, K. Agapiou-Josephides, J.-P. Lehnens, M. Nowak (eds.), *First Fundamental Rights Documents in Europe*, Cambridge–Antwerp–Portland 2015, pp. 295-308.

6 26803, [in:] “Полное собрание законов Российской Империи”, Соб 3. Том XXIV. Санкт Петербург 1905. For a summary of this impact, see T. Karjahärm, *Revolutsioon ja sõda*, [Revolution and War], [in:] Eesti ajalugu V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani [Estonian History V. From the Abolition of Serfdom to the War of Independence], Tartu 2010, p. 356.

7 Ibidem, p. 357.

8 27805, [in:] *Полное собрание законов Российской Империи*, Соб 3. Т. XXVI, Санкт Петербург 1906. L. Schulz, *Das Verfassungsrecht Russlands*, [in:] *Russlands Aufbruch ins 20. Jahrhundert*, Freiburg 1970, p. 47.

9 J. Tõnisson, *Rahvakoosolek politiliste õiguste pärast. Eesti näitusehoone ruumides* [A referendum because of political rights. In the rooms of the Estonian exhibition building.] 30 October 1905, “Postimees” 31 October 1905, No 238, p. 1.

adopted Constitution of Europe in Polish legal historical literature.¹⁰ Accordingly the Constitution of 1906 and the basic rights established by it are generally not considered important nor mentioned in the Polish tradition.¹¹ However, bearing in mind that the Constitution of 1906 did not extend what had previously been in force in the Polish territories and that Poland had long been an independent state (and that following the division of Poland there was no statehood), it may not be very surprising that Polish researchers do not consider the granting of basic rights by the 1906 Russian Constitution to be significant. In Estonia, the situation was different, because in the past there had been no statehood nor an act clearly establishing basic rights under which one could demand anything at all. In parallel, the first republican constitutions were also issued in Estonia and Poland almost at the same time: In Estonia, the Constituent Assembly (Asutav Kogu) adopted the Constitution on 15 June 1920¹² and the Sejm in Poland did the same on 17 March 1921.¹³

This article analyses the section on loyalty to the state, which is particularly specific to Estonia's next Constitution of 1937, whose Polish influence was already referred to in the deliberations of the Estonian National Assembly (Rahvuskogu) and has therefore started to be referred to as the "Polish Section" in Estonian historical and legal historical literature.¹⁴ In Estonia, as in Poland, the authoritarian coup d'état had taken place under the leadership of K. Päts, the State Elder, although not before 1934.¹⁵ The restriction of basic rights and

¹⁰ A. Hauser, Z. Kedzia, *Poland: From the Golden Liberty of the Nobles to Fundamental Rights*, [in:] M. Suksi, K. Agapiou-Josephides, J.-P. Lehnens, M. Nowak, (Eds.), *First Fundamental Rights Documents in Europe*, Cambridge–Antwerp–Portland 2015, p. 129.

¹¹ Eg. Ibidem, pp. 132-133. M.F. Brzezinski, *Constitutional Heritage and Renewal: The Case of Poland*, "Virginia Law Review 1991, vol 1 (77), p. 72; A. Rytel-Warzocho, A. Szmyt. *Current Constitutional changes in Poland Against the Background of Polish Political and Legal Traditions*, "Juridiska zinatne", No 12, pp. 64-65. Available <https://doi.org/10.22364/jull.12>.

¹² *Eesti Vabariigi Põhiseadus* [The Constitution of Estonian Republic], "Riigi Teataja" [State Gazette; hereinafter „RT“] RT 1920, 113/114, 243.

¹³ The text of the Constitution of the Republic of Poland has been used here and afterwards from *Constitution of the Republic of Poland*, March 17, 1921. printed in: *The new constitutions of Europe*, H.L. Mc Bain, L. Rogers (eds.), Garden City 1922, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/kpol/e1921.html> (access: 10.10.2021).

¹⁴ First time was probably on June 9, 1937 Eduard Riisman, at the II reading in the Estonian National Assembly (Rahvuskogu). At I reading of the Constitution of the Republic of Estonia at its 4th meeting on 8 June 1937. *Rahvuskogu. Esimene koda. Stenograafilised aruanded* [the National Assembly. First Chamber. Stenographic reports.] From 19 February to 13 August 1937. Tallinn 1938, p. 88.

¹⁵ A.I. Kasekamp, *The Rise of the Radical Right, the Demise of Democracy, and the Advent of Authoritarianism in Interwar Estonia*, [in:] L. Fleishman and A. Weiner (eds.), *War, Revolution, and Governance: The Baltic Countries in the Twentieth Century*, Boston, 2018, pp. 76-100. See also M. Luts-Sootak, H. Siimets-Gross, *Eine rechtmäßige Diktatur? Estlands Verfassungsentwicklungen in der Zwischenkriegszeit des 20. Jahrhunderts*, "Parliaments, Estates and Representation" 2021, vol 41:2, pp. 201-225, DOI: 10.1080/02606755.2021.1928863.

the increase of basic obligations are more broadly characteristic of Estonia's 1937 Constitution, which is already reflected in the changed title of the chapter on basic rights.¹⁶ Compared to the 1920 Constitution, the 1937 Constitution was much more restrictive of basic rights, in particular through its general orientation and attitude. It was precisely in this that the so-called "loyalty to the state" section (§ 8) played a special role, affecting the whole chapter by its very nature, because it could, in its wording – and according to the example of Poland – constitute a general border clause on fundamental freedoms.

Reaching the Wording of the Loyalty to the State Section in the Committees

In Estonia, the State Elder's (Päts) interest in the Polish Constitution was no secret, and Poland's influence on the draft constitution and its various solutions was repeatedly talked about in the National Assembly. The first person who wrote about it (but not publicly) was Eduard Laaman, the Editor-in-Chief of the *Vaba Maa* [Free Country] newspaper, later a member of the National Assembly convened for drafting the Constitution and a lawyer close to Konstantin Päts, very soon after the entry into force of the Polish Constitution, on 1 May 1935 in his diary: "K. Päts before travelling to Poland: Wants to study the Polish constitution on holiday, establish a political council in the autumn and embark on state reform".¹⁷ Laaman was invited by Päts to participate in the drafting of the Constitution on 30 November 1935, and already on 16 January it was taking a more concrete form.¹⁸

In order to draw up the draft Constitution, in January 1936, Päts set up an informal committee composed of three lawyers: Johannes Klesment, Counsellor of the Ministry of Justice; Eduard Laaman, Editor-in-Chief of the *Vaba Maa* newspaper; and Hugo Kukke, Editor-in-Chief of the *Uus Eesti* [New Estonia] newspaper. The committee was guided by the requirement of Päts that priority should be given to the development of a new constitution and that it should be based on a new constitution in Poland.¹⁹

¹⁶ For more detailed information, see H. Siimets-Gross, *Social and economic fundamental rights in Estonian Constitutions between World Wars I and II: a vanguard or rearguard of Europe?*, "Juridica International" 2005/10, pp. 135-143; M. Luts-Sootak, H. Siimets-Gross, *Die „menschwürdige Existenz“ im Grundrechtskatalog des Grundgesetzes von 1920 der Estnischen Republik*, [in:] *Die rechtshistorische Exegese. Zugänge und Methoden anhand von (Lieblings-)Quellen. Ein bunter Geburtstagsstrauß mit 25 Blumen für Joachim Rückert zum 16. August 2020*, T. Keiser, P. Oestmann, T. Pierson (Hrsg.), (in publication 2022).

¹⁷ *Laamani päevik 1922–1940* [Laaman's Diary 1922–1940], "Akadeemia" 2003, vol 12, p. 2777.

¹⁸ *Ibidem*, "Akadeemia" 2004, vol 1, pp. 199, 205.

¹⁹ A. Pajur, *Konstantin Päts*, p. 545.

The loyalty to the state clause which was the basis of the draft Constitution of Estonia was laid down in Article 6 of the Polish Constitution as follows: “It is the duty of the citizens to be loyal to the State and faithfully to discharge obligations imposed upon them by it”²⁰

After the informal drafts and discussions of the committee, in December 1936, K. Päts, State Elder, appointed the members of the Committee on the Development of the Official Draft Constitution, also known as the Klesment Committee, after its President, Johannes Klesment.²¹ According to Klesment, “It was the Committee’s task (...) to develop the draft Constitution in cooperation with the State Elder. There are currently no direct instructions given by the State Elder”.²² By mid-February 1937, the draft was essentially completed and after it was presented to the Government, the draft was submitted on 23 February to the Estonian National Assembly.

At the meeting of the Committee on 30 December 1936, the wording was briefly debated, and Mr Kukke’s proposal was to formulate “in the imperative mood”: “[citizens] are loyal to the state and will fulfil [the duties]”. J. Klesment pointed out that “This is, then, like Hitler’s command: “Die deutsche Frau raucht nicht” [A German lady does not smoke].²³ At the meeting of the Committee on 9 January 1937, Klesment proposed to put it more softly: “§ 9. It is the ultimate duty of Estonian citizens to be loyal to the state and to fulfil all the obligations imposed on them by the state. Estonian citizens exercise their freedoms and rights in accordance with the common good of the state and the people”.²⁴ Klesment was of the opinion that this was a general declarative paragraph. However, no major discussion can be seen in the minutes.

²⁰ Translation in: *Constitution of the Republic of Poland*. <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/kpol/e1935-r1.html> (access: 10.10.2021). In principle, a similar provision also existed in Article 89 of Poland’s 1921 Constitution (Fidelity to the Republic of Poland is the first duty of a citizen).

²¹ Members of the Committee: J. Klesment, K. Terras, E. Laaman, H. Kukke, A. Palvadre, A. Anderkopp.

²² *Protokoll nr. 2. Riigivanema poolt määratud Põhiseaduse eelnõu väljatöötamise komisjoni koosolek esmaspäeval 14. detsembril 1936 kell 11 pl. Riigikantselei nõupidamise saalis* [Minutes No 2. Meeting of the Committee on the Development of the draft Constitution, appointed by the State Elder, on Monday 14 December 1936 at 11 pm in the meeting room of the State Chancellery], [in:] Estonian National Archives (hereinafter: “NA”) NA ERA.31.3.735. (not paginated).

²³ *Protokoll nr. 14. Riigivanema poolt määratud Põhiseaduseelnõu väljatöötamise komisjoni koosolek kesknädalal 30. detsembril 1936 kell 5 pl. Riigikantselei koosolekute saalis* [Minutes No 14. The meeting of the Committee for the Elaboration of the Draft Constitution, appointed by the State Elder, midweek on 30 December 1936 at 5 p.m. in the meeting room of the State Chancellery], [in:] NA ERA.31.3.735, p. 83.

²⁴ *Protokoll nr. 22. Riigivanema poolt määratud Põhiseaduseelnõu väljatöötamise komisjoni koosolek laupäeval, 9. jaanuaril 1937 kell 5 pl. Riigikantselei koosolekute saalis* [Minutes No 22. The meeting of the Committee for the Elaboration of the Draft Constitution, appointed by the State Elder, on Saturday 9 January 1937 at 5 p.m. in the meeting room of the State Chancellery], [in:] NA ERA.31.3.735., l 125. This is also the case in the minutes of 17.1.1937, p. 155.

During the revision on the following day, the section about loyalty to the state had become § 8; the wording remained essentially the same.²⁵ Mr Laaman commented on this in his diary on 26 January, as follows: “I propose that the clause on the common good of § 8 should be omitted altogether from the [chapter of the] basic rights of a citizen, or that it be defined more concretely, because otherwise it will render the Constitution authoritarian. Kukke and Klesment were excited. Kukke says that without the imposition of duties, there will be disorder, Klesment says that if this § [section] is to be deleted, then the whole Constitution must be redone. Also Palvadre thinks there is no staying with the liberalist constitution. Klesment notes that they have not thought of an authoritarian order, but agrees with me that this recalls the Nazi *Gemeinnutz vor Eigen nutz* (common good before one’s own gain).”²⁶

Mr Laaman also expressed his views before the Committee, which led to a rewording of the draft – still because of “Mr Laaman’s objections” by Klesment: “It is the ultimate duty of Estonian citizens to be loyal to their state and to fulfil all obligations imposed on them by law in the interest of the state and society, and to contribute to the benefit of the state and of the people”.²⁷ This wording also suggests some of Poland’s influence in a softened way, namely that the exercise of rights must be compatible with the common good of the state. However, there is nothing to prevent the use of means to protect the ‘common good of the state and of the people’ which, in essence, makes the exercise of basic rights impossible under the pretext of anti-statism.

As a result of the proceedings of the Klesment Committee the section was formulated as of 8 February 1937 as follows: “§ 9: It is the ultimate duty of Estonian citizens to be loyal to the state and to conduct their entire activities in accordance with the common good of the state and the people”.²⁸

²⁵ *Protokoll nr. 23. Riigivanema poolt määratud Põhiseaduseelnõu väljatöötamise komisjoni koosolek pühapäeval, 10. jaanuaril 1937 kell 6 õhtul pl. Riigikantselei koosolekute saalis* [Minutes No 23. The meeting of the Committee for the Elaboration of the Draft Constitution, appointed by the State Elder, on Sunday 10 January 1937 at 6 p.m. in the meeting room of the State Chancellery], [in:] NA ERA.31.3.735., p. 130.

²⁶ 26.01.1937, *Laaman’s Diary...*, “Akadeemia” 2004, vol 2, p. 459.

²⁷ *Protokoll nr. 41. Riigivanema poolt nimetatud Põhiseaduseelnõu väljatöötamise komisjoni koosolek neljapäeval, 28. jaanuaril 1937 kell 5 pl. Riigikantselei koosolekute saalis* [Minutes No 41. The meeting of the Committee for the Elaboration of the Draft Constitution, appointed by the State Elder, on Thursday 28 January 1937 at 5 p.m. in the meeting room of the State Chancellery], [in:] NA ERA.31.3.735, p 237.

²⁸ *Eesti Vabariigi Põhiseadus* [Constitution of the Republic of Estonia], [in:] NA ERA.31.3.735. (not paginated, p. 1 of the draft).

Reaching the final wording of the Loyalty to the State Section in the Committees and the National Assembly

The Estonian National Assembly was a bicameral assembly which was convened after a referendum about drafting the new constitution was held. The First Chamber had 80 members and was elected – opposition parties were not allowed to participate. The Second Chamber contained 40 representatives of corporate chambers. The Estonian National Assembly assembled between 18 February 1937 and 17 August 1937.

On 23 February 1937, K. Pääts submitted to the National Assembly a draft already developed, which in Estonian literature is referred to as the State Elder's draft. § 8 of this draft provided that "It is the duty of Estonian citizens to be loyal to the state, to defend the state and to contribute to the development of the state. Every citizen must bear the obligations imposed on him or her by law. Any act detrimental to the state and its development shall be prevented by the state by means of legal remedies".²⁹ Journalist Eduard Salurand found, commenting on this Section, that it "stresses (...) only the obligation of citizens against the state and is therefore one-sided and should be complemented by the sentence stating the obligations of the state".³⁰ He does not consider necessary the existence of the final phrases of Section 8 of the draft on the fulfilment of obligations imposed by law and on the prevention of harmful activities. However, Salurand considers that even the assertion that "the so-called 'general interest clause' is a novelty of the draft Constitution" is incorrect. The principle of the inviolability of private property also includes an obligation against society, as well as in the social protection section.³¹ According to E. Laaman, in the opinion of the National Assembly, that section was similar to "section 10 of the new Polish Constitution, which gives normative shape to the declaration in section 5(3) of the same Constitution that the limits of citizens' freedoms are determined by the general interest, thus making the governmental power authoritarian".³² Compared to the previous and more declaratory version proposed by Laaman, this wording is aimed directly at restricting the exercise of basic rights or preventing harmful conduct. Since the prevention of harmful acts is in the same section with the duty to bear the obligations and duty of loyalty to the state, non-fulfilment of those obligations can be easily interpreted as an act which is detrimental to the state.

²⁹ E. Laaman, *Kodaniku põhiõigused...*, p. 358.

³⁰ E. Salurand, *Kodanike põhiõiguste ja kohustuste küsimusi* [Issues of citizen's basic rights and obligations], "ERK" 1937, vol 2, p. 31.

³¹ *Ibidem*, pp. 34-35.

³² E. Laaman, *Kodaniku põhiõigused...*, p. 358.

By contrast, the Minister of the Interior and the former Chairman of the Estonian-Polish Society, Kaarel Eenpalu, in the I Chamber of the General Committee of the National Assembly, considered that: “this is the only section in this chapter that concerns citizens’ duties in a declarative manner, all others concern obligations in a more specific way. (...) I do not think that many disputes should arise about the fact that the section about the declaration of obligations must remain in the Constitution. (...) The attitude towards the Polish Constitution has been somewhat negative, I would point out, precisely towards the Polish Constitution, and people have wanted to keep away from it. This project therefore does not follow the Polish Constitution. The Polish Constitution, both in its design and in its regulatory part, is one of the most exemplary and beautiful in terms of literacy and content. Apparently, this beautiful part has been developed by a thorough professor, and as a result there is such a valuable creation”.³³

The fact that several sections followed the lead of Poland was contemporarily widely known; in the National Assembly, its member Oskar Lõvi stressed the inappropriateness of the Polish Constitution for Estonian circumstances³⁴, and some, such as Ago Anderkopp, the General Rapporteur for the draft Constitution in the Second Chamber of the National Assembly, agreed in principle with him on the inappropriateness of the example of the Polish Constitution.³⁵

As regards § 8, the similarity with Poland was highlighted in the National Assembly by Eduard Riisna (Riisman), Chairman of the Workers Union (Tööühingute Liit), on 9 June 1937: “This section is also included in the constitution of some countries, especially in the Polish Constitution. But my guess is we can still keep it out of our Constitution. Not that I am essentially arguing against it, not at all, but that it is a lowering of our own value if, in the Constitution, we have to underline it [loyalty to the state]. The following paragraphs say the same as the first paragraph and the transition to the other paragraphs is clear that without any impediment, we can delete the first paragraph and liquidate this Polish section”.³⁶

³³ *Protokoll nr 4*, op. cit. p. 15.

³⁴ Oskar Lõvi’s speech in the National Assembly, at the I reading of the Constitution of the Republic of Estonia. 4th meeting, 8.6.1937, *Rahvuskogu. Esimene Koda* [National Assembly. First Chamber], p. 36.

³⁵ This was highlighted by Anderkopp on p. 155, quote from pp. 159-160. The speech is available: *Rahvuskogu teise koja põhiseaduse eelnõu üldaruandja A. Anderkopp’i kõne Rahvuskogu teise koja koosolekul 6. juulil 1937* [Speech by A. Anderkopp, the General Rapporteur for the draft Constitution of the Second Chamber of the National Assembly, at the meeting of the Second Chamber of the National Assembly on 6 July 1937], [in:] *Põhiseadus ja Rahvuskogu* [Constitution and National Assembly], Tallinn 1937, pp. 152-168.

³⁶ E. Riisman, at the II reading in the National Assembly, p. 88.

Professor of International Law and Representative of the University of Tartu to the National Assembly, Ants Piip, noted when speaking at the National Assembly that “if we mention the obligations of citizens under Section 8 of the Constitution, this is still a general declaration without any content”³⁷. Eduard Laaman also criticised Section 8 again in the National Assembly, suggesting the existence of a “general interest clause” could still be “reconsidered”.³⁸ He meant the third sentence of the State Elder’s draft: “Any act detrimental to the state and its development is hindered by the state power by means of legal remedies.” He noted that “the general interest, the common good of the state and the people (...) is one of the high moral norms”, but not legal, since the legal content of the norm includes both obligation and “demand”. According to Laaman, the problematic question is who determines the general interest, who is justified to demand for the implementation of the general interest, and what the general interest is. It should be done by the government or a majority in parliament. But – “this clause stands in authoritarian constitutions, and there it has a definite point. The authoritarian principle itself is expressed there. An authoritarian government is at every moment empowered to explain what the general interest is”.³⁹ In Laaman’s opinion, in the case of a democratic regime, this is not possible.

The so-called Loyalty to the State section was not entirely excluded from the 1937 Constitution, but in conclusion, it was worded as follows: “§ 8. The supreme duty of every citizen is to be loyal to the Estonian State and to its constitutional order. Legal obligations and duties devolve upon the citizen in consequence of his membership in the Commonwealth. This membership also gives rise to the citizen’s legal rights and freedoms”.⁴⁰ All in all, the wording

37 A. Piip, *Rahvuskogu Esimese ja Teise Koja Põhiseaduse eelnõu-osade komisjonide 1. ühine koosolek. 2. märtsil 1937* [First joint meeting of the Committees on draft parts of the Constitution of the First and Second Chambers of the National Assembly. On 2 March 1937], [in:] *Rahvuskogu üldkoosolekute ja põhiseaduse eelnõu-osade komisjonide ühiste koosolekute stenograafilised aruanded* [Stenographical reports of the general meetings of the National Assembly and of the joint meetings of the Committees on draft parts of the Constitution], Tallinn 1938, p. 14.

38 In his next speech, Piip also agreed with Laaman: “(...) the second subsection of § 8 brings a new moment in, for which I would warn and please consider whether or not to include it.” A. Piip, *Rahvuskogu Esimese ja Teise Koja Põhiseaduse eelnõu-osade komisjonide 3. ühine koosolek. 3. märtsil 1937* [Third joint meeting of the Committees on draft parts of the Constitution of the First and Second Chambers of the National Assembly. On 3 March 1937], *ibidem*, p. 46.

39 E. Laaman, *Rahvuskogu Esimese ja Teise Koja Põhiseaduse eelnõu-osade komisjonide 2. ühine koosolek. 2. märtsil 1937* [Second joint meeting of the Committees on draft parts of the Constitution of the First and Second Chambers of the National Assembly. On 2 March 1937], *ibidem*, p. 35.

40 *Constitution of the Republic of Estonia with the Decision of the Estonian People for convening the National Constituent Assembly and the Law for the Transition Period. Official edition*, Tallinn 1937.

of the Loyalty to the State Section became more precise, also the vague clause “for the common good of the state and the people” was omitted. While the Klesment Committee’s draft also highlighted citizens’ rights as opposed to their obligations, the additions to the State Elder’s draft resulted in an obligation to protect and contribute to the development of the state, as well as the fulfilment of legal obligations. And also the possibility for the state to use legal remedies in the event of damage to the state and its development. As such, it would have given the courts and the executive power a free hand to interpret the damage to the state and its development broadly. It is this part of the provision that changed most during the discussions and once again the rights and obligations arising from the national society were added for the sake of balance. Although it is also possible to interpret loyalty to the state and to the constitutional order as restricting basic rights, the wording of Section 8, which was finally included in the Constitution, gave far fewer possibilities for abuse than the earlier versions, which used the concept of the common good of the state and of the people. However, there remains an emphasis on the obligations, which have clearly been given an advantage over rights. However, how Section 8 as a whole was applied in practice, has not yet been examined.

Conclusion

The ideological example for the 1937 Constitution of Estonia was, at the request of the State Elder Konstantin Päts, the 1935 Polish Constitution. This also had to be the case specifically for the Loyalty to the State Section. In the Committees formed by Päts, as well as in the National Assembly, the inclusion or deletion and the wording of this Section were thoroughly debated. Both the Committees and the National Assembly were largely seeking to avoid the arbitrariness of the state, and the authoritarian governance which could be exercised on the basis of this Section. According to the express wish of the State Elder to follow the model of the Polish Constitution and the authoritarian governing style of Päts himself, these discussions can, in turn, be regarded in a certain way as an indicator of free discussion and decision making. Although the discussions over the draft of the Constitution do not show any direct pressure by Päts, during them the general guidelines and wishes given by Päts, e.g. when amending the chapter on basic rights, were followed. At the same time, it can be seen that the Committees and the National Assembly had broad powers to (re-)formulate the Loyalty to the State Section and that the initial version changed significantly during the discussions.

When comparing the final wording of the Loyalty to the State Section, i.e. Section 8, with Section 6 of the Polish Constitution, both parts have remained: loyalty to the state and the obligations. However, the tonality and context of the Estonian Section are more liberal. While in the Polish Constitution one must

take into account the “common good” clause and the fact that no action must be contrary to the objectives laid down by the state, the relevant provision of Estonia emphasizes not only the state but also the constitutional order and rights. In addition, the obligations imposed by the state in the Estonian Constitution are not to be performed “diligently”, but they result from “belonging to the national society” in the same way as rights. However, the duty of their diligent fulfilment – as in the Polish Constitution – was left out.

Bibliography

- 26803, [in:] *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii*, Sob 3, T. XXIV, Sankt Peterburg 1905 // 26803, [in:] *Полное собрание законов Российской Империи*, Соб 3, Т. XXIV, Санкт Петербург 1905.
- 27805, [in:] *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii*. Sob 3, T. XXVI, Otdelenie 1, Sankt Peterburg 1906 // 27805, [in:] *Полное собрание законов Российской Империи*. Соб 3, Т. XXVI, Отделение 1, Санкт Петербург 1906.
- Анепаио Т., *Justice Laws of 1889 — a Step in Estonia's Constitutional Development*, “Juridica International” 2005/X.
- Brzezinski M.F., *Constitutional Heritage and Renewal: The Case of Poland*, “Virginia Law Review” 1991, vol. 1 (77).
- Constitution of the Republic of Estonia with the Decision of the Estonian People for convening the National Constituent Assembly and the Law for the Transition Period*. Official edition, Tallinn 1937.
- Constitution of the Republic of Poland*, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/kpol/e1935-r1.html>.
- Constitution of the Republic of Poland*, March 17, 1921. printed in: *The new constitutions of Europe*, eds. H.L. McBain, L. Rogers, Garden City 1922, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/kpol/e1921.html>.
- Eesti Vabariigi Põhiseadus* [Constitution of the Republic of Estonia], [in:] NA ERA. 31.3.735.
- Eesti Vabariigi Põhiseadus* [The Constitution of Republic of Estonia], “Riigi Teataja” [State Gazette] 1920, 113/114, 243.
- Eesti Vabariigi Põhiseaduse I lugemisel, Rahvuskogu. Esimene koda* [Reading of Constitution I of the Republic of Estonia, National Assembly. First Chamber], Tallinn 1937.
- Hauser A., Kedzia Z., *Poland: From the Golden Liberty of the Nobles to Fundamental Rights*, [in:] *First Fundamental Rights Documents in Europe*, Eds. M. Suksi, K. Agapiou-Josephides, J.-P. Lehnert, M. Nowak, Cambridge–Antwerp–Portland 2015.
- Karjahärm T., *Revolutsioon ja sõda*, [Revolution and War], [in:] *Eesti ajalugu V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani* [Estonian History V. From the Abolition of Serfdom to the War of Independence], Tartu 2010.

- Kasekamp A.I., *The Rise of the Radical Right, the Demise of Democracy, and the Advent of Authoritarianism in Interwar Estonia*, [in:] *War, Revolution, and Governance: The Baltic Countries in the Twentieth Century*, eds. L. Fleishman, A. Weiner, Boston, 2018.
- Laaman E., *Kodaniku põhiõigused ja kohused* [Fundamental rights and obligations of a citizen], [in:] *Põhiseadus ja Rahvuskogu* [The Constitution and the National Assembly], Tallinn 1937.
- Laaman E., *Rahvuskogu Esimese ja Teise Koja Põhiseaduse eelnõu-osade komisjonide 2. ühine koosolek. 2. märtsil 1937* [Second joint meeting of the Committees on draft parts of the Constitution of the First and Second Chambers of the National Assembly. On 2 March 1937], [in:] *Rahvuskogu üldkoosolekute ja põhiseaduse eelnõu-osade komisjonide ühiste koosolekute stenograafilised aruanded* [Stenographical reports of the general meetings of the National Assembly and of the joint meetings of the Committees on draft parts of the Constitution], Tallinn 1938.
- Laaman E., *Solidarism ja selle rakendamine meie põhiseadustes* [Solidarism and its implementation in our constitutions], "Õigus" [The Law] 1938, vol. 9.
- Laamani päevik 1922-1940* [Laaman's Diary 1922-1940], "Akadeemia" 2003, vol. 12; 2004, vol. 1; 2004, vol. 2.
- Luts-Sootak M., Siimets-Gross H., *Die "menschwürdige Existenz" im Grundrechtskatalog des Grundgesetzes von 1920 der Estnischen Republik*, [in:] *Die rechtshistorische Exegese. Zugänge und Methoden anhand von (Lieblings-)Quellen. Ein bunter Geburtstagsstrauß mit 25 Blumen für Joachim Rückert zum 16. August 2020*, T. Keiser, P. Oestmann, T. Pierson (Hrsg.), (in publication 2022).
- Luts-Sootak M., Siimets-Gross H., *Eine rechtmäßige Diktatur? Estlands Verfassungsentwicklungen in der Zwischenkriegszeit des 20. Jahrhunderts*, "Parliaments, Estates and Representation" 2021, vol. 41, 2.
- Maddison E., Angelus O., *Das Grundgesetz des Freistaats Estland*, Berlin 1928.
- Marandi R., *Poola 1935. aasta konstitutsioon kui Eesti 1937. aasta põhiseaduse eeskuj* [Poland's 1935 Constitution as an example of Estonian's 1937 Constitution], "Eesti TA Toim. Humanitaar- ja sotsiaalteadused" [proceedings of the Estonian Academy of Science. Humanities and Social Sciences] 1994/41, vol. 3.
- Meder W., *Das Dekretrecht des Staatspräsidenten in Estland*, Tartu 1936.
- Pajur A., *Autoritaarne Eesti* [Authoritarian Estonia], [in:] *Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni* [Estonian history VI. From the Estonian War of Independence to Reindependence], Tartu 2005.
- Pajur A., *Konstantin Päts. Poliitiline biograafia. II osa: riigimees (1917–1956)*, [Konstantin Päts. Political biography. Part II: statesman (1917–1956)], Tartu 2018.
- Piip A., *Rahvuskogu Esimese ja Teise Koja Põhiseaduse eelnõu-osade komisjonide 1. ühine koosolek. 2. märtsil 1937* [First joint meeting of the Committees on draft parts of the Constitution of the First and Second Chambers of the National Assembly. On 2 March 1937], [in:] *Rahvuskogu üldkoosolekute ja põhiseaduse eelnõu-osade komisjonide ühiste koosolekute stenograafilised aruanded* [Stenographical reports of the general meetings of the National Assembly and

of the joint meetings of the Committees on draft parts of the Constitution], Tallinn 1938.

Piip A., *Rahvuskogu Esimese ja Teise Koja Põhiseaduse eelnõu-osade komisjonide 3. ühine koosolek. 3. märtsil 1937* [Third joint meeting of the Committees on draft parts of the Constitution of the First and Second Chambers of the National Assembly. On 3 March 1937], [in:] *Rahvuskogu üldkoosolekute ja põhiseaduse eelnõu-osade komisjonide ühiste koosolekute stenograafilised aruanded* [Stenographical reports of the general meetings of the National Assembly and of the joint meetings of the Committees on draft parts of the Constitution], Tallinn 1938.

Protokoll nr. 14. Riigivanema poolt määratud Põhiseaduseelnõu väljatöötamise komisjoni koosolek kesknädalal 30. detsembril 1936 kell 5 pl. Riigikantselei koosolekute saalis [Minutes No 14. The meeting of the Committee for the Elaboration of the Draft Constitution, appointed by the State Elder, midweek on 30 December 1936 at 5 p.m. in the meeting room of the State Chancellery], [in:] Estonian National Archives ERA.31.3.735.

Protokoll nr. 2. Riigivanema poolt määratud Põhiseaduse eelnõu väljatöötamise komisjoni koosolek esmaspäeval 14. detsembril 1936 kell 11 pl. Riigikantselei nõupidamise saalis [Minutes No 2. Meeting of the Committee on the Development of the draft Constitution, appointed by the State Elder, on Monday 14 December 1936 at 11 pm in the State Chancellery's meeting room], [in:] Estonian National Archives ERA.31.3.735. (not paginated).

Protokoll nr. 22. Riigivanema poolt määratud Põhiseaduseelnõu väljatöötamise komisjoni koosolek laupäeval, 9. jaanuaril 1937 kell 5 pl. Riigikantselei koosolekute saalis [Minutes No 22. The meeting of the Committee for the Elaboration of the Draft Constitution, appointed by the State Elder, on Saturday 9 January 1937 at a5 p.m. in the meeting room of the State Chancellery], [in:] Estonian National Archives ERA.31.3.735.,l 125. This is also the case in the minutes of 17.1.1937.

Protokoll nr. 23. Riigivanema poolt määratud Põhiseaduseelnõu väljatöötamise komisjoni koosolek pühapäeval, 10. jaanuaril 1937 kell 6 õhtul pl. Riigikantselei koosolekute saalis [Minutes No 23. The meeting of the Committee for the Elaboration of the Draft Constitution, appointed by the State Elder, on Sunday 10 January 1937 at 6 p.m. in the meeting room of the State Chancellery], [in:] Estonian National Archives ERA.31.3.735.

Protokoll nr. 41. Riigivanema poolt nimetatud Põhiseaduseelnõu väljatöötamise komisjoni koosolek neljapäeval, 28. jaanuaril 1937 kell 5 pl. Riigikantselei koosolekute saalis [Minutes No 41. The meeting of the Committee for the Elaboration of the Draft Constitution, appointed by the State Elder, on Thursday 28 January 1937 at 5 p.m. in the meeting room of the State Chancellery], [in:] Estonian National Archives ERA.31.3.735.

Rahvuskogu teise koja põhiseaduse eelnõu üldaruandja A. Anderkopp'i kõne Rahvuskogu teise koja koosolekul 6. juulil 1937 [Speech by A. Anderkopp, the General Rapporteur for the draft Constitution of the Second Chamber of the National Assembly, at the meeting of the Second Chamber of the National Assembly

- on 6 July 1937], [in:] *Põhiseadus ja Rahvuskogu* [Constitution and National Assembly], Tallinn 1937, pp. 152-168.
- Rahvuskogu. Esimene koda. Stenograafilised aruanded* [The National Assembly. First Chamber. Stenographic reports], From 19 February to 13 August 1937, Tallinn 1938.
- Rytel-Warzocha A., Szmyt A., *Current Constitutional changes in Poland Against the Background of Polish Political and Legal Traditions*, "Juridiska zinatne", No 12. Available <https://doi.org/10.22364/jull.12>.
- Salurand E., *Kodanike põhiõiguste ja kohustuste küsimusi* [Issues of citizen's basic rights and obligations], "ERK" 1937, vol. 2.
- Schulz L., *Das Verfassungsrecht Russlands*, [in:] "Russlands Aufbruch ins 20. Jahrhundert", Freiburg 1970.
- Siimets-Gross H., Leppik M., *Estonia: First Landmarks of Fundamental Rights*, [in:] *First Fundamental Rights Documents in Europe*, eds. M. Suksi, K. Agapiou-Josephides, J.-P. Lehnens, M. Nowak, Cambridge–Antwerp–Portland 2015.
- Siimets-Gross H., *Põhiõiguste ja põhikohustuste vahekord Eesti ja Poola põhiseadustes – paralleelne või vastandlik areng?* [The Relationship between Basic Rights and Basic Duties under the Estonian and Polish Constitutions: Parallel or Divergent Development?], "Riigiõiguse Aastaraamat (Annual Book of Constitutional Law)" 2021/2.
- Siimets-Gross H., *Social and economic fundamental rights in Estonian Constitutions between World Wars I and II: a vanguard or rearguard of Europe?*, "Juridica International" 2005/10.
- Sirge R., *Uuest Poola põhiseadusest ja selle ellurakendamisest* [The new Polish Constitution and its implementation], "Tänapäev" [Today] 1935, vol. 9.
- Tõnisson J., *Rahvakoosolek poliitiliste õiguste pärast. Eesti näitusehoone ruumides* [A referendum because of political rights. In the rooms of the Estonian exhibition building.] 30 October 1905, "Postimees" 31 October 1905, No 238.

SUMMARY

Duty of Loyalty to the State or the 'Polish Section' in the 1937 Estonian Constitution

In Estonian legal literature, there was and is a common comparison between the constitutions of the authoritarian regimes of Poland (1935) and Estonia (1937). The ideological model of the 1937 Estonian Constitution was at the request of the State Elder Konstantin Päts the Polish Constitution (1935). One of the most prominent sections that had the Polish Constitution as model, was loyalty to the state. Compared to the first, 1920 Estonian Constitution, the 1937 Constitution was much more restrictive of basic rights, in particular through its general orientation and attitude. Although the Section about the loyalty to the state was first formulated

on the basis of the Polish example, the Committees for drafting the constitution and the National Assembly had broad powers to (re-)formulate the section and the initial version changed significantly during the discussions. The main aim of changes was to avoid as much as possible the arbitrariness of the state and authoritarian governance. The members of the National Assembly were mostly loyal to Päts, as the opposition had boycotted the elections and only four opponents were elected. Although there does not appear to be any direct pressure by Päts from the discussions, in general, the guidelines and wishes of Päts were followed. In the final wording of the Loyalty to the State Section (“§ 8. The supreme duty of every citizen is to be loyal to the Estonian State and to its constitutional order. Legal obligations and duties devolve upon the citizen in consequence of his membership in the Commonwealth. This membership also gives rise to the citizen’s legal rights and freedoms”.) both parts of Polish Constitution Article 6 have remained: loyalty to the state and obligations. However, the tonality and context of the Estonian Section are more liberal and the rule of law oriented, as the relevant Estonian provision emphasizes not only the state but also constitutional order and rights.

Wiktor HołubkoЛьвівський національний університет імені Івана Франка
(Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine)
e-mail: vholubko@yahoo.com

ORCID: 0000-0001-9040-4516

DOI: 10.15290/mhi.2021.20.02.09

Model państwa ukraińskiego w koncepcjach prawicowych środowisk politycznych okresu międzywojennego

ABSTRAKT

Po I wojnie światowej zaszły duże zmiany we wszystkich dziedzinach życia społeczeństwa: gospodarce, stosunkach politycznych, ideologii, kulturze. Różniły się w różnych państwach, ale miały wspólną cechę: jak najszybsze osiągnięcie stabilności. Demoliberalne metody rządów państw okazały się nieskuteczne, co powodowało nastroje totalitarne i autorytarne. Poszukiwano nowych koncepcji ustrojów państwowych, które miałyby zapewnić przeprowadzenie reform i zabezpieczyć sprawne funkcjonowanie aparatu państwowego. Predestynowane do takich zachowań były państwa – zwycięzcy lub niemogące pokonać kryzysu. Ukraina, która odzyskała niepodległość, w latach 1917–1920 ją straciła. W środowiskach elit politycznych poszukiwano winnych. Przede wszystkim ostrą krytykę skierowano w stronę byłych przywódców Ukraińskiej Republiki Ludowej ze środowisk prawicowych. Zarzucano im, że powołany przez nich model państwa w kształcie demokratycznej republiki okazał się niewitalny i przyczynił się do utraty niepodległości narodowej. Jako alternatywę podawano wizję przyszłego państwa ukraińskiego wzorowaną na totalitarnych lub autorytarnych modelach ustrojów państwowych, które ugruntowały się w poszczególnych krajach europejskich i ujawniły swoją efektywność w neutralizacji ruchu komunistycznego, umocnieniu pozycji aparatu państwowego i jego arbitralności. Teoretyczne uzasadnienie tej koncepcji znaleziono w opracowaniach polityków prawicoworadykalnych i konserwatywnych – D. Doncowa, M. Sciborskiego, W. Lipińskiego, W. Kuczabskiego, O. Nazaruka i innych. Model państwa ukraińskiego w ujęciu prawicowych środowisk politycznych okresu międzywojennego generalnie dążył w kierunku ówczesnej europejskiej myśli politycznej, z tą jednak różnicą, że priorytetem była kwestia restytucji niepodległości.

ABSTRACT**The Model of the Ukrainian State in the Concept of the Right-wing Political Environment of the Interwar Period**

The changes that took place at the end of the First World War significantly affected all spheres of society: economic, political relations, ideology, and culture. They took place in almost every state and, despite the differences in their course, had one thing in common: the desire of political elites to achieve stability as soon as possible. The democratic and liberal methods of governance that governments tried to use to meet this challenge proved ineffective. As a result, totalitarian and authoritarian sentiments intensified in political thought at the time. They manifested themselves in a search for new concepts of state systems that would guarantee rapid success in carrying out reforms and ensure the proper functioning of the entire state apparatus for the benefit of society. The most suitable ground for their establishment and implementation was in those European states that had lost the war or failed to overcome economic recession and political instability. Having restored its statehood in 1917–1920, Ukraine then lost it. Among its political elites, active debate erupted over the question of who was to blame. Leaders of the Ukrainian People's Republic were severely criticized by right-wing circles, who accused them of making the democratic republic model of the state unviable, which resulted in the loss of national independence. As an alternative, they formulated their own vision of the future Ukrainian state that included totalitarian or authoritarian models of government, which were brought established in a number of European countries and proved effective in neutralizing the communist movement, strengthening the state apparatus and playing the part of main arbiter in the life of society. Theoretical substantiations of these concepts were reflected in the works of right-wing radical and conservative politicians – Dontsov, Stsiborsky, Lypynsky, Kuchabsky, and Nazaruk. The model of the Ukrainian state in the vision of the right-wing political circles of the interwar period generally reflected the tendencies of European political ideas at that time, with the difference that the issue of restoring its independence remained a priority.

Słowa kluczowe: republika demokratyczna, totalitaryzm, konserwatyizm, system państwowy, Ukraina

Key words: democratic republic, monarchy, totalitarianism, conservatism, state system, Ukraine

Porażka państwowości ukraińskiej z lat 1917–1920 spowodowała głęboki kryzys ideologiczny w polityce ukraińskiej. Na terenach radzieckiej Ukrainy pod

rządami rosyjskich bolszewików minimalne przejawy opozycji reżimu było konsekwentnie eliminowane.

Najważniejszym zagadnieniem polityków ukraińskich ośrodków politycznych było wypracowanie strategii wyzwolenia spod okupacji ziem ukraińskich i reaktywowanie niepodległego państwa ukraińskiego. Było to ewidentne. Natomiast w kwestiach dotyczących taktyki osiągnięcia tego celu i modelu przyszłego państwa toczyły się burzliwe dyskusje.

Tuż po porażce Ukraińskiej Republiki Ludowej (URL) w 1920 r. w obozie jej byłych przywódców rozpoczęły się spory, kto doprowadził do tej katastrofy. Ostrą krytykę skierowano przede wszystkim w stronę jej czołowych działaczy, którzy według oponentów najbardziej zawinili. Przy tym krytyka dotyczyła ich personalnych możliwości państwowotwórczych i błędnego modelu państwa, którą pragnęli zrealizować w postaci URL. Przełomowymi w sensie formułowania zasad ustrojowych odrodzonego w przyszłości państwa ukraińskiego były lata 20. XX w. Środowiska prawicowe krytykowały demoliberalizm przywódców URL, którzy przyczynili się, ich zdaniem, socjaldemokratycznymi eksperymentami do upadku ukraińskiej państwowości, ponieważ wykorzystywali szkodliwe dla sprawy ukraińskiej zasady programowe, jak: federalizm, pacyfizm i socjalistyczny internacjonalizm¹. W swej krytyce często powoływali się na współczesne im europejskie trendy polityczne z nasilającymi się tendencjami autorytaryzmu, który wykazywał zdolność przeciwstawiania się bolszewizmowi oraz zapewnił państwom stabilność gospodarczą, a zwłaszcza polityczną. Ta ostatnia okazała się bardzo ważnym argumentem prawicowych polityków ukraińskich, ponieważ pragnęli udowodnić, iż ustrój państwowy powstały na zasadach demoliberalizmu nie nadaje się do budowy państwa ukraińskiego, wręcz odwrotnie jest dla niego szkodliwy.

Prawicowokonserwatywne środowisko nie było jednolite w sensie ideowym, tym bardziej organizacyjnym, chociaż solidarnie zwalczało polityków byłych rządów ukraińskich z czasów rewolucji lat 1917–1920. W ukraińskiej literaturze przedmiotu utarło się przekonanie, iż było to reakcją młodej generacji polityków obarczających swoich poprzedników tym, że przez swoją niekonsekwencję, ubóstwo intelektualne, które kojarzyło się z ich zapatrywaniem na liberalne socjalistyczne doktryny w rosyjskim wydaniu, zaprzepaścili państwo ukraińskie².

¹ О. Баган, *Поміж містикою і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії 1-ї половини ХХХ ст., [w:] Д. Донцов, Твори, т. 1: Геополітичні та ідеологічні праці, Львів 2001, s. 47.*

² Zob. А. Кентій, *Українська військова організація (УВО) в 1920–1928 роках: короткий нарис, Київ 1998; А. Кентій, Нариси з історії Організації українських націоналістів (1929–1941), Київ 1998; І. Гаврилів, Західна Україна у 1921–1941 роках: нарис історії боротьби за державність, Львів 2012; В. В'ятрович, Проблеми формування ідейно-програмових засад українського визвольного руху 1920–1950-х рр. [w:] Український визвольний рух, Львів 2007, s. 125–137; О.Ю. Зайцев, *Націоналізм і національна демократія: проблеми конфлікту (1920–1930-ті рр., „Сучасність” 1994, nr 2, s. 70–76.**

W części jest ten zarzut uzasadniony, chociaż nie zawsze krytykami byli wyłącznie oni. Należy zauważyć, że pierwszymi krytykami ukraińskich działaczy okresu rewolucji były osoby z ich rodzimego środowiska. Byli to politycy piastujący w owych czasach dość odpowiedzialne stanowiska w wojsku, administracji, ale zrezygnowali z nich z powodów ideowych lub politycznych. Na przykład komendant Strzelców siczowych płk. Jewhen Konowalec (1891–1938), przywódca Ukraińskiej Wojskowej Organizacji (UWO), a od 1929 r. przewodnik Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) w swoich wspomnieniach napisanych po upadku URL zanotował: „najbardziej rozczarowaliśmy się w naszej wierze w przywódców ówczesnego ukraińskiego ruchu rewolucyjnego”³. Odrzucał także współpracę z byłymi działaczami URL, którzy „nie mają żadnego poparcia i politycznie zupełnie zbankrutowani”⁴.

Pierwszym poważnym krytykiem liberalno-demokratycznej doktryny przywódców URL był Dmytro Doncow (1883–1973)⁵. Rozpoczął karierę polityczną jako socjaldemokrata, a nawet sympatyk marksizmu, ale tuż przed wybuchem I wojny światowej zerwał z tym środowiskiem i zaczął współpracę z konserwatystami. Po przyjeździe na początku 1918 r. do Kijowa dołączył do Ukraińskiej Partii Chliborobów-Demokratów reprezentującej ziemiaństwo i zamożne chłopstwo. Jej przewodnikiem ideowym był Wiaczysław (Wacław) Lipiński (1882–1931). Partia poparła zamach stanu, który doprowadził do upadku 29 kwietnia 1918 r. reżimu URL i ustanowienia autorytarnych rządów hetmana Pawła Skoropadskiego. Należy zaznaczyć, iż Lipiński i Doncow, formalnie należący do prawicowego nurtu politycznego, mieli zróżnicowane poglądy wobec roli hetmana Skoropadskiego w procesie państwowotwórczym Ukrainy. Dla pierwszego Skoropadski reprezentował legalną tradycję dawnego rodu hetmańskiego i miał połączyć rozerwaną tradycję państwowości kozackiej Ukrainy z powstałym w wyniku zamachu stanu ukraińskim państwem. Natomiast Doncow nie bardzo zważał na legalność i skupiał uwagę na tym, że hetman, pełniąc rolę „ukraińskiego Bonapartego” zapewni przejście od chaosu rewolucji do stabilnego ustroju państwowego. Za czasów rządów hetmana Skoropadskiego (29 kwietnia – 14 grudnia 1918) obejmował urząd dyrektora ukraińskiej agencji telegraficznej, po czym wyjechał do Szwajcarii, gdzie w latach 1919–1921 kierował oddziałem prasy i informacji misji dyplomatycznej URL w Bernie. Właśnie wspomniane wyżej postacie odegrały początkowo rolę kluczową w stanowieniu nowej ideologii ruchu ukraińskiego, wyraźnie dystansującego się od zasad liberalno-demokratycznych reprezentowanych w dawnej URL, z tą jednak różnicą,

3 Є. Коновалець, *Причинки до історії української революції*, Прага 1928, s. 2.

4 Є. Бачина-Бачинський, *Щоденник із Женеви*, [w:] *Життя і смерть полковника Коновальця*, Львів 1993, s. 161.

5 Zob. М. Сосновський, *Дмитро Донцов: політичний портрет*, Нью-Йорк, Торонто 1974; О. Баган, *Поміж містикою і політикою: Дмитро Донцов на тлі української політичної історії 1-ї пол. XX ст.*, Київ 2008.

że w przeciwieństwie do Doncowa i Lipińskiego, Konowalec nie był teoretykiem, a raczej praktykiem wzmacniającego się nurtu nacjonalistycznego. Właśnie on stał na czele powstałej w połowie 1920 r. UW, której celem było kontynuowanie zbrojnej walki za niepodległość i integralność państwa ukraińskiego. Ten postulat znalazł odzwierciedlenie w jej pierwszym programie z 1923 r.⁶ Nie poruszał on zagadnień ustrojowych przyszłego państwa.

Największy wpływ na ukraińską myśl polityczną okresu międzywojennego miał D. Doncow, twórca doktryny „integralnego” nacjonalizmu. Chociaż jej sednem jest „idea narodowa”, to podał on także szkic modelu państwa ukraińskiego⁷. Tu należy zauważyć, iż kwestia ustroju państwowego i społecznego była dla niego rzeczą drugorzędną i podporządkowana jednemu celowi – niepodległości narodu ukraińskiego. Więc dla D. Doncowa dobry był ten model państwa, który zapewnia jego osiągnięcie⁸. Wszak D. Doncow nie był zwolennikiem ustroju demokratyczno-parlamentarnego. Uważał, że pasuje on w Wielkiej Brytanii z wypracowaną przez wieki wysoką kulturą polityczną, dwupartyjnym systemem, który gwarantuje parlamentaryzm bez dewiacji, lecz tylko tymczasowo. Według niego dla Ukrainy ów model był nieodpowiedni, ponieważ jest stale zagrożony ze strony potężnych sąsiadów, ma mocno rozwinięte regionalizmy i niewyrobioną kulturę polityczną. To wszystko potrzebuje silnej personifikowanej władzy, której nie jest w stanie zapewnić demokracja parlamentarna. Odrzucał również model monarchiczny ze względu na brak na Ukrainie dynastii. Doncow skłonny był uważać za bardziej stosowną dla realiów ukraińskich republikę prezydencką wzorowaną na USA i to tylko po stabilizacji jej bytu państwowego tak wewnętrznego, jak międzynarodowego. Twierdził, że w okresie porewolucyjnym najbardziej odpowiedni do realiów ukraińskich jest „cezaryzm” („napoleonizm”) traktowany jako dyktatura wodza, która opanuje rewolucyjny chaos⁹. Znalazło to odbicie w jego wizji modelu przyszłego państwa ukraińskiego. Dla D. Doncowa model państwa miał znaczenie drugorzędne. Większą uwagę zwracał na jego ustrój społeczno-polityczny. W opracowaniu *Duch naszej przeszłości* sformułował ideał ustroju państwowego Ukrainy. Miał on opierać się na zasadach zhierarchizowanego społeczeństwa, czyli kast. To znaczy, że każda kasta miała pełnić tylko jej powierzona funkcję. Na szczycie tej hierarchii usytuowała się „kasta władców”, której funkcja polegała na panowaniu (rządzeniu). Duży wpływ na D. Doncowa, jak również na ukraińskie praworadykalne środowiska polityczne, miał włoski faszizm. Po porażce rewolucji 1917–1920 prawicowi politycy ukraińscy dopatrywali się w nim wzorca zwycięstwa ruchu

6 З. Книш, *На повні крила!*, Торонто 1970, s. 80.

7 Д. Донцов, *Підстави нашої політики*, Відень 1921; Д. Донцов, *Націоналізм*, Львів 1926; idem, *Дух нашої давнини*, Мюнхен-Монреаль 1951.

8 Д. Донцов, *Пансько-мужицький центавр і неомонархізм*, „Літературно-науковий вістник” 1925, nr 4, s. 360.

9 Ibidem, s. 361-364.

nacjonalistycznego, który uratował Włochy od komunizmu, nadał impetu ich odrodzeniu i był zdrową reakcją społeczeństwa na tymczasowy zanik aparatu państwowego. Doncow stwierdzał, że ukraińscy socjaldemokraci, chociaż stali na czele odrodzonego państwa, nie byli w stanie zaproponować społeczeństwu prostych i klarownych dla szerokich rzesz celów i najważniejszej wśród nich – drogi do niepodległości. Formalnie ją popierając, przez swoje zafascynowanie doktryną socjalistyczną zmarnowali szansę jej realizowania¹⁰.

Doktryna Doncowa wywarła ogromny wpływ na ideologię OUN powstałej w 1929 r. z ugrupowań nacjonalistycznych, w tym i UWOW. Na pierwszym ustawodawczym kongresie, 28 stycznia – 2 lutego 1929 r., uchwaliła programowe dokumenty, w których w zasadzie nie odbiegała od wizji ustroju państwowego Ukrainy określonego w pracach Doncowa ale je nieco skonkretyzowała. Forma ustroju według postanowień kongresu miała ukształtować się nie od razu, a w toku walki za niepodległość. W tym przejściowym okresie miała przybrać formę narodowej dyktatury, a całość władzy w państwie skoncentrować się w ręku jej przywódcy, który w tym czasie ma stworzyć warunki dla powołania wyższych organów ustawodawczych reprezentujących stany społeczne, lecz z uwzględnieniem specyfiki poszczególnych regionów, które wejdą do państwa ukraińskiego. Ukraina miała być republiką na czele z parlamentem i głową państwa, która powołuje władzę wykonawczą, odpowiedzialną przed głową państwa i parlamentem. Ustrój administracyjny miał opierać się na samorządzie terytorialnym¹¹. Z powyższego wynika, że na początku swej działalności OUN nie miała precyzyjnie opracowanego programu dotyczącego modelu przyszłego ustroju państwowego Ukrainy. Można stwierdzać wpływ w tej dziedzinie wzorców modelu włoskiego państwa faszystowskiego. To znaczy OUN, formalnie deklarując ustrój republikański, przewidywała, że w przyszłości Ukraina zaprowadzi u siebie dyktaturę narodową. Ta ostatnia miała zapewnić zdobycie niepodległości, utrwalić ją i „wydrzeć z chaosu”, jak to uczynił we Włoszech Mussolini.

Tendencje autorytarne w pravicowej, zwłaszcza nacjonalistycznej ukraińskiej myśli politycznej nasiliły się w latach 30. XX w. Związano to ze wzmocnieniem totalitarnych reżimów w Europie – Włoszech, Niemczech, zwycięstwo nad prokomunistycznymi reżimem w Hiszpanii, nasilanie się autorytaryzmu w innych państwach europejskich – na Węgrzech, w Rumunii, Polsce. Administracje tych państw wykazały swoją efektywność w zwalczaniu kryzysu gospodarczego i niestabilności politycznej. Podsumowanie nacjonalistycznej wizji modelu przyszłego państwa ukraińskiego podano w opracowaniu jednego z czołowych ideologów OUN Mykoły Sciborskiego (1897–1941) *Nacjokracja* (Paryż 1935),

¹⁰ І. Вдовичин, *Свобода особи в правій українській політичній думці (20-30 рр. XX ст.)*, Івано-Франківськ 2010, s. 41.

¹¹ *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р.* (Збірник документів), Видання Закордонних Частин ОУН 1955, s. 6.

w którym zaprezentowano ukraiński model totalitaryzmu. Terminem „nacjonkracja” określono reżim panowania narodu („nacji”) we własnym państwie, który się urzeczywistnia przez władzę wszystkich stanów społecznych połączonych według ich zawodowych kwalifikacji przez państwowe przedstawicielskie organa władzy. Głową państwa miał być wybrany przez Narodowe Zgromadzenie Wódz, w ręku którego koncentrowała się władza. Przewidywano powoływanie lokalnych organów samorządowych, wybory organu ustawodawczego – Rady Państwowej, kandydatów do której zgłaszały związki zawodowe, tak zwane syndykaty, lecz pod kontrolą państwa. Natomiast nie przewidywano funkcjonowania partii politycznych. Ponieważ jedyną panującą ideologią w państwie będzie nacjonalizm, to rolę przewodnią będzie miała OUN. Stąd tuż przed wybuchem wojny jej działacze otwarcie mianowali swój nacjonalizm totalitarnym i autorytarnym¹². Jesienią 1939 r. Sciborski napisał projekt konstytucji Ukrainy, w którym proklamowano, że „Ukraina jest suwerennym, autorytarnym, totalitarnym zawodowo-stanowym państwem, które mianuje się Ukraińskie Państwo”¹³. Ukraina miała być republiką z trójpodziałem władzy na ustawodawczą, wykonawczą i sądową. Władza ustawodawcza, według projektu, należała do Rady Państwowej pochodzącej z wyborów. Głowa państwa jednocześnie jest szefem rządu, korzysta z prawa inicjatywy ustawodawczej i reprezentuje władzę wykonawczą w państwie. Stosownie do podziałów terytorialnych przewidywano, że państwo będzie podzielone na jednostki samorządowe pochodzące z wyborów powszechnych, bezpośrednich, równych i tajnych¹⁴. Ukraina miała być państwem monoetnicznym. Osiągnąć ten cel można było różnymi środkami – moralnymi, politycznymi, gospodarczymi i w drodze asymilacji mniejszości narodowych.

¹² О. Зайцев, *Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки)*, Київ 2013, s. 268.

¹³ *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. Документи Комісії Державного Планування ОУН (КДП ОУН)*, упоряд. О. Кучерук, Ю. Черченко, т. 7, Київ 2002, s. 8.

¹⁴ М. Сціборський, *Націократія*, Париж 1935, s. 117.

¹⁵ Władysław (Wacław) Lipiński urodził się w polskiej rodzinie szlacheckiej na Wołyniu. Po ukończeniu gimnazjum w Kijowie służył w pułku dragonów w Krzemieńcu. Studiował rolnictwo, filozofię i historię na Uniwersytetach Jagiellońskim w Krakowie i Genewskim. W 1908 r. powrócił na Ukrainę i zamieszkał niedaleko Humania, gdzie zajmował się pracą naukową. Napisał wiele prac z dziejów Ukrainy XVI–XVII w. Przed wybuchem I wojny światowej przyłączył się do ukraińskiego ruchu narodowego. W 1912 r. był inicjatorem utworzenia Ukraińskiego Komitetu Informacyjnego, który miał na celu propagandę za granicą niepodległości Ukrainy. Po wybuchu wojny został zmobilizowany do armii carskiej, lecz ze względów zdrowotnych służbę odbywał jako oficer w jednostce zapasowej. Po upadku caratu w marcu 1917 r. brał czynny udział w ukraińskim życiu politycznym. Reprezentował jego nurt konserwatywny. Po porażce rewolucji ukraińskiej pozostał na emigracji w Austrii i Niemczech. Kontynuował działalność naukową i polityczną (*Zob. В'ячеслав Липинський — ідеолог українського державотворення: Зб. наук. праць*, ред. Б. Ярош, Луцьк, 2001; Ю. Римаренко *Липинський В'ячеслав*, [w:] *Мала енциклопедія етнодержавознавства*, ред. Ю. І. Римаренко, Київ 1996, s. 856-858.

Z gruntowną krytyką tego modelu wystąpił Wiaczesław (Wacław) Lipiński¹⁵. W latach 1919–1926 napisał wiele artykułów, m.in. *Łysty do bratiw-chliborobiw (Pisma do braci-rolników)*¹⁶. Reprezentował konserwatywny nurt pravicowych środowisk ukraińskich. W czasie rządów na Ukrainie hetmana Pawła Skoropadskiego ideowo zbliżył się z Doncowem. Ale już na emigracji od początku lat 20. XX w. dystansował się od niego. Powodem były rozbieżności w stosunku do Rosji. Doncow uważał, że Ukraina nie może mieć żadnych stosunków z Rosją bądź „białą” bądź „czerwoną”, ponieważ jest jej odwiecznym wrogiem. Natomiast Lipiński twierdził, iż prawdziwe państwowotwórcze jednostki właśnie znajdują się w ich środowisku, ale tak długo były powiązane z Rosją, iż nie sposób od razu ich wyrzucić, jak proponowali radykalnie nastawieni „niepodległościowcy” z obozu URL. W odróżnieniu od nich uważał, że niepodległe państwo ukraińskie trzeba budować nie ograniczając się wąskimi etnicznymi kryteriami, a połączyć ukraińską ideę narodową z państwową. Lipiński sformułował koncepcję państwa-narodu i potrzebę tworzenia politycznej ukraińskiej nacji (narodu). Dowodził, iż odrębny język, własna kultura, wspólne zamieszkiwanie określonego terytorium jeszcze nie tworzy narodu. Narodem staje się tylko ta wspólnota, która posiada państwo. Lipiński bardzo ostro oceniał polityków, którzy stali u steru URL. Zarzucał im wciągnięcie do procesu tworzenia państwa ukraińskiego partyjnej rewalizacji, co zdeterminowało jego porażkę. Bardzo krytycznie oceniał ich kwalifikacje w zarządzaniu państwem. Uważał, że sprostać temu wezwaniu może warstwa przewodnia, czyli arystokracja. Jego poglądy były podobne do etatyzmu nacjonalizmu, z tą jednak różnicą, że rządząca elita, według niego, miała opierać się na tradycji historycznej i w ten sposób zapewnić ciągłość i legalność władzy w państwie. Za najodpowiedniejszą formę ustroju państwa uważał konstytucyjną monarchię, a konkretnie dla Ukrainy – hetmanat na czele z dziedzicznym hetmanem. Według niego, tylko taka forma ustroju może skonsolidować społeczeństwo, a nie hasła demokratyczne, które niosą chaos. Ostatecznie wizja przyszłego państwa ukraińskiego znalazła odzwierciedlenie w programowym dokumencie tego środowiska Konstytucyjne podstawy Ukraińskiego Państwa w świetle programowych zasad ruchu hetmańskiego¹⁷. Uwzględniał on teoretyczne opracowania koncepcji Lipińskiego o „ukraińskiej pracującej dziedzicznej monarchii” i po odzyskaniu niepodległości miał być projektem monarchicznego państwa. Jego twórcy, śladem Lipińskiego, twierdzili, że państwo ukraińskie ma być dziełem sfer przewodnich z różnych warstw społecznych: najlepszych rolników, inteligencji, robotników, wojskowych, uczonych, kupców, przemysłowców, urzędników, którzy świadomie służą interesom

¹⁶ В. Липинський, *Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму*, Відень 1926.

¹⁷ *Конституційні основи Української Держави у світлі програмових засад гетьманського руху*, <http://uncp.soskin.info/material.php?pokaz=606> (12.08.2021).

narodu. Hetman jako dziedziczny monarcha reprezentuje państwo i uosabia jego autorytet. Wspólnie z hetmanem sprawami państwa i społecznymi kieruje arystokracja – najwybitniejsi reprezentanci narodu niezależnie od ich pochodzenia socjalnego. Lecz jej stałym elementem jest szlachta i warstwa („klasa”) rolników. Arystokracja nie jest zamkniętą grupą społeczną, uzupełniają ją inne warstwy społeczeństwa. Występuje jako klasokracja – władza najwybitniejszych reprezentantów wszystkich klas i stanów społecznych i w ten sposób zabezpiecza spójność narodu i zaprzecza burżuazyjnemu parlamentarystce, socjalizmowi i nacjonalizmowi, które go dzielą według oznak partyjnych, klasowych i etnicznych. W odróżnieniu od koncepcji Doncowa warstwa przewodnia (u Lipińskiego arystokracja) nie jest powiązana wyłącznie z ukraińską etnicznością, lecz raczej z państwowością. Czynniki terytorialny odgrywa dla arystokracji istotniejszą rolę niż czynnik narodowościowy. Więc Ukraina powinna stać się wspólną ojczyzną dla ludzi różnych narodowości, wyznania, pochodzenia społecznego połączonych przywiązaniem do rodzimej ziemi, występujących solidarnie w intencji jej dobra. W całości to wszystko w koncepcji Lipińskiego tworzy naród (nacja)¹⁸. Podsumowując, można stwierdzić, że Lipiński odrzucał tak demokratyczne, jak i totalitarne modele państwa. Zaprezentowany model państwa w formie konstytucyjnej „klasokratycznej pracowniczej monarchii” miał spoić lud Ukrainy niezależnie od pochodzenia socjalnego lub etnicznego, wykształcić poczucie solidarności¹⁹.

Własną wizję modelu państwa ukraińskiego miał klerykalny nurt ukraińskiego konserwatyzmu. Należy tu wymienić jednego z jego ideowych przywódców Osypa Nazaruka (1883–1940). Jakiś czas należał do ruchu hetmańskiego, był zwolennikiem monarchiczno-hetmańskiego ustroju, ale w połowie lat 20. XX w. zbliżył się ze środowiskiem grecko-katolickiego kleru i stał ideowym przywódcą partii Ukraińska Ludowa Odnowa. Odrzucał nacjonalizm Doncowa w jego skrajnych przejawach, krytykował go za to, że pragnie zamienić zasady chrześcijańskiej religii i prowadzi do demoralizacji społeczeństwa²⁰.

Wasył Kuczabski (1895–1945) generalnie podzielał poglądy Lipińskiego, to znaczy ukraińskiego monarchizmu. Za jedną z przyczyn upadku państwowości ukraińskiej w latach 1917–1920 uważał brak tradycji politycznych w środowisku ukraińskiej demokracji, doświadczenia politycznego i kultury politycznej w ogóle. Kuczabski uważał, że państwo jest przede wszystkim produktem duchowości społeczeństwa, a nie jego organizacji technicznej, i że nie z każdym narodem można zbudować państwo. Tworzenie monarchicznego hetmanatu, jego zdaniem, będzie miało pozytywne konsekwencje, ponieważ zapewni stabilność ustroju państwowego, rozchwianego rewolucją i zagwarantuje zewnętrzne

¹⁸ В. Липинський, *Листи до братів-хліборобів*, s. 387.

¹⁹ Zob. Б. Л. Кухта, *3 історії української політичної думки*, Київ 1994, s. 272.

²⁰ *Про затроєння нації*, „Нова зоря” 1934, 18 січня, s. 1-2.

niebezpieczeństwo. Według niego, państwo nie powinno pełnić roli „batu Bożego”, a być instytucją porządku etycznego, prawo zobowiązuje go do pełnienia wobec swoich obywateli obowiązku pieczołowitego opiekuna i sprawiedliwego sędziego²¹. Państwo ukraińskie może powstać na tradycjach konserwatywnych, nosicielami których będzie warstwa przewodnia, czyli arystokracja, która posiada odpowiednie kwalifikacje. Właśnie tego brakowało w latach 1917–1920. Elitarność W. Kuczabski traktował nie jako wyższość w sensie pochodzenia, usytuowania materialnego, statusu społecznego, lecz gotowość i zdolność elity do brania odpowiedzialności, posiadania niezbędnych intelektualnych, moralnych i psychicznych cech lidera²². Wskazywał na duże znaczenie sił zbrojnych w procesie budowania państwa, ponieważ w militarystyce najwidoczniej utrwalają się takie szlachetne cechy osobowości, jak podporządkowanie prywatnego egoizmu interesom społeczeństwa, ofiarność, odporność. Stąd wnioskował, iż jedynie przewrót wojskowy umożliwi Ukrainie tworzenie niepodległej państwowości.

Konserwatywną koncepcję reprezentował zachodnioukraiński historyk Stepan Tomaszewski (1875–1930). Winę za porażkę ukraińskiej rewolucji lat 1917–1920 przypisywał inteligencji, która wówczas stała na jej czele. Uważał, że postępowała źle, ponieważ była wychowana na utopijnej, wręcz ślepiej wierze we wszechmocność postępu i próbowała ją zrealizować, burząc tradycyjne wartości, a nie je chronić i wzbogacając spuściznę tradycji państwowości ukraińskiej. Za jedną z najważniejszych przyczyn klęski ukraińskiej państwowości okresu 1917–1920 uważał próbę tworzenia jej według modelu demokratycznej republiki, który nie miał na Ukrainie trwałej tradycji i nie był w stanie skonsolidować społeczeństwa i kreować wspólnej idei narodowej. Wprawdzie nie odrzucał go zupełnie, ale uznawał, iż republikański model państwa można zrealizować warunkiem, że powstanie drogą ewolucyjną państwa monarchicznego najbardziej sprzyjającego wzmocnieniu autorytetu instytucji państwa, stłumienia chaosu i wewnętrznych waśni między stanami i ich przywódcami²³. Ponieważ S. Tomaszewski w 1925 r. powrócił do Lwowa i kontynuował pracę dziennikarską i naukową w Rzeczypospolitej, był skłonny w ówczesnych realiach zaakceptować koncepcję autonomii ziem ukraińskich pod rządami innych państw i kształcenie Ukraińców z wykorzystaniem praktycznych doświadczeń dla przyszłej pracy państwowotwórczej²⁴.

Ciekawie przedstawia się reakcja głowy URL na wychodźstwie Symona Petlury wobec sformułowanych koncepcji opozycyjnych do jego środowiska działaczy prawicowych. Przez swoją przedwczesną tragiczną śmierć w 1926 r. nie zdążył poddać ich gruntownej analizie. Tym niemniej w obszernym arty-

21 В. Кучабський, *Отверта відповідь польському консерватистові*, Львів 1931, s. 116-117.

22 І. Вдовичин, *Свобода особи в правій українській політичній думці (20-30 рр. XX ст.)*, s. 400.

23 В. А. Потульницький, *Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці)*, Київ, 1992, s. 154.

24 С. Томашівський, *Історик. Політик. Публіцист: Зб. статей*, Львів (б.р.), s. 9.

kule z 1921 r. *Współczesna ukraińska emigracja i jej zadania* pisał, że ich twórcy „zamykają się w wąskich ramach niewitalnej doktryny, pragnąc narzucić ją społeczności, której jest krępująco w nich się znajdować, bowiem życie wymaga... nie martwych formuł i tępego małpiarstwa zbankrutowanych metod, a czujnego reagowania na nowe zmienne żądania i potrzeby”²⁵.

Modele ustrojów państwowych przyszłej niepodległej Ukrainy sformułowane przez środowiska polityków prawicowych odzwierciedlały z jednej strony rozczarowanie demokratycznym modelem państwowości, z drugiej zaś strony były świadectwem nasilających się w międzywojennej Europie nurtów totalitarnych i autorytarnych, którym udało się ustabilizować sytuację gospodarczą i polityczną w swoich państwach. Prawicowi politycy obarczali przywódców z lat 1917–1920 tym, że nie potrafili utrwalić już odrodzonego państwa, wręcz mu zaszkodzili. Prawicowe ukraińskie środowiska nie były jednolite w sensie tworzenia ściśle określonej formy ustrojowej niepodległej Ukrainy, tym niemniej solidarnie zwalczały idee liberalnego demokratycznego państwa.

Bibliografia

- Bagan O., *Pomiž mistikoú i politikoú (Dmitro Doncov na tli ukraïns'koï političnoï istorii 1-i polovini XX st.)*, [w:] D. Doncov, *Tvori*, t. 1. *Geopolitični ta ideologični praci*, L'viv 2001 // Бaгaн O., *Пoмiж мiстикою i полiтикою (Дмитро Дoнцoв нa тлi укpaїнськoї полiтичнoї истoрiї 1-ї пoлoвини ХХ ст.)*, [w:] Д. Дoнцoв, *Твoри*, т. 1: *Гeoпoлiтичнi тa iдeoлoгiчнi пpaцi*, Лbвiв 2001.
- Bagan O., *Pomiž mistikoú i politikoú: Dmitro Doncov na tli ukraïns'koï političnoï istorii 1-i pol. XX st.*, Kiiв 2008 // Бaгaн O., *Пoмiж мiстикою i полiтикою: Дмитро Дoнцoв нa тлi укpaїнськoї полiтичнoї истoрiї 1-ї пoл. ХХ ст.*, Кiїв 2008.
- Вачина-Ваčинс'кij Ё., *Šodennik iz Ženevi*, [w:] *Žittâ i smert' polkovnika Konoval'câ*, L'viv 1993 // Бaчинa-Бaчинський Ё., *Щoдeнник iз Жeнeви*, [w:] *Життя i смeрть пoлкoвникa Кoнoвaльця*, Лbвiв 1993.
- Dokumenti i materiali z istorii Organizacii Ukraïns'kih Nacionalistiv. Dokumenti Komisii Deržavnogo Planuvannâouin (KDP OUN)*, uporađ. O. Kučeruk, Ŭ. Čerčenko, t. 7, Kiiв 2002 // *Документи i мaтepiали з истoрiї Oрганiзaцiї Укpaїнських Нацiоналiстiв. Документи Комiсiї Дeржaвнoгo Плaнувaння OУН (КДП OУН)*, упoрaд. O. Кучepук, Ю. Чepчeнкo, т. 7, Кiїв 2002.
- Doncov D., *Duh našoï давнини, Mûnhen–Monreal* 1951 // Дoнцoв Д., *Дyx нaшoї дaвнини*, Мюнхeн–Мoнрeаль 1951.
- Doncov D., *Nacionalizm*, L'viv 1926 // Дoнцoв Д., *Нaцiоналiзм*, Лbвiв 1926.

²⁵ С. Петлюра, *Сучасна українська еміграція та її завдання*, [w:] С.В. Петлюра, *Статті*, упоряд. О. Климчук, Київ 1993, s. 238.

- Doncov D., *Pans'ko-mužic'kij centavr i neomonarhizm*, „Literaturno-naukovij vistnik” 1925, nr 4 // Донцов Д., *Пансько-мужицький центавр і неомонархізм*, „Літературно-науковий вістник” 1925, nr 4.
- Doncov D., *Pidstavi našoi politiki*, Viden' 1921 // Донцов Д., *Підстави нашої політики*, Відень 1921.
- Gavriliiv I., *Zahidna Ukraïna u 1921–1941 rokah: naris istorii borot'bi za deržavnist'*, L'viv 2012 // Гаврилів І., *Західна Україна у 1921–1941 роках: нарис історії боротьби за державність*, Львів 2012.
- Kentij A., *Narisiz istorii Organizacii ukraïns'kih nacionalistiv (1929–1941)*, Kiiiv 1998 // Кентій А., *Нариси з історії Організації українських націоналістів (1929–1941)*, Київ 1998.
- Kentij A., *Ukraïns'ka vijs'kova organizaciâ (UVO) v 1920–1928 rokah: korotkij naris*, Kiiiv 1998 // Кентій А., *Українська військова організація (УВО) в 1920–1928 роках: короткий нарис*, Київ 1998.
- Kniš Z., *Narovni krila!*, Toronto 1970 // Книш З., *На повні крила!*, Торонто 1970.
- Konovalec' Ê., *Priičinki do istorii ukraïns'koï revolúciï*, Praga 1928 // Коновалець Є., *Причинки до історії української революції*, Прага 1928.
- Konstitucijni osnovi Ukraïns'koï Deržavi u svitli programovih zasad get'mans'kogo ruhi* // Конституційні основи Української Держави у світлі програмових засад гетьманського руху, <http://uncp.soskin.info/material.php?pokaz=606>
- Kučabs'kij V., *Otvertavidpovid' pol'skomi konservatistovi*, L'viv 1931 // Кучабський В., *Отверта відповідь польському консерватистові*, Львів 1931.
- Kuhta B.L., *Zistorii ukraïns'koï političnoi dumki*, Kiiiv1994 // Кухта Б.Л., *З історії української політичної думки*, Київ1994.
- Lipins'kij V., *Listi do brativ-hliborobiv pro ideï i organizacii ukraïns'kogo monarhizmu*, Viden' 1926 // Липинський В., *Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму*, Відень 1926.
- OUN v svitli postanov Velikih Zboriv, Konferencij ta inših dokumentiv z borot'bi 1929–1955 r. (Zbirnik dokumentiv)*, Vidannâ Zakordonnih Častin OUN 1955 // *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. (Збірник документів)*, Видання Закордонних Частин ОУН 1955.
- Petlûra S., *Sučasna ukraïns'ka emigraciâ ta ii zavdannâ*, [w:] Petlûra S.V., *Statti*, uporâd. O. Klimčuk, Kiiiv 1993 // Петлюра С., *Сучасна українська еміграція та її завдання*, [w:] С.В. Петлюра, *Статті*, упоряд. О. Климчук, Київ 1993.
- Potul'nic'kij V.A., *Īstorîâ ukraïns'koï politologii (Koncepzii deržavnosti v ukraïns'kij zarubižnij istoriko-političnij nauci)*, Kiiiv1992 // Потульніцький В.А., *Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці)*, Київ 1992.
- Pro zatroënnâ nacii*, „Novozorâ” 1934, 18 sičnâ // *Про затроєння нації*, „Нова зоря” 1934, 18 січня.
- Rimarenko Ū., *Lipins'kij V' âčeslav*, [w:] *Mala enciklopediâ etnoderžavoznavstva*, red. Ū.Ī. Rimarenko, Kiiiv 1996 // Римаренко Ю., *Липинський В'ячеслав*, [w:] *Мала енциклопедія етнодержавознавства*, ред. Ю.І. Римаренко, Київ 1996.

- Scibors'kij M., *Naciokratiâ*, Pariž 1935 // Сціборський М., *Націократія*, Париж 1935.
- Sosnovs'kij M., *Dmitro Doncov: političnij portret*, N'ù-Jork, Toronto 1974 // Сосновський М., *Дмитро Донцов: політичний портрет*, Нью-Йорк, Торонто 1974.
- Tomašivs'kij S., *Īstorik. Politik. Publicist. Zb. statej*, L'viv (b.r.) // Томашівський С., *Історик. Політик. Публіцист: Зб. статей*, Львів (б.р.).
- V'áčeslav Lipins'kij – *ideolog ukraïns'kogo deržavotvorennâ*, Zb. nauk. prac', red. V. Āroš, Luc'k 2001 // Вячеслав Липинський – *ідеолог українського державотворення*, Зб. наук. праць, ред. Б. Ярош, Луцьк 2001.
- V'ätrovič V., *Problemi formuvannâ idejno-programovih zasad ukraïns'kogo vizvol'nogo ruhu 1920-1950-h rr.*, [w:] *Ukraïns'kij vizvol'nij ruh*, L'viv 2007, Zb. 9 // В'ятрович В., *Проблеми формування ідейно-програмових засад українського визвольного руху 1920–1950-х рр.*, [w:] *Український визвольний рух*, Львів 2007.
- Vdovičîn Ī., *Svoboda osobi v pravij ukraïns'kij političnij dumci (20-30 rr. XX st.)*, Īvano-Frankivs'k 2010 // Вдовичин І., *Свобода особи в правій українській політичній думці (20-30 рр. XX ст.)*, Івано-Франківськ 2010.
- Zajcev O., *Ukraïns'kij integral'nij nacionalizm (1920–1930-ti roki)*, Kiïv 2013 // Зайцев О., *Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки)*, Київ 2013.
- Zajcev O.Ū., *Nacionalizm i nacional'na demokratsiâ: problemi konfliktu (1920–1930-ti rr., „Sučasnist'” 1994, nr. 2* // Зайцев О.Ю., *Націоналізм і національна демократія: проблеми конфлікту (1920–1930-ті рр., „Сучасність” 1994, nr. 2*.

STRESZCZENIE

Model państwa ukraińskiego w koncepcjach prawicowych środowisk politycznych okresu międzywojennego

Porażka państwowości ukraińskiej z okresu rewolucji 1917–1920 spowodowała głęboki kryzys ideologiczny w środowiskach polityków ukraińskich. Znalazło to odbicie w nasilającej się krytyce liberalno-demokratycznej części prawicowo-radykalnych i konserwatywnych ugrupowań. Wypracowane projekty modeli ustroju państwowego przyszłej niepodległej Ukrainy z jednej strony odzwierciedlały rozczarowanie demokratycznym modelem państwowości, która zaszkodziła jej utrwaleniu w latach 1917–1920, zaś z drugiej – wskazywały na wzrost sympatii wobec totalitarnych i autorytarnych reżimów międzywojennej Europy, którym udało się osiągnąć stabilizację w życiu społecznie-politycznym oraz gospodarczym w swoich państwach. Ukraińskie środowiska prawicowe nie sformułowały jednolitej wizji ustroju państwowego niepodległej Ukrainy. Ukraina miała przyjąć ideę „etniczną”, czyli przeobrazić się na państwo jednonarodowe w drodze asymilacji mniejszości narodowych. Miało to być państwo totalitarne i unitarne, co jednak nie eliminowało istnienia samorządu terytorialnego i ograniczonej decentralizacji. Za najbardziej odpowiedni wzór dla naśladowania brano model państwa faszystowskiego we Włoszech. Inny kierunek prawicowych środowisk politycznych reprezentowały konserwatywne i klerykalne

nurty. Udowodniały, iż optymalne dla Ukrainy będą formy ustroju wcześniejsze, a za najbardziej stosowny model uważały monarchię. W ich myśli państwo ukraińskie powinno być dziełem nie tylko Ukraińców, lecz wszystkich narodowości (jak i warstw społecznych), które uważały za swoją ojczyznę oraz manifestowały bezwzględną lojalność wobec niego. Konserwatywni politycy ogromne znaczenie zwracali na czynnik militarny w procesie państwowotwórczym. Wpływało to z doświadczeń historycznych państwa ukraińskiego z krótkotrwałego okresu niepodległości lat 1917–1920, który udowodnił, że brak potężnych własnych sił zbrojnych przyczynił się do jego upadku. Prawicowe ukraińskie środowiska nie były zgodne co do określonej formy ustrojowej niepodległej Ukrainy, tym niemniej solidarnie zwalczały idee liberalnego-demokratycznego państwa.

SUMMARY

The Model of the Ukrainian State in the Concept of the Right-wing Political Environment of the Interwar Period

The defeat of Ukrainian statehood during the national revolution of 1917–1920 caused a deep ideological crisis among Ukrainian politicians. This manifested itself in increasing criticism of the democratic-liberal wing by right-wing radical and conservative groups. Their models of the state system of independent Ukraine reflected frustration with the democratic model of statehood, which they believed created obstacles for state development in 1917–1920. On the other hand, these models demonstrated the strengthening of sympathies with totalitarian and authoritarian regimes in interwar Europe and their social, political, and economic life. Right-wing Ukrainian political circles did not form a single view on the form of government in Ukraine, but jointly rejected the idea of a liberal democratic state. According to right-wing radical politicians, the Ukrainian state should have been based on the “ethnic” idea, which meant transforming it into a mono-national state through the assimilation of national minorities. In the form of government, it would be a totalitarian and unitary state, which, however, did not exclude the existence of local self-government and limited decentralization. Fascist Italy was taken as the most appropriate model to follow. Another direction of right-wing political forces was represented by conservative and clerical groups. They held the view that the optimal forms of government were those that Ukraine had already had in its history and considered monarchy as the most appropriate. The Ukrainian state was to be the work of not only Ukrainians, but all nationalities (as well as all social strata), who considered it their homeland and showed absolute loyalty to it. Conservative politicians paid great attention to the military factor in state formation. This came from the historical experience of the existence of the Ukrainian state in the period 1917–1920, which showed that the lack of powerful armed forces led to its defeat.

II VARIA

Adam Lityński

Wyższa Szkoła Humanitas w Sosnowcu
e-mail: adamlityn@interia.pl

ORCID: 0000-0003-0899-9130

DOI: 10.15290/mhi.2021.20.02.10

Od Wielkiej Serbii do Królestwa SHS. Historyka ustroju uwag kilka

ABSTRAKT

W XIX wieku problem Bałkanów był głównym zagadnieniem politycznym Europy. Bałkany od setek lat znajdowały się pod panowaniem Imperium Osmańskiego. Coraz silniej w sprawy bałkańskie angażowały się inne wielkie imperia: Imperium Rosyjskie oraz Imperium Habsburskie, czyli Austria (po 1867 r. Austro-Węgry). Podzieliły one Bałkany na swoje strefy wpływów. Narody Bałkanów były kulturowo zróżnicowane. Proces kształtowania świadomości narodów był skomplikowany, narastały nacjonalizmy i konflikty. Ogromne znaczenie miały religie – katolicyzm, prawosławie, islam. Oprócz malutkiej Czarnogóry tylko Serbowie od początku XIX w. bohatersko walczyli o niepodległość, ponosząc wielkie ofiary. Stopniowo ją zdobywali: najpierw autonomię w ramach Imperium Osmańskiego, później stali się niezależnym księstwem, wreszcie niezależnym królestwem. Od połowy XIX w. do końca I wojny światowej uchwalili łącznie pięć konstytucji: 1835, 1869, 1888/9, 1901, 1903. Opierały się one częściowo na francuskich (1814, 1830) i belgijskiej (1831) ustawie zasadniczej. Wszystkie konstytucje były stosunkowo nowoczesne i liberalne, na wysokim europejskim poziomie. Autor w artykule dokonuje analizy i przedstawia najważniejsze treści tych konstytucji. Z biegiem lat rozwijało się przekonanie, iż to Serbia pod swoim przywództwem ma zjednoczyć i wyzwolić narody bałkańskie. Autor pokazuje, jak koniec I Wielkiej Wojny przyniósł zderzenie idei Wielkiej Serbii z ambicjami narodów bałkańskich żyjących pod panowaniem Austro-Węgier. Powstało Królestwo Serbów-Chorwatów-Słoweńców (Królestwo SHS), od początku pełne kłopotów wewnętrznych.

ABSTRACT**From Greater Serbia to the Kingdom of SHS. A Few Remarks
of a State System Historian**

In the 19th century, the Balkan problem was a major political issue in Europe. The Balkans were under the rule of the Ottoman Empire for hundreds of years. Other great empires became increasingly involved in Balkan affairs: the Russian Empire and the Habsburg Empire of Austria (after 1867 Austria-Hungary). They divided the Balkans into their spheres of influence. The nations of the Balkans were culturally diverse. The process of forming the consciousness of nations was complicated; nationalisms and conflicts were growing. Religions were of great importance – Catholicism, Orthodoxy, Islam. Apart from tiny Montenegro, only the Serbs have fought heroically for independence since the early 19th century, making great sacrifices. Gradually they gained it: first, autonomy within the Ottoman Empire, then they became an independent principality, and finally an independent kingdom. From the mid-19th century until the end of World War I, they passed a total of five constitutions: 1835, 1869, 1888/9, 1901, 1903. They were based partly on the French (1814, 1830) and Belgian (1831) Basic Laws. All constitutions were relatively modern and liberal, at a high European level. In the article the author analyses and presents the most important contents of these constitutions. Over the years, a conviction was developed that it was Serbia that would unite and liberate the Balkan nations under its leadership. The author shows how the end of the First Great War brought a clash between the idea of a Greater Serbia and the ambitions of the Balkan nations living under Austro-Hungarian rule. The Kingdom of Serbs-Croats-Slovenes (Kingdom SHS) was established-full of internal troubles from the beginning.

Słowa kluczowe: Bałkany, nacjonalizm, walka o niepodległość, Serbia, konstytucje

Key words: Balkans, nationalism, struggle for independence, Serbia, constitutions

1. Uwagi wprowadzające

Wypadnie powtórzyć za Marią Todorovą, wybitną historyczką i filozofką, bałkanistką światowej sławy, profesorem uniwersytetu w Illinois, że Bałkany stanowią oddzielny region kulturowy i w sensie historyczno-politycznym oznacza to głównie rozdrobnienie narodowościowe i mapę państwową o wyglądzie szachownicy. Słowo „bałkanizacja” weszło do słownika polityki głównie po dwóch wojnach bałkańskich (1912–1913) i ma charakter pejoratywny¹. „Przy-

¹ M. Todorova, *Bałkany wyobrażone*, tłum. P. Szymon i M. Budzińska, Wołowiec 2008, s. 79, *passim*.

bycie Turków osmańskich było klęską o nieporównywalnych z niczym następstwach, ponieważ przerwało naturalny rozwój społeczeństw południowo-wschodniej Europy (...), definitywnie odizolowało półwysep od biegu wydarzeń w Europie i sprawiło, że nie został objęty wpływem wielkich idei i przeobrażeń związanych z renesansem i reformacją. Wywołało ono poza tym głęboki regres kulturowy, a nawet swoistą barbaryzację (...)"². Nie zapominając o dramatycznych początkach, zaczynam wszak od czasu regresu Imperiów Osmańskiego, Habsburskiego i Rosyjskiego, głównych graczy politycznych w regionie; także od czasów nasilenia się ruchów narodowych/nacjonalistycznych. Zdając sobie sprawę z gigantycznej literatury naukowej w wielu językach świata, ograniczam się do próby odpowiedzi na pytanie, które zadał niegdyś Jerzy Zdanowski³: czy teren, na który wkraczamy powtarza europejską drogę rozwoju ustroju państwowego, czy też jest czymś odmiennym?

2. Narody i idee

Początki ruchu iliryjskiego-chorwackiego ruchu odrodzeniowego sięgają lat dwudziestych XIX w. i wiążą się z aktywnością młodzieży studenckiej – chorwackiej, słoweńskiej i serbskiej – na uniwersytecie w Grazu, zwłaszcza gdy przybył tam (1827) Ljudevit Gaj⁴. Nazwa ruchu nawiązywała do napoleońskiej Ilirii, ale ruch nabrał nowych kształtów, gdy poczęła dojrzewać koncepcja wzajemności słowiańskiej, zaś dynamika ruchu przybrała na sile, kiedy rozeszły się drogi szlachty chorwackiej od czasów oświecenia związanej ze szlachcią węgierską. Rodzącemu się nacjonalizmowi węgierskiemu przeciwstawiono ruch iliryjski. Kształt programu politycznego rozproszonym koncepcjom nadał

² Ibidem, s. 390.

³ J. Zdanowski, *Historia Bliskiego Wschodu w XX wieku*, Wrocław 2010, s. 7.

⁴ Ljudevit Gaj (1809–1872), pochodził ze zdeklasowanej rodziny szlacheckiej francusko-niemieckiej; ojciec był aptekarzem w miasteczku Krapina w północnej Chorwacji; w domu mówiło się po niemiecku; studiował w Wiedniu i Grazu filozofię, w Peszcie prawo, studiów nie ukończył, po kilku latach przerwy uzyskał w 1834 r. w Lipsku doktorat filozofii; Gaj i skupione wokół niego grono młodych ludzi wydawało (od 1835) czasopisma polityczne i literackie, m.in. popularyzując język chorwacki i tworząc jego ogólnonarodową formę literacką (aż po XIX w. językiem nauki i administracji była łacina, zaś sfer wyższych niemiecki, a w czasach XIX-wiecznej madziaryzacji węgierski: w 1843 r. parlament Węgier wprowadził węgierski jako język urzędowy administracji publicznej); w 1835 r. Gaj uzyskał od cesarza prawo wydawania gazet chorwackich, co miało być przeciwwagą dla madziaryzacji; w 1841 r. został przywódcą nowo utworzonej Iliryjskiej Partii Narodowej; Gaj deklarował lojalność wobec monarchii habsburskiej, ale z biegiem czasu poszukiwał poparcia dla swego ruchu w Serbii i Rosji, a w konsekwencji popadł w niełaskę Habsburgów. E. M. Despalatović, *Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement*, New York 1975; M. Šicel, hasło *Gaj Ljudevit*, (w:) *Krležijana*, red. V. Visković, t. 1, Zagreb 1993; S.K. Pavlowitch, *Historia Bałkanów (1804–1945)*, tłum. J. Polak, Warszawa 2009, s. 86, 89; L. Benson, *Jugosławia. Historia w zarysie*, tłum. B. Gutowska-Nowak, Kraków 2011, s. 6 i n.; J. Rapacka, *Leksykon tradycji chorwackich*, Warszawa 1997, s. 51-57; F. Šišić, *Povijest Hrvata. Pregled povijesti hrvatskoga naroda 600–1918*, Split 2004, s. 408.

hrabia Janko Drašković⁵, mecenas narodowej kultury; jeden z późniejszych liderów silnej politycznie Partii Prawa (*prawasze*) – Ante Starčević⁶ też wyszedł od ruchu iliryskiego. Maksymalistyczne zamierzenia iliryzmu sięgały zjednoczenia pod chorwacką hegemonią ziem i ludów całej południowej Słowiańszczyzny i stworzenia Wielkiej Ilirii albo Wielkiej Chorwacji⁷. Koncepcje stworzenia Ilirii jednoczącej Słowian na obszarze od Alp Julijskich aż po Morze Czarne nie mogły wyjść poza marzenia niektórych polityków, a szczególnie stanowczo nawet sama nazwa odrzucana była przez Serbów, wszak była sprzeczna z ich długą tradycją historyczną.

Serbska klęska w bitwie z Turkami na Kosowym Polu (28 czerwca 1389 r.) i utrata suwerenności, a później (1459) całkowicie niepodległości zrodziły nie tylko narodową traumę, do dzisiaj wyrażającą się w micie o Kosowym Polu⁸, lecz także uzasadniającą potrzebę patriotycznej walki o niepodległość zawsze i wszędzie. „Fenomen, charakterystyczny dla Bałkanów w ogóle, miał się po raz pierwszy ujawnić z taką siłą, co ważniejsze – skuteczną, w powstaniach serbskich” – piszą znawcy przedmiotu – dodając, że pod wpływem wydarzeń⁹

5 Janko Drašković (1779–1856), polityk chorwacki, poliglota, samouk w zakresie prawa; wojskowy, pułkownik, w wojsku austriackim uczestniczył w wojnach z Francją, zetknął się z nurtem iliryskim; w ścisłym kontakcie z Gajem (od 1836); poglądy miał w zasadzie konserwatywne; przygotowany przez niego program ruchu iliryskiego zakładał stworzenie terytorialnie wielkiego Królestwa Chorwacji w miejsce Wielkiej Ilirii; w 1792 r. po raz pierwszy brał udział w pracach chorwackiego parlamentu, a od 1825 r. uczestniczył w pracach wspólnego parlamentu węgiersko-chorwackiego; mimo złego stanu zdrowia aktywny jeszcze w 1848. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=16192> (01.08.2021); WEP VII 338; J. Burić, *Graf Janko Drašković*, <https://hrcak.srce.hr> (01.08.2021); J. Rapacka, *Leksykon tradycji chorwackich*, Warszawa 1997, s. 205–206.

6 Ante Starčević (1823–1896), polityk chorwacki, początkowo związany z iliryzmem, później stał się zwolennikiem niepodległości Chorwacji; możliwość realizacji tego celu przewidywał jako konsekwencję klęski Austrii w wojnie z jednym z mocarstw; zyskał wielu zwolenników skupionych wokół Partii Prawa będącej w latach 80. najsilniejszym stronnictwem w Chorwacji; pod koniec życia zrezygnował z dążenia do pełnej niepodległości Chorwacji na rzecz powiększenia jej autonomii pod panowaniem Habsburgów; w tradycji chorwackiej jest uważany za niezłomnego obrońcę suwerenności narodowej. J. Horvat, *Ante Starčević. Kulturno-povijesna slika*, Zagreb 1990; WEP XXV 571; <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Starcevic-Ante;3979058.html> (01.08.2021).

7 J. Skowronek, *Kraje bałkańskie w latach 1815–1849. Między status quo a radykalnymi przeobrażeniami*, (w:) *Europa i świat w epoce restauracji, romantyzmu i rewolucji 1815–1849*, red. W. Zajewski, Warszawa 1991, t. 2, s. 31; S.K. Pavlowitch, op. cit., s. 90–91, passim; W. Paruch, *Między polityzacją etnosu a etnicyzacją demosu: refleksje o polityce narodowej na Bałkanach*, „Annales UMCS” 2016, sectio M, t. 1, s. 73.

8 I. Čolović, *Śmierć na Kosowym Polu. Historia mitu kosowskiego*, tłum. Z. Dimitrijević, A. Łasek, M. Petryńska, M. Wierzbicka, Sejny 2019, passim; zob. też J. Skowronek, op. cit., s. 4.

9 Pomijając nader zagmatwaną i zmienną sytuację polityczną w Imperium Osmańskim i przede wszystkim na Bałkanach, gdzie władza sułtana w wielu rejonach była iluzoryczna wobec władzy poszczególnych paszów, oraz gdzie wcześniej zaczęły się rysować i krzyżować wpływy Austrii oraz Rosji, w tym miejscu ograniczę się jedynie do przypomnienia spraw elementarnych. Pierwsze powstanie serbskie wybuchło w 1804 r. pod przywództwem Jerzego Petrovicia, zwanego Jerzym Czarnym (Kara Dorđe – Karadorđe – Karadzordziević), niepiśmiennego chłopca, ochotnika-weterana wojny austriacko-tureckiej. Powstanie dopóki trwało (9 lat, do 1813 r.), dzięki poparciu Rosji,

idea serbska stała się ideą wyzwolenia wszystkich ludów bałkańskich¹⁰. Traktat adrianopolski (1829) był najważniejszym aktem prawa międzynarodowego dotyczącym Serbii w XIX stuleciu, a więc w dobie gdy to „koncert mocarstw” decydował o losach mniejszych i słabszych narodów, krajów i państw, co dotyczy przede wszystkim Bałkanów leżących na skrzyżowaniu interesów Imperiów Osmańskiego, Rosyjskiego, Austriackiego (Austro-Węgierskiego). Bałkany to „piekło wybrukowane złymi intencjami wielkich mocarstw”¹¹.

Traktat adrianopolski na pół wieku, do następnego¹² „koncertu mocarstw” z udziałem już II Rzeszy, do pokoju berlińskiego (1878) określił zarówno kształt terytorialny, jak i ustrojowy Serbii. Obok walecznej, ale mikroskopijnej Czarnogóry, obok Królestwa Greckiego – Księstwo Serbskie było jedynym krajem bałkańskim, który uzyskał niepodległość w pierwszej połowie wieku narodzin nacjonalizmów, wieku Wiosny Ludów. Pozostałe ludy Słowian Południowych pozostawały w niewoli, ale z opóźnieniem będą się starały w przyszłości naśladować Serbów. Zwierzchnictwo osmańskie nad krajami Półwyspu Bałkańskiego

doprowadziło do faktycznej autonomii na części terytorium zamieszkałego przez Serbów. Trzeba mieć w pamięci, że Imperium Osmańskie przeżywało ówczesnie wielki kryzys wewnętrzny, że były to czasy wojen napoleońskich i armia Napoleona stanęła na Bałkanach, aczkolwiek front ten był marginesowy; mimo zabiegów powstańców Napoleon pomocy nie udzielił. Również Austria odmówiła wsparcia Serbów, zaś pokój w Tylży (VII 1807) nie dotyczył sprawy serbskiej. Rok 1815 r. był nader ważny także na Bałkanach: zlikwidowana została napoleońska Iliria, zaś skrajne okrucieństwa tureckie wywołały wybuchy buntów i w końcu powstania pod dowództwem jednego z politycznych przeciwników Karadzordziewicia, którym był Miloš Obrenović (Miłosz Obrenowicz), zdecydowanie i konsekwentnie stawiający na Rosję. Ta po zwycięstwie nad Napoleonem interweniowała w Stambule i zagroziła wojną. Wkrótce wywołany został kolejny konflikt bałkański za sprawą grecką, co wykorzystał Miłosz Obrenović, który zwołał skupsztinę (serbski parlament) i przeprowadził swój wybór (XI 1817) na dziedzicznego księcia Serbii. Kiedy zaś armia rosyjska stanęła u bram Stambułu, co zakończyło się traktatem w Adrianopolu (1829), ibidem potwierdzono autonomiczne Księstwo Serbskie pod formalnym zwierzchnictwem sułtana i pod protektoratem Rosji, zaś Miłoszowi przyznano dziedziczną godność księcia Serbii. W. Felczak, T. Wasilewski, *Historia Jugosławii*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1985, s. 261 i n., passim; S.K. Pavlowitch, *Historia Bałkanów...*, s. 39 i n., passim; I. Czamańska, W. Szczepański, *Serbia*, (w:) *Vademecum bałkanisty. Lata 500–2007*, red. I. Czamańska, Z. Pentek, Poznań 2009, s. 209; M. Podolak, *System polityczny Serbii*, (w:) *Systemy polityczne państw bałkańskich*, red. T. Bichta, M. Podolak, Lublin 2012, s. 353; zob. też J. Rubacha, *Bułgarski sen o Bizancjum. Polityka zagraniczna Bułgarii w latach 1878–1913*, Warszawa 2004, s. 7 i passim; B. Jelavich, *Historia Bałkanów*, t. 1: *Wiek XVIII i XIX*, tłum. J. Polak i K. Salawa, Kraków 2005, s. 197, 234 i n.

¹⁰ W. Felczak, T. Wasilewski, op. cit., s. 258, 272.

¹¹ J. Gunther, *Inside Europe*, New York 1940, s. 437, cyt. za M. Todorova, *Balkany wyobrażone...*, s. 301.

¹² Kongres berliński (1878) poprzedzony był preliminariami pokojowymi ustalonymi 10 III 1878 r. w klasztorze San Stefano położonym 10 km od Stambułu. Ogromny sukces Rosji zaniepokoił mocarstwa europejskie, które wywarły tak silny nacisk, że Rosja zgodziła się na zwołanie kongresu do Berlina, który znacznie zrewidował postanowienia z San Stefano, zwłaszcza na niekorzyść Rosji, Serbii, Bułgarii. Zob. J. Reychman, *Historia Turcji*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 247 i n.; W. Morawski, S. Szawłowska, *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Warszawa 2006, s. 165, passim.

zostało albo zlikwidowane, albo stało się nominalne, zaś w to miejsce wszedł protektorat któregoś z wielkich mocarstw, jednego lub więcej. Traktat adrianopolski z jego dalszymi skutkami ustrojowymi zakończył erę powstań serbskich, a rozpoczął trudne dziesięciolecie walki o pełną niezależność i kształt ustrojowy państwa. Napoleon utworzeniem Ilirii, a Serbowie wywalczeniem niepodległego Księstwa Serbskiego wielce się przyczynili do rozwoju idei jugosłowiańskiej¹³.

3. Pierwsze konstytucje Serbii

Absolutne rządy księcia Miłosza Obrenowicia, okrutnego¹⁴ półanalfabety, ale zręcznego polityka lawirującego między Rosją a Turcją, wywołały opozycję i bunt. Opozycję zaczęła wspierać Rosja. Wówczas mocno zaniepokojony książę zwołał skupsztynę, która bez debaty w 1835 r. uchwaliła konstytucję. Liberalna konstytucja formalnie deklarowała trójpodział władzy (art. 5) i coroczne zwoływanie skupsztyny dla kontroli rządu; ustanawiała Radę Stanu o mieszanych kompetencjach wykonawczych i ustawodawczych¹⁵. Władza książęca była dziedziczna na zasadzie primogenitury w linii męskiej. Książę był nieodpowiedzialny za swoje czynności urzędowe. Sprawował władzę ustawodawczą i wykonawczą, a akty jego wymagały kontrasygnaty przewodniczącego Rady Stanu; książę miał prawo sankcji ustaw; sprawował prawo łaski. Konstytucja jak na owe czasy była nader liberalna, m.in. wprowadzając równość wobec prawa wszystkich Serbów (sic); swobodę wyznania, wolność osobistą, nietykalność osobistą, *nullum crimen sine lege*, *lex retro non agit*, *ne bis in idem*, nienaruszalność własności prywatnej, i inne¹⁶. Fragmentami wzorowana na francuskich z lat 1814 i 1830 oraz, zwłaszcza, niewiele wcześniejszej belgijskiej z 1831 r.¹⁷ była zbyt

¹³ W. Felczak, T. Wasilewski, op. cit., s. 279-280; S.K. Pawłowitch, op. cit., s. 60 i n.

¹⁴ Kiedy w listopadzie 1817 r. skupsztina ogłosiła go dziedzicznym księciem Serbii, Miłosz wysłał do Stambułu wypchaną głowę Jerzego Karadziordzewicia jako upominek, który miał mu zjednać przychyłność sułtana. J. Skowronek, op. cit., s. 2.

¹⁵ Art. 5, 10-14, 16, 18, 45 i nast. konstytucji, ibidem.

¹⁶ Zob. zwłaszcza rozdział 11, art. 108 i nast. konstytucji, ibidem.

¹⁷ Konstytucja Belgii została uchwalona 7 lutego 1831 r. i ze zmianami obowiązuje do chwili obecnej, czyli 190 lat; stanowiła też wzorec dla kilku innych konstytucji. Przyjęto w niej zasadę zwierzchnictwa narodu, monarchiczną formę ustroju, podział władzy. „Władza ustawodawcza jest wykonywana łącznie przez króla, Izbę Reprezentantów i Senat” (art. 26). Inicjatywa ustawodawcza należała do wszystkich trzech członów władzy ustawodawczej. Ustawy wymagały sankcji królewskiej. Do króla należała władza wykonawcza; król powoływał i odwoływał „swych ministrów” (art. 65), konstytucja nie wymagała, by ministrowie posiadali zaufanie parlamentu, ale praktyka ukształtowała potrzebę posiadania zaufania dla ministrów ze strony parlamentu. Za wzorem francuskim „w jego orleańskiej odmianie” przyjęto więc konieczność podwójnego zaufania dla ministra: parlamentu i monarchy. „Do ważności aktów króla wymagana jest kontrasygnata ministra, który tym samym przyjmuje na siebie odpowiedzialność” (art. 64). Jak łatwo zauważyć, rola monarchy w konstytucji określona została szeroko, ale praktyka ustrojowa w ciągu dziesięcioleci ją ograniczyła na rzecz rządu.

liberalna („francuski chwast w tureckim lesie”¹⁸) zarówno dla Obrenowicia, jak i sułtana, cara Rosji i Metternicha, toteż Obrenowić konstytucję niezwłocznie (po 55 dniach) uchylił. Sułtan oktrojował (1838) statut organiczny, czyli quasi-konstytucję („turecką konstytucję”¹⁹) ograniczającą władzę księcia, co skutkowało jego abdykacją na rzecz 16-letniego syna Michała oraz emigracją Miłosza. „Konstytucja i wyjazd Miłosza dały początek nowoczesnemu państwu”²⁰ – tak to ocenił Stevan Pavlowitch, profesor Uniwersytetu w Southhampton, brytyjski dyplomata serbskiego pochodzenia. Z poparciem sułtana doszło do buntu tzw. konstytucjonalistów (*ustavobranitelji*); księżę Michał abdykował i emigrował (1842), zaś zwołana skupsztyna – przy intrygach i sprzecznych naciskach Sztambułu i Petersburga – z problemami stąd wynikającymi obaliła dynastię Obrenowićów i księciem obrała Aleksandra Karadziordziewicia (VI 1843).

Jednym z głównych organizatorów przewrotu był Ilija Garašanin²¹, czołowy mąż stanu Serbii XIX w., twórca przemyślanego serbskiego programu politycznego *Načertanije* (*Szkie*). Okresowo w jego rękę skupiała się cała władza państwowa, ponieważ księżę Aleksander nie był dość przygotowany do kierowania państwem w tak trudnych czasach, a i inni nie mieli dość szerokich horyzontów. Garašanina *Načertanije* (*Szkie*) stał się synonimem doktryny panserbizmu, została w nim zawarte główne założenia wielkoserbskiej idei narodowej; próbował łączyć misję Serbii zjednoczenia Słowian Południowych z planami ekspansji i znacznego powiększenia państwa serbskiego²². Garašanin był bardzo ostrożny w polityce międzynarodowej. Konstytucjonałiści po przejściu władzy dokonali daleko idącej modernizacji wewnętrznej państwa na wzór zachodnioeuropejski, co dotyczy zarówno form ustrojowych, administracji, jak i prawa sądowego – karnego i cywilnego (na wzór kodeksu cywilnego austriackiego ABGB);

Tekst wersji z 1831 r. w języku polskim zob.: *Powszechna historia ustroju. Wybór źródeł*, A. Bereza, A. Fermus-Bobowiec, G. Smyk, W. Tekely, W. Witkowski; wstęp W. Witkowski, przedmowa M. Kallas, Warszawa 2015, s. 168 i n.; K. Biskupski, *Ustrój polityczny Belgii*, Toruń 1964, s. 90; W. Skrzydło, *Wstęp do: Konstytucja Belgii. Tekst jednolity z 14 lutego 1994 r.*, wstęp i tłum. W. Skrzydło, Warszawa 1996, s. 5-16.; W. Skrzydło, *Belgia*, (w:) *Encyklopedia politologii*, red. M. Żmigrodzki, t. 2: *Ustroje państwowe*, red. W. Skrzydło i M. Chmaj, Zakamycze 2000, s. 44.

¹⁸ Cyt. Za: J. Wojnicki, *System konstytucyjny Serbii i Czarnogóry...*, s. 7.

¹⁹ S.K. Pavlowitch, op. cit., s. 72-73; B. Jelavich, *Historia Bałkanów*, t. 1: *Wiek XVIII i XIX*, s. 238.

²⁰ Ibidem. S.K. Pavlowitch, op. cit., s. 73.

²¹ Ilija Garašanin, ur. 28 I 1812 r. w Garaši k. Kragujevaca, zm. 28 VII 1874 r. w Belgradzie; polityk serbski, minister spraw wewnętrznych, premier i minister spraw zagranicznych; swój program polityczny zawarł w traktacie *Načertanije* (1844) napisanym pod wpływem emisariusza Hotelu Lambert F. Zacha; dążył do wyzwolenia Słowian południowych spod panowania Turcji i zjednoczenia ich pod przywództwem monarchii serbskiej; związał Serbię soюзami z Czarnogórą, Grecją i Rumunią; usprawnił administrację państwową. S.K. Pavlowitch, op. cit., s. 74 i n.; W. Felczak, T. Wasilewski, op. cit., s. 307; WEP IX 526.

²² S.K. Pavlowitch, *Historia Bałkanów...*, s. 74-75; zob. też E. Znamierowska-Rakk, *Idea narodowa w konfrontacji z zamysłami wspólnotowymi. Przykład Jugosławii*, „Kwartalnik Historyczny” 2018, t. CXXXV, z. 2, s. 557.

zreorganizowano sądownictwo i szkolnictwo; tworzono stałą i nowoczesną armię²³. Nie uchroniło to jednak tzw. konstytucjonalistów przed porażką polityczną i z woli skupsztiny powrotu do władzy Obrenowiciów (XII 1858).

Warto w tym miejscu przypomnieć, że pierwsza postać XIX-wiecznej sceny politycznej Serbii – wspomniany Ilija Garašanin – naszkicował swój program polityczny pod wpływem polskich doradców i wzorów, a konkretnie Franciszka Zacha²⁴, współpracownika i wysłannika księcia Adama Czartoryskiego. Niezależnie od romantycznej wizji posłannictwa Polaków w stosunku do Słowian południowych Czartoryski spodziewał się, że po przewrocie w Serbii w 1843 r. umiędzynarodowienie sprawy serbskiej może doprowadzić do wojny rosyjsko-austriackiej, z udziałem Turcji, którą widziano w roli sojuszniczki Polski. Stąd brało się szczególne zainteresowanie Hotelu Lambert sprawą serbską. Franciszek Zach podczas pobytu w Belgradzie wszedł w krąg tamtejszych elit politycznych i zaprzyjaźnił się z Iliją Garašaninem, któremu zaprezentował (1844) spisany przez siebie *Plan*, będący rozwinięciem i skorygowaniem Adama Czartoryskiego memorandum *Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie*. Wynikiem dyskusji serbskich liderów politycznych nad tym *Planem* było stworzenie przez nich dokumentu *Načertanije* (начертаније – szkic), w którym naszkicowano plan polityki serbskiej. Postawiono w nim sprawę zjednoczenia narodów południowosłowiańskich w jednym organizmie państwowym i miała to być misja Serbii. Była w tym myśl uczynienia z tego kraju centrum jednoczenia narodów południowosłowiańskich. Hasło *Serbia Piemontem bałkańskim* z oczywistych względów nie mogło być wówczas sformułowane, ale pojawi się w kilkadziesiąt lat później. „Wielka Serbia” miała być kontynuatorką organizmu państwowego średniowiecza i miała obejmować Czarnogórę, Bośnię-Hercegowinę, Macedonię, Wojwodinę, Kosowo i północną Albanii; nigdzie jednak nie było myśli stworzenia serbskiego państwa scentralizowanego. Nie miejsce tu na bliższe prezentowanie treści, ale *Načertanije* przez wielu jest uważane za „najważniejszy dokument państwowy Serbii w XIX w.”²⁵. Według instrukcji dyplomatycznych francuskiego MSZ (IV 1848) dla ambasadora w Istambule „Serbia jest powołana, aby pewnego dnia stać się jądrem nowego państwa, które będzie

²³ Por. W. Felczak, T. Wasilewski, op. cit., s. 305-306.

²⁴ Franciszek Zach (František Zach), ur. 1807 r. w Ołomuńcu, zm. 1892 r. w Brnie; ukończył wydział prawa na uniwersytecie we Wiedniu, studiował też w akademii wojskowej we Francji; czeski działacz panslawistyczny, powstaniec listopadowy; współpracownik księcia Adama Czartoryskiego, wybitnego polskiego męża stanu, w latach 1804–1806 minister spraw zagranicznych Imperium Rosyjskiego.

²⁵ W. Felczak, T. Wasilewski, op. cit., s. 312; zob. też A. Cetnarowicz, *Udział Polaków w rozwoju ruchów narodowych i idei zjednoczeniowej wśród Słowian południowych*, (w:) *Współcześni Słowianie wobec własnych tradycji i mitów: sympozjum w Castel Gandolfo 19-20 sierpnia 1996 r.*, red. M. Bobrownicka, L. Suchanek, F. Ziejka, Kraków 1997, s. 111, passim; J. Skowronek, op. cit., s. 34; nieco inaczej L. Benson, op. cit., s. 4.

się składać z ludności słowiańskiej Turcji, z Sławońców, Chorwatów, Słoweńców z Krainy itd. (poddanych austriackich)²⁶. Takie plany przygotowywał zwłaszcza książę Michał Obrenowić (1860–1868).

W wojnie krymskiej (1853–1856) Serbia udziału nie wzięła, nie chcąc się narażać zachowującej zbrojną neutralność Austrii. Pokój paryski z 1856 r. nie zmienił sytuacji prawnej Serbii nadal zwasalizowanej przez sułtana, ale umiędzynarodowił²⁷ gwarancje autonomii serbskiej, w ten sposób wytrącając Rosję z roli protektora Serbii, co w praktyce oznaczało, że miejsce osłabionej wojną Rosji na Bałkanach zajmie Austria, potrzebna W. Brytanii i Francji do szachowania Rosji w tym rejonie.

Po pokoju paryskim (1856) w Serbii wpływy rosyjskie uległy zmniejszeniu na rzecz austriackich, zaś w kraju konstytucjoniści uznali, że księcia należy obalić i powołać Obrenowicia oraz zinstytucjonalizować organ przedstawicielski, który dotychczas (skupština) miało charakter tradycyjno-średniowieczny, zwoływany przez księcia, gdy uznał to za potrzebne. Zgromadzenie narodowe zebrało się w rewolucyjnym nastroju w grudniu 1858 r., uchwaliło abdykację księcia; Aleksander został uwięziony, a zgromadzenie obwołało księciem Miłosza Obrenowicia. Miłosz czekał rok na akceptację sułtana, a tymczasem serbscy liberałowie przeprowadzili ustawę przekształcającą zgromadzenie narodowe w wybieraną przez wszystkich podatników stałą instytucję, aczkolwiek mającą jedynie uprawnienia doradcze. Rada Stanu zachowała swoje funkcje ustawodawcze, co w istocie składało ustawodawstwo w ręce księcia. Rząd stał na czele biurokracji, ale rządził nie on, tylko książę. W ten sposób Michał Obrenowić całkowicie przyjął ster państwa, chociaż na podstawie konstytucji. Sułtan wymagał, aby zmiany w „konstytucji tureckiej” z 1838 r. były dokonywane wyłącznie za jego zgodą, ale książę Michał obchodził ten wymóg sankcjonując tzw. ustawy organiczne, które w sumie zmieniały konstytucję w sposób zasadniczy²⁸.

Pod naciskiem mocarstw wojska tureckie w 1867 r. opuściły Serbię. Książę Michał Obrenowić nie wykorzystał wydarzeń z lat 1866–1867 dla wzniesienia powszechnego powstania (choć je przygotowywał), a w 1868 r. został zamordowany podczas spaceru przez grupę wyizolowanych spiskowców. Wojsko obwołało księciem 14-letniego Milana, a zgromadzeniu narodowemu pozostało jedynie to oficjalnie ogłosić i powołać regencję²⁹.

²⁶ Cyt. za D. Stranjaković, *Misja Franciszka Zacha w Zagrzebiu w 1848 roku*, „Przegląd Historyczny” 1961, t. 52, z. 2, s. 298.

²⁷ Podobnie jak gwarantami niepodległości Belgii i protektorami Grecji były mocarstwa: Wielka Brytania, Francja, Austria, Prusy, Rosja, a po wojnie krymskiej dołączył do nich Piemont. Kongres paryski 1856 r. zasadą tą objął także księstwa bałkańskie. S.K. Pawłowitch, op. cit., s. 92.

²⁸ Ibidem, s. 101-103.

²⁹ Ibidem, s. 106-107.

4. Pierwsza własna konstytucja

W 1869 r., za czasów regencji, skupsztina uchwaliła konstytucję³⁰; tej już nie narzucił sułtan. Ustawa zasadnicza konstruowała dziedziczną monarchię konstytucyjną (art. 1) o silnej władzy książęcej; książę był nieodwoływalny i nieodpowiedzialny (art. 3). Konstytucja władzę książęcą oddawała w ręce dynastii Obrenowiciów na zasadzie primogenitury w linii męskiej; musiał być wyznania prawosławnego (art. 19). Książę był głową państwa i wykonywał władzę państwową zgodnie z konstytucją – głosił art. 3 ustawy zasadniczej, a następne przepisy stanowiły, iż władza ustawodawcza należy razem do skupsztiny oraz księcia (art. 4 oraz 54-55). Monarcha miał wyłączne prawo inicjatywy ustawodawczej (art. 54). Sankcja ustaw oraz ich promulgacja należały do księcia (art. 5); książę miał też prawo łaski (art. 118); był najwyższym dowódcą sił zbrojnych (art. 7); mianował wszystkich urzędników państwowych, których był zwierzchnikiem (art. 6); reprezentował kraj w stosunkach międzynarodowych i zawierał umowy międzynarodowe (art. 8). Akty prawne monarchy wymagały kontrasygnaty (art. 100). Jedna trzecia składu zgromadzenia narodowego-skupsztiny pochodziła z nominacji monarchy (spośród ludzi nauki i kultury – stanowił art. 45), a pozostali wybierani byli na podstawie demokratycznego prawa wyborczego. Czynne prawo wyborcze przysługiwało każdemu pełnoletniemu mężczyźnie opłacającemu jakiegokolwiek podatek; cenzus majątkowy był więc niewysoki; natomiast bierne prawo wyborcze posiadali mężczyźni po ukończeniu 30 lat i opłacający podatek w wysokości określonej w ustawie (art. 46-47). Wojskowym nie przysługiwało prawo wyborcze (art. 48). Poseł był przedstawicielem całego narodu. Zwolywanie co najmniej raz w roku skupsztiny, odrzucanie obrad oraz ich zamykanie było prerogatywą księcia (art. 75-76). Odpowiednikiem izby wyższej parlamentu była pochodząca z nominacji Rada Państwa (art. 90 i nast.). Zwolywane corocznie zgromadzenie narodowe dzieliło władzę ustawodawczą z księciem. Władza wykonawcza należała do monarchy, który dla jej realizacji samodzielnie powoływał i odwoływał ministrów tworzących radę. Kazuistycznie, ale nie dość precyzyjnie konstytucja stanowiła, że ministrowie za swoje czynności odpowiadają zarówno przed księciem, jak i przed skupsztiną (art. 100 i nast.). Konstytucja podkreślała równość „wszystkich Serbów” wobec prawa (art. 23); deklarowała swobodę wyznania, nietykalność osobistą, nietykalność domu, prawo do sądu, zakazywała konfiskaty mienia, dawała prawo skargi (bez sprecyzowania formy) na łamanie prawa przez organy władzy (art. 23 i nast.). Każdy Serb jest żołnierzem (Svaki je Srbini vojnik) – stanowiła

³⁰ Tekst konstytucji: [https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/digitalna-biblioteka/Ustav %20knjaze-vstva%20Srbije%201869.pdf](https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/digitalna-biblioteka/Ustav%20knjaze-vstva%20Srbije%201869.pdf) (23.06.2021); <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Name-snicki-ustav-iz-1869.pdf> (26.07.2021).

konstytucja (art. 35) konstatując to, co Serbowie przez stulecia walk o wolność mieli w istocie we krwi. Konstytucja, chociaż nieuchylona, realnie obowiązywała tylko trzy lata, kiedy to książę Milan uznał, że doszedł do pełnoletności³¹ i wdrożył rządy absolutne, czemu konstytucja tamy nie stawiała. Książę miał ambicje wyzwolenia i zjednoczenia z Serbią wszystkich Słowian Południowych. Za jego rządów Serbia znalazła się w orbicie wpływów Austro-Węgier, co księciu wkrótce (1882) pozwoliło na przyjęcie tytułu króla. Unowocześniono kraj; wprowadzono rządy parlamentarne zgodne z europejskimi standardami³². Kolejny kryzys bałkański³³ zakończony został traktatem berlińskim (1878), będącym ostatnią próbą ratowania Świętego Przymierza.

Źródło: https://https://wikipedia.org/wiki/Principality_of_Serbia (21.07.2021).

³¹ Zgodnie z art. 30 konstytucji serbskiej z 1835 r. książę serbski staje się pełnoletnim po osiągnięciu lat 20; Milan ur. się 22 VIII 1854, a więc miał wówczas 18 lat. Natomiast konstytucja serbska z 1888 r. stanowiła, że następcą tronu jest pełnoletni, gdy osiągnie 18 lat (art. 58).

³² S.K. Pawłowicz, op. cit., s. 107-108.

³³ Powstanie w Bośni i Hercegowinie (1875); rozpoczęcie przez Serbię i Czarnogórę wojny z Turcją (1875); powstanie Bułgarów (1877); wojna rosyjsko-turecka zwycięska dla Petersburga (1876-1878); w Imperium Osmańskim zaś rok 1876 to „rok trzech sultanów”.

5. Konstytucja z 1888/1889

Niespodziewana³⁴ porażka Serbii w wojnie z Bułgarią (1885) zmusiła króla do ustępstw politycznych wobec opozycji, jaka się zgrupowała w najsilniejszej serbskiej partii – Narodowej Partii Radykalnej (NPR) z jej liderem Nikolą Pašićem³⁵. Efektem była nowa konstytucja z 3 stycznia 1889 r. (22 grudnia 1888 r. starego stylu)³⁶. Przy jej opracowaniu duże zasługi położył inny z aktywi-

34 Okoliczności zob. bliżej: Z. Klejn, *Bułgaria. Szkice z dziejów najnowszych*, Pułtusk 2005, s. 27 i n.; także m.in. T. Wasilewski, *Historia Bułgarii*, wyd. 2 popr. i uzup., Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988, s. 195 i n.

35 Nikola Pašić, ur. 31 XII 1845 r. w Zaječarze, zm. 1 XII 1926 r. w Belgradzie; serbski polityk, premier Serbii i premier SHS; ukończył politechnikę w Zurychu, jeden z założycieli Partii Radykalnej przeciwstawiającej się autorytarnym rządóm Obrenowiciów, wybrany do parlamentu jako przedstawiciel opozycji; w 1883 r. w obawie przed represjami wyjechał do Bułgarii, wrócił do Serbii w 1889 r. po wejściu w życie demokratycznej konstytucji, wszedł do parlamentu i został jego przewodniczącym, a także dwukrotnie burmistrzem Belgradu; premier w latach 1921–1922; minister pełnomocny Serbii w Petersburgu; po zamachu na życie króla Aleksandra w 1899 r. wraz z innymi członkami Partii Radykalnej aresztowany i skazany na śmierć, jednak amnestionowany opuścił kraj; powrócił do Serbii po zamachu majowym w 1903 r. i uzyskaniu tronu przez dynastię Karadziordziewiciów; premier i minister spraw zagranicznych (1904–1918 z przerwami); zerwał z dotychczasową prowadzoną polityką Obrenowiciów i zbliżył Serbię do Rosji i Francji; za jego rządów Serbia uczestniczyła w I i II wojnie bałkańskiej; po zamachu w Sarajewie (28 VI 1914) przyjął ultimatum wiedeńskie z wyjątkiem punktu dot. prowadzenia śledztwa; po klęsce wojsk serbskich wraz z rządem przeniósł się (1915/1916), stojąc na czele rządu emigracyjnego, na wyspę Korfu; jako zwolennik koncepcji Wielkiej Serbii nie zgadzał się na stworzenie federalnej Jugosławii, w której Chorwaci i Słoweńcy mieliby mieć takie same prawa jak Serbowie; po rozpadzie koalicji rządowej oraz po rewolucji lutowej w Rosji wziął udział w negocjacjach z Komitetem Jugosłowiańskim w Londynie i podpisał tzw. deklarację z Korfu, w myśl której wspólnym celem obu ośrodków emigracyjnych było zjednoczenie Serbów, Chorwatów i Słoweńców w jednej monarchii z dynastią Karadziordziewiciów. 1 XII 1918 r. utworzono Królestwo Serbów-Chorwatów-Słoweńców; Pašić ustąpił z funkcji premiera, ale reprezentował SHS na konferencji wersalskiej. Po kolejnym objęciu urzędu premiera (1 I 1921) brał udział w opracowaniu konstytucji tzw. widowdńskiej (od dnia uchwalenia – św. Wita 28 VI 1921 r.); w lutym 1915 r. rozwiązał parlament, zdelegalizował radykalną opozycyjną Chorwacką Partię Chłopską i uwięził jej przywódcę Stjepana Radicia, ale po wyborach doszło do zimnego kompromisu i współpracy. Zawsze popierał państwowe koncepcje wielkoserbskie i centralistyczne, ignorując dążenia Chorwatów i Słoweńców do federacji na zasadach równouprawnienia; eksponował elementy nacjonalistyczne oraz różnice wyznaniowe: Serbowie byli prawosławnymi, Chorwaci i Słoweńcy katolikami. A. Orzelska, hasło *Nikola Pašić* (w:) *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, red. W. Roszkowski, J. Kofman, Warszawa 2004, s. 942-943; A. Palmer, *Kto jest kim w polityce. Świat od roku 1860*, tłum. W. Horabik, T. Szafranski, Warszawa 1998, s. 312; J. Palmowski, *Słownik najnowszej historii świata 1907–2007*, red. wyd. pol. P.M. Majewski, t. 4, Warszawa 2008, s. 142; *Leksykon historii powszechnej 1900–1945*, red. S. Sierpowski przy współpr. S. Żerki, Poznań 1996, s. 336-337; M. Strecha, hasło *Pašić Nikola*, (w:) *Krležijana*, red. V. Visković, t. 2, Zagreb 1999.

36 УСТАВ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ПРОГЛАШЕН 22. ДЕЦЕМБРА 1888. ГОД. НА ВЕЛИКОЈ НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ, ДРЖАНОЈ У БЕОГРАДУ МЕСЕЦА ДЕЦЕМБРА 1888. ГОДИНЕ // USTAV KRALJEVINE SRBIJE PROGLAŠEN 22. DECEMBRA 1888. GOD. NA VELIKOЈ NARODNOЈ SKUPŠTINI, DRŽANOЈ U БЕОГРАДУ МЕСЕЦА ДЕЦЕМБРА 1888. ГОДИНЕ, <https://www.uzzpro.gov.rss/doc/biblioteka/digitalna-biblioteka/1888-ustav-knjazevstva-srbije.pdf> (23.06.2021).

stów NPR – Stojan Protić³⁷. Ustawa zasadnicza w znacznej części wzorowana była na konstrukcjach wcześniejszych, a więc także konstytucji belgijskiej z 1831 r. Ustanowiono monarchię konstytucyjną o ograniczonej władzy monarchicznej. Podobnie jak poprzednio, konstytucja stanowiła, że władzę ustawodawczą sprawują wspólnie król i Zgromadzenie Narodowe (Zakonodavnu vlast vrše Kralj i Narodno Predstavništvo zajednički – art. 33); inicjatywę ustawodawczą posiadały oba te organy (art. 34). Wybory do skupsztiny były ograniczone skromnym cenzusem majątkowym (wszyscy podatnicy mieli prawo głosu), głosowanie było tajne. Osoba królewska była nieodpowiedzialna i nieodwoływalna (art. 40). Król uzyskał pełnię władzy wykonawczej, którą sprawował przez swobodnie przez siebie powoływanych i odwoływanych ministrów. Analogicznie jak poprzednio, konstytucja stanowiła, że ministrowie za swoje czynności odpowiadają zarówno przed księciem, jak i przed skupsztiną (art. 136-140). Król był naczelnym wodzem. Miał prawo łaski i amnestii (art. 50-51). Konstytucja stanowiła równość wobec prawa (art. 7), likwidację tytułów szlacheckich, nietykalność osobistą (art. 9), nietykalność mieszkania (art. 15), prawo do sądu, *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege, lex retro non agit* (art. 12); zniesiona została kara śmierci za przestępstwa polityczne (*smrtna se kazna ukida za čisto političke krivice* – art. 13); zniesiono karę konfiskaty majątku (art. 17). Ustawa zasadnicza gwarantowała wolność sumienia i wyznania oraz ochronę prawa w tym zakresie, jeśli wykonywanie obrzędów nie narusza porządku publicznego (*Sloboda je savesti neograničena. Sve priznate vere slobodne su i stoje pod zaštitom zakona, u koliko vršenje njihovih obreda ne vređa javni red ili moral.* – art. 18). Wolność słowa i prasy oraz zakaz cenzury (art. 22). Wprowadzono obowiązkowe bezpłatne nauczanie w zakresie szkoły podstawowej (art. 21). Konstytucja deklarowała wolność zrzeszeń, zebrań i druku; wprowadzała instytucje samorządu terytorialnego³⁸.

³⁷ Protić Stojan (1857–1923), serbski polityk, publicysta; studiował filologię i historię na uniwersytecie w Belgradzie; od 1881 czynnie zaangażowany w działalność polityczną serbskiej Narodowej Partii Radykalnej (NPR), której przewodził Nikola Pašić; w 1887 r. wybrany do parlamentu (Skupsztiny) aktywnie uczestniczył w opracowywaniu i przygotowaniu konstytucji (1888/1889) i wpłynął na kształt ustawy zasadniczej; skazany na rok więzienia za obrazę majestatu Milana I Obrenovicia, wyrok odbył. Po zamordowaniu w 1903 r. króla Aleksandra I wszedł do rządu Jovana Avakumovicia obejmując resort spraw wewnętrznych, którym kierował w następnych gabinetach; okresowo ustąpił po brutalnym pobiciu przez policję demonstrujących studentów; wrócił do rządu jako minister finansów, czyli w czasie kryzysu bałkańskiego wywołanego aneksją (1908) przez Austro-Węgry Bośni i Hercegowiny; jego zasługą było uzyskanie od Francji dużej pożyczki na rozbudowę kolei oraz zakup uzbrojenia; okresowo wrócił do MSW. Był głównym autorem odpowiedzi Serbii na ultimatum austro-węgierskie z 23 VII 1914 r., będące preludem wybuchu I wojny światowej. Po zakończeniu działań wojennych na Zachodzie przewodniczył pierwszemu rządowi nowego państwa Królestwa SHS, a później jeszcze objął tekę ministra sprawiedliwości w gabinecie Milenko Vesnicia. Wbrew Pašićowi, silnemu liderowi NPR, był przeciwny scentralizowanej wizji państwa, opowiadając się za modelem bardziej zdecentralizowanym, co doprowadziło do jego zerwania z NPR i założenia

Ster polityki zagranicznej przejął Nikola Pašić, który z biegiem czasu doprowadził do zerwania zależności od Austro-Węgier i zainicjował działania w celu zbliżenia do Rosji, a Serbia zaczęła tworzyć antyturecką koalicję, czego późniejszym efektem będą dwie wojny bałkańskie.

Po zawirowaniach personalno-dynastycznych³⁹ 16-letni król Aleksander wbrew konstytucji wrócił do rządów absolutnych, a w 1894 r. konstytucja została zawieszona, a w dwa lata później szkupsztina wydała nowelę do ustawy zasadniczej, ograniczającą zakres władzy szkupsztiny. W kraju panował chaos i starcia polityczne; król i jego rządy absolutne obwiniane były o katastrofalny stan finansów państwa oraz o podporządkowanie kraju Austro-Węgrom; skandale dworskie⁴⁰ podsycaly wrzenie. Po śmierci Milana (ojca króla) Aleksander oktrojował kolejną nowelę konstytucyjną (1900) nieznacznie zwiększającą prerogatywy parlamentu⁴¹.

6. Krótki żywot konstytucji z 1901 r.

W rok później (1901) chcąc ratować swój prestiż król Aleksander oktrojował kolejną konstytucję⁴². Nowa ustawa zasadnicza w generaliach ściśle nawiązywała do konstrukcji i rozwiązań ustrojowych konstytucji z 1888 r., toteż skupię się tutaj głównie na odmiennościach od poprzedniej. W odniesieniu do zakresu władzy królewskiej konstytucja z 1901 r. w istocie powtarzała wszystkie rozwiązania ustawy z 1888 r. Była to monarchia konstytucyjna, a nowością był parlament dwuizbowy (szkupsztina czyli zgromadzenie narodowe i senat – art. 43 i nast.), przy czym skład izby wyższej – senatu – miał w 3/5 pochodzić z nomi-

Niezależnej Partii Radykalnej, która jednak nie odniosła żadnych sukcesów politycznych, w szczególności niezdobyła ani jednego mandatu w wyborach w 1923 r. Pozostawił bogaty dorobek piśmienniczy. A. Gubrynowicz, hasło *Protić Stojan*, (w:) *Słownik biograficzny...*; M. Strecha, hasło *Protić Stojan*, (w:) *Krležijana*, t. 2.

38 УСТАВ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ПРОГЛАШЕН 22. ДЕЦЕМБРА 1888. ГОД, *passim*; zob. też J. Wojnicki, *System konstytucyjny Serbii i Czarnogóry*, Warszawa 2005, s. 7; W. Felczak, T. Wasilewski, *op. cit.*, s. 372-373; B. Jelavich, *Historia Bałkanów*, t. 2: *Wiek XX...*, s. 44; M. Tanty, *op. cit.*, s. 33.

39 Król Milan abdykował (1889) na rzecz swego małoletniego syna Aleksandra i wyemigrował z kraju, a władzę objęła rada regencyjna kierowana przez Jovana Risticia. W rok później Milan wrócił z zagranicy i wydawało się, że wszystko wróci do dawnego porządku, ale naturalna śmierć Milana zmieniła sytuację. B. Jelavich, *Historia Bałkanów*, t. 2: *Wiek XX...*, s. 44; W. Felczak, T. Wasilewski, *op. cit.*, s. 373.

40 Hulaszcze życie młodego króla Aleksandra i jego perypetie małżeńskie: odmówił poślubienia księżniczki Czarnogóry i ożenił się z damą dworu swojej matki – wdową po inżynierze czeskim, kobietą starszą od niego o 10 lat, cieszącą się fatalną reputacją, która najpierw była jego metresą, a co do której w dodatku chodziły słuchy, że nie może mieć dzieci; dla królowej była to wada nie do przyjęcia. B. Jelavich, *Historia Bałkanów*, t. 2: *Wiek XX...*, s. 44; S.K. Pavlowitch, *op. cit.*, s. 154.

41 W. Felczak, T. Wasilewski, *op. cit.*, s. 373.

42 Устав Краљевине Србије, 1901, <https://www.uzzpro.gov.rs/biblioteka-digit.html> (23.06.2021).

nacji królewskiej, a w pozostałej części parlament miał pochodzić z wyborów. Kadencja parlamentu była czteroletnia (art. 69). Niezależnie od dwuizbowej konstrukcji parlamentu, wznowiono instytucję Rady Państwa (art. 83 i nast.) znaną już ustawie zasadniczej z 1869 r. Prawosławie stało się religią państwową, co zaakcentowano już na początku ustawy zasadniczej (art. 3). Za poprzednią konstytucją dokładnie powtórzono katalog praw politycznych i swobód obywatelskich. Czynne prawo wyborcze do zgromadzenia narodowego miał każdy „obywatel Serbii” (srpski gradanin), który ukończył 21 lat i opłacał 15 dinarów podatku; wyborczy cenzus majątkowy do senatu wynosił 45 dinarów (art. 50). Żołnierze w służbie czynnej nie mieli praw wyborczych (art. 51). Podstawowym obowiązkiem „każdego Serba” (Svaki je Srbin dužan služiti u vojsci) była służba wojskowa (art. 100).

Po wyciszeniu opozycji król wrócił do rządów autokratycznych, zaś po kolejnych masowych demonstracjach w Belgradzie zawiesił konstytucję i przygotował dekrety ograniczające prawa obywatelskie. Kraj znalazł się na progu wojny domowej. W tym chaosie i wrzeniu politycznym poważną postacią stawał się Piotr Karadziordziewić, wnuk sławnego przywódcy rewolucji, trzeci syn Aleksandra, weteran walk w Bośni w latach 70. XIX w., który – co ważne – ożenił się (1883) z Zorką, córką Mikołaja, księcia Czarnogóry.

7. Zamach 1903 r. i ostatnia konstytucja przed I Wielką Wojną

W tej sytuacji w nocy z 10 na 11 czerwca (29 maja wg starego stylu) 1903 r. doszło do przewrotu pałacowego: grupa oficerów pod dowództwem Dragutina Dimitrijevića⁴³ wdarła się do pałacu królewskiego, zabiła króla, jego żonę, dwóch jej braci oraz trzech generałów i jeszcze tego samego dnia armia ogłosiła królem Piotra Karadziordziewicza, co zatwierdziła skupsztina i niezwłocznie

43 Dragutin Dimitrijević, 1877–1917, pseudonim „Apis”, Serb pochodzenia rumuńskiego, ukończył liceum francuskie oraz Akademię Wojskową, był tak błyskotliwej inteligencji, że zaraz po ukończeniu Akademii został skierowany do służby w sztabie generalnym Serbii, tam założył komórkę wywiadu. Był zwolennikiem stworzenia Wielkiej Serbii z terenami Czarnogóry, Macedonii (wówczas tureckiej) oraz Bośni (wówczas austro-węgierskiej). Brał aktywny udział w zamachu stanu w 1903 r., kiedy zamordowano króla Serbii i jego małżonkę wyrzucając ich ciała przez pałacowe okno. Od 1910 r. kierował serbskim wywiadem w stopniu pułkownika; założył w 1911 r. tajną organizację terrorystyczną *Jedność albo śmierć* zwaną potocznie *Czarną ręką*; to on wyszkolił Gawriło Principa i innych terrorystów, którzy dokonali 28 VI 1914 r. zamachu w Sarajewie na arcyksięcia austriackiego Ferdynanda i jego małżonkę. *Czarna ręka* działała w czasie wojny do końca grudnia 1916 r., kiedy to „Apis” i jego najbliżsi towarzysze zostali aresztowani przez emigracyjne władz serbskie w Salonikach, skazani (z naruszeniem procedury i za czyny nie udowodnione) przez sąd wojenny i rozstrzelani; orzeczenie to zostało w 1953 r. kasowane przez serbski Sąd Najwyższy. A. Palmer, *Kto jest kim w polityce. Świat od roku 1860*, tłum. W. Horabik, T. Szafranski, Warszawa 1998, s. 117; S.K. Pawłowitch, op. cit., s. 212-213, 260; Z. Črnja, *Kulturna povijest Hrvatske*, Opatija-Beograd 1988, s. 251.

(20/7 czerwca 1903) ogłosiła nową konstytucję⁴⁴. W treści swojej w istocie była ona w znacznym stopniu powtórzeniem konstytucji z 1888 r. Nawet samo tempo uchwalenia dość obszernej ustawy konstytucyjnej wskazuje na wzorowanie się na innym akcie prawnym tej rangi. Podobnie jak poprzednio, skupię przeto uwagę tylko na sprawach najważniejszych i ewentualnie odmiennych.

Ustawa zasadnicza z 1903 r. proklamowała ustanowienie dziedzicznej monarchii konstytucyjnej z udziałem reprezentacji narodowej (art. 1). Religią państwową było prawosławie (art. 3), ale wolność sumienia i wyznania została konstytucyjnie zagwarantowana; podobnie wykonywanie obrzędów religijnych o ile nie narusza to porządku publicznego (art. 18). Znamienne, że po zasadach ogólnych w konstytucji na plan pierwszy wysunięto (rozdział II – Дел II. Уставна права српских грађана) prawa obywatelskie i polityczne, powtarzając zresztą treści przepisów wcześniejszej konstytucji: konstytucja więc stanowiła równość wobec prawa, likwidację tytułów szlacheckich, nietykalność osobistą, nietykalność mieszkania, prawo do sądu, *nullum crimen sine lege*, *nulla poena sine lege*, *lex retro non agi* – to ostatnie nie tylko w sprawach karnych, lecz także w zakresie praw nabytych; zniesiona została kara śmierci za przestępstwa polityczne (art. 13); zniesiono karę konfiskaty majątku (art. 17). Mamy w konstytucji 1903 r. wolność słowa, druku oraz zakaz cenzury, prawo zrzeszania się; powtórzono wprowadzenie obowiązkowego bezpłatnego nauczania w zakresie szkoły podstawowej (art. 21). „Každy Serb” miał prawo złożyć skargę na bezprawne działania władz – co również było powtórzeniem przepisu z konstytucji jeszcze z 1869 r. W zasadzie dokładnie powtarzano sformułowania przepisów poprzedniej ustawy zasadniczej i najczęściej nawet stosowana numeracja artykułów była identyczna, co tłumaczy konstatacje niektórych historyków jakoby w 1903 r. po prostu przywrócono moc obowiązującą konstytucji z 1888 r.⁴⁵ Jest to jednak błąd w zakresie prawa, ponieważ art. 202 konstytucji z 1903 r. czarno na białym stanowił, że w dniu ogłoszenia niniejszej konstytucji konstytucja z 6 kwietnia 1901 r. straciła ważność, jak również wszelkie prawa i rozporządzenia, które byłyby z nią sprzeczne⁴⁶.

44 Tekst oryginalny zob.: УСТАВ ЗА КРАЉЕВИНУ СРБИЈУ ПРИПЛАШЕН 5. ЈУНА 1903 Г., ПЪНАРИПДПВАН У СРПСКИМ НПВИНАМА 7. ЈУНА 1903 Г., ЗБИРНИК LVIII, 552, [https://projur.is.org/RETROLEX/Ustav%20Kraljevi%20Srbije%20\(1903\).pdf](https://projur.is.org/RETROLEX/Ustav%20Kraljevi%20Srbije%20(1903).pdf) (25.07.2021).

45 Zob. W. Felczak, T. Wasilewski, op. cit., s. 374; J. Wojnicki, *System konstytucyjny Serbii i Czarnogóry*, Warszawa 2005, s. 7; idem, *Instytucja rządu Republiki Serbii w systemie organów władzy*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2010, z. 2-3, s. 115; M. Podolak, *System polityczny Serbii...*, s. 354; M. Tanty, op. cit., s. 35; por. też: S.K. Pavlowitch, op. cit., s. 211.

46 W oryginale: Од дана кад се овај Устав обнародује губи важност Устав пд 6. априла 1901. године, као и сви закони и наредбе у колики би биле противне овом Уставу. (art. 202).

Konstytucja z 1903 r. stanowiła, że władzę ustawodawczą sprawują wspólnie król i Zgromadzenie Narodowe (Законодавну власт врше Краљ и Нарпднп Представництвп заједнишки – art. 33); inicjatywę ustawodawczą posiadały oba te organy (art. 34). Wybory do Zgromadzenia Narodowego były ograniczone niskim cenzusem majątkowym (opłacanie podatku bezpośredniego 15 dinarów rocznie – art. 84), co skutkowało iż Serbia miała po Francji i Szwajcarii najwyższy w ówczesnej Europie wskaźnik uprawnionych do głosowania (20% dorosłych mężczyzn); głosowanie było tajne. Osoba królewska była nieodpowiedzialna i nieodwoływalna; oprócz inicjatywy ustawodawczej miał prawo sankcji ustaw. Król uzyskał pełnię władzy wykonawczej, którą sprawował przez swobodnie przez siebie powoływanych i odwoływanych ministrów. Król był naczelnym wodzem. Miał prawo łaski i amnestii. Jak poprzednio, powołano instytucję Rady Państwa (Државни Савет), połowę 16-osobowego składu powoływał król a połowę Zgromadzenie Narodowe; zadaniem Rady było opiniowanie projektów aktów prawnych (art. 144).

Serbia wkroczyła na grunt daleko idących zmian w wewnętrznych stosunkach polityczno-społecznych. Piotr I Karadziordziewicz, wykształcony na Zachodzie, nie przejawiał tendencji absolutystycznych. Hamowany poprzednio ustrój parlamentarny rozwinął się w pełni; realnie przywrócono prawa polityczne i swobody obywatelskie. Rozwój gospodarczy i wzrost liczby klasy robotniczej skutkowało także powstawaniem partii socjaldemokratycznych, w tym Serbskiej Partii Socjaldemokratycznej (1903).

Skończył się bezpowrotnie okres rządów Obrenowiciów, ale – co najważniejsze – radykalnie zmieniła się sytuacja polityczna i układ sił na Bałkanach. Jeszcze przed przystąpieniem do wojny z Turcją (1876) Petersburg porozumiał się z Wiedniem co do nieformalnej strefy wpływów na Bałkanach: Rosja miała kontrolować Bułgarię, zaś Austro-Węgry Serbię. Po serbskim przewrocie z 1903 r. gabinet serbski z premierem Nikołą Paścikiem dokonał radykalnej zmiany opcji międzynarodowych i zbliżył Belgrad do Paryża i Petersburga. Retorsje gospodarcze (m.in. „świńska wojna”) oraz aneksja Bośni i Hercegowiny (1908) przez Austro-Węgry (które wykorzystały kryzys zwany rewolucją młodoturcką) nie zastraszyły Serbii, mimo znacznego osłabienia nowego sojusznika – Imperium Rosyjskiego, wielce osłabionego po klęsce w wojnie z Japonią oraz kryzysie wewnętrznym w postaci rewolucji 1905 r. Całość umocniła nowy kierunek polityki zagranicznej Królestwa Serbii. Wobec dysproporcji sił w konfrontacji z monarchią Habsburgów intensywne przygotowania wojskowe uzyskiwały dodatkowo jeszcze jeden wymiar – akcji terrorystycznych. W 1911 r. powstała tajna organizacja wojskowa „Zjednoczenie albo Śmierć” zwana „Czarną Ręką” czego finałem będą wkrótce strzały w Sarajewie, które współorganizował wspomniany „Apis”. Były to wydarzenia zasadniczej wagi dla całych Bałkanów i nie tylko. Zbliżała się I Wielka Wojna.

Ożywieniu uległa idea jugosłowiańska. *Balkany dla narodów bałkańskich* – to były ówczesne hasło popularne nie tylko w Serbii i z tymi hasłami przystąpiono do pierwszej wojny bałkańskiej przeciwko Imperium Osmańskiemu. „(...) uwaga Serbów znów skupiła się na kwestii ekspansji narodowej i pozyskania terytoriów wciąż znajdujących się pod zwierzchnictwem osmańskim”⁴⁷. Idea jugosłowiańska musiała oznaczać rozbicie od wewnątrz Imperium Habsburgów, wspieranego przez II Rzeszę; *Serbia Piemontem bałkańskim* – to zaś naruszałoby równowagę europejską. Trafne jest też spostrzeżenie, że w XIX w. ideologia ilirsko-jugosłowiańska była generalnie i na ogół prowadząca, czego wyrazem były wydarzenia roku 1848 na Węgrzech. Jugoslawizm Strossmayera⁴⁸ był także prohabsburski. Wystąpienie Chorwatów, a także Słoweńców i Serbów przeciwko powstaniu węgierskiemu przy polskich sympatiach prowęgierskich przyniosło obustronne rozczarowanie. Polacy, tak aktywnie antygermańscy na Kongresie Słowian w Pradze (VI 1848), dwadzieścia lat później pozytywnie przyjęli zarówno autonomię galicyjską, jak i przekształcenie monarchii w dualistyczne Austro-Węgry.

8. Jugosłowiańska idea narodowa u schyłku I Wielkiej Wojny

„Ukształtowanie się nowoczesnych narodów serbskiego i chorwackiego nie zamknęło jednak dziejów idei jugosłowiańskiej jako idei narodowej, która swój triumfalny powrót święciła w początku XX wieku”⁴⁹. Wielkim chorwackim politykiem przełomu XIX i XX w. był przedwcześnie zmarły Frano Supilo⁵⁰, jeden

⁴⁷ B. Jelavich, *Historia Bałkanów*, t. 2: *Wiek XX...*, s. 46.

⁴⁸ Josip Juraj Strossmayer (1815–1905), chorwacki duchowny, biskup i polityk; zwolennik i propagator idei jedności narodowej Słowian południowych, zabiegał o nazwanie języka chorwackiego językiem jugosłowiańskim; uważał że poza wspólnotą językową Słowianie południowi powinni wyznawać wspólną religię i przez wiele lat starał się o zgodę Rzymu na wprowadzenie liturgii słowiańskiej w Chorwacji; w latach 60. XIX w. był przywódcą Partii Narodowej kontynuującej tradycję iliryzmu; dążył do zjednoczenia historycznych ziem chorwackich i stworzenia z terytoriów Słowian południowych autonomicznego kraju w ramach federalnej monarchii habsburskiej; uгода z 1867 r. przekształcająca Austrię w Austro-Węgry i uгода chorwacko-węgierska (1868), którą próbował renegotjować (1872–1873) przekreśliły jego plany polityczne, a mimo osiągnięcia sędziwego wieku nie dożył czasu decydujących rozstrzygnięć w 1918; Strossmayer wydawał liczne gazety chorwackie, zakładał czytelnie, założył w Zagrzebiu Jugosłowiańską Akademię Nauk i Sztuk (1860) oraz uniwersytet (1874). J. Rapacka, *Leksykon tradycji chorwackich...*, s. 176–180; I. Banac, hasło *Strossmayer Josip Juraj*, (w:) *Krležijana*, t. 2, s. 371–372; *Josip Juraj Strossmayer. Hrvatska. Ekumenizam. Europa. Chorwacja. Ekumenizm. Europa*, red. M. Dąbrowska-Partyka, M. Czerwiński, Kraków 2007; S. Grodzki, *Habsburgowie. Dzieje dynastii*, wyd. 2 poszerzone, Kraków 2013, s. 260; WEP XXVI 146.

⁴⁹ J. Rapacka, *O idei jugosłowiańskiej...*, s. 52.

⁵⁰ Frano Supilo (1870–1917), ukończył szkołę rolniczą; zajął się dziennikarstwem politycznym; ideolog chrwackiej Partii Prawa; jeden z twórców tzw. rezolucji rijeckiej (3 X 1905), w której politycy chrwaccy opowiedzieli się po stronie Węgrów dążących do niepodległości, a przeciwko dominacji Austrii; wkrótce zrażony do Węgrów zmierzających do pełnej madziaryzacji; wraz z Trumbiciem i Ivanem Meštrpvcem współtworzył (XII 1914) Komitet Jugosłowiański na emigracji; konsekwent-

z ideologów – obok Ante Trumbicia⁵¹ – chorwackiej Partii Prawa. To Frano Supilo próbował bronić interesów Chorwatów i Serbów w monarchii austro-węgierskiej, a podczas I wojny stał się zwolennikiem zjednoczenia Chorwatów i Serbów na zasadach federacji; był jednym z twórców Komitetu Jugosłowiańskiego⁵².

W ostatnim roku wojny (IV 1918) odbył się w Rzymie Kongres Narodów Uciskanych przez Austro-Węgry. Było to ważne wydarzenie polityczno-ustrojowe, gdyż kongres silnie podkreślił wolę wszystkich tych narodów do zrzucenia zwierzchnictwa Wiednia i Budapesztu. Uchwalona (10 IV 1918) rezolucja stwierdzała, że narody uciskane przez Austro-Węgry wzajemnie uznają prawo

nie opowiadał się za zjednoczeniem Chorwatów i Serbów na zasadach federacji; był jednym z sygnatariuszy deklaracji z Korfu (20 VII 1917). A. Orzelska, hasło *Supilo Frano*, (w:) *Słownik biograficzny...*, s. 1223-1224; I. Petrinović, *Politička misao Frana Supila*, Split 1988; V. Visković, hasło *Supilo Frano* (w:) *Krležijana*, t. 1, s. 404-406.

⁵¹ Ante Trumbić (17 V 1864 – 17 XI 1938); Chorwat, po studiach prawniczych i doktoracie w Grazu; w 1897 wybrany do wiedeńskiej Rady Państwa; główny współautor tzw. rezolucji rijeckiej (3 X 1905), w której politycy chorwaccy opowiedzieli się po stronie dążących do pełnej niepodległości Węgrów, a przeciwko dominacji Austrii, co zbliżyło ich do Serbów skonfliktowanych z monarchią habsburską. Opowiadał się za zjednoczeniem Słowian południowych poza Austro-Węgrami. W latach 1914–1918 na emigracji. Usiłował wpłynąć na rządy państw ententy, by nie czyniły ustępstw terytorialnych na rzecz Włoch kosztem pd. Słowian (co zrealizowano w tajnym traktacie londyńskim w 1915 r. będącym ceną za odstąpienie od sojuszu z państwami centralnymi i przystąpienie do wojny po stronie ententy). Był jednym z sygnatariuszy tzw. deklaracji z Korfu. W latach 1915–1918 przewodniczył Komitetowi Jugosłowiańskiemu. Z jego ramienia negocjował z serbskim rządem Nikoly Pašicia, bezskutecznie zabiegając o federacyjną formę przyszłego państwa. W kwietniu 1918 r. przewodniczył delegacji jugosłowiańskiej na rzymskim kongresie wszystkich narodów Austro-Węgier z wyjątkiem Niemców i Węgrów. W październiku 1918 pertraktował w sprawie utworzenia wspólnego państwa z premierem Serbii Pašiciem i przedstawicielem zagrzebskiej Rady Narodowej Korošcem, w wyniku czego podpisano tzw. deklarację genewską. Po utworzeniu Królestwa SHS objął tekę ministra spraw zagranicznych; był jednym z delegatów na konferencję pokojową w Paryżu. W polityce wewnętrznej był zdecydowanym przeciwnikiem dyktatury króla Aleksandra; poparł tzw. *punktację zagrzebską* (XI 1932), potępiającą absolutyzm, unitaryzm i centralizm; opowiadał się za federalizacją państwa. A. Orzelska, hasło *Trumbić Ante*, (w:) *Słownik biograficzny...*, s. 1316-1317; A. Smith-Pavelić, *Dr Ante Trumbić Problem hrvatsko-sprskih odnosa*, München 1959; I. Banac hasło *Trumbić Ante*, (w:) *Krležijana*, t. 2, s. 451-452; *Leksykon historii powszechnej 1900-1945...*, s. 442; WEP XXVIII 56.

⁵² Komitet Jugosłowiański (Jugoslovenski odbor) powołany XII 1914/I 1915 przez słowiańskich polityków z monarchii habsburskiej opowiadających się za utworzenie państwa Słowian południowych; podjęto rokowania z władzami Serbii w sprawie utworzenia wspólnego państwa. Fundamentalnym celem Komitetu Jugosłowiańskiego w początkach jego działalności, było udaremnienie realizacji tajnej umowy podpisanej 1915 przez mocarstwa ententy z Włochami. 20 VII 1917 r. przewodniczącą Komitetu A. Trumbić oraz premier Serbii N. Pašić podpisali na wyspie Korfu deklarację o zjednoczeniu Słowian południowych w niezależnym królestwie pod panowaniem dynastii Karađiordżewićów; 1 XII 1918 r., tj. w dniu utworzenia Królestwa SHS, Komitet Jugosłowiański przestał działać. (WEP XIV 192). Nie należy mylić z Jugosłowiańskim Klubem Poselskim w parlamencie wiedeńskim, w imieniu którego 30 V 1917 r. A. Korošec, przywódca Słoweńskiej Partii Ludowej, opowiedział się za utworzeniem państwa Słowian południowych pod panowaniem dynastii habsburskiej.

każdego do niepodległości i zjednoczenia narodowego, że uważają one Austro-Węgry za narzędzie hegemonii niemieckiej i że będą wspólnie walczyć przeciwko zaborcy aż do uzyskania pełnej niepodległości⁵³. 5 października 1918 r. powstała w Zagrzebiu Rada Narodowa Słoweńców, Chorwatów i Serbów; była jedną z licznych w rozpadającej się monarchii austro-węgierskiej⁵⁴; przewodniczącym został klerykalny przywódca słoweński Antun Korošec⁵⁵, zaś innym nader aktywnym działaczem był lider Chorwackiej Partii Chłopskiej (Hrvatska Seljackska Stranka) – Stjepan Radić⁵⁶. Rada upoważniła Komitet Jugosłowiański do reprezentowania jej na forum międzynarodowym. 31 października 1918 r.

53 H. Batowski, *Rozpad Austro-Węgry 1914–1918. (Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne)*, wyd. 2 poprawione i uzupełnione, Kraków 1982, s. 212.

54 Zob. bliżej: H. Wereszycki, *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*, Kraków 1986, s. 329-330; H. Batowski, op. cit., s. 225-226, passim; W. Felczak, T. Wasilewski, op. cit., s. 427 i n., passim; B. Jelavich, *Historia Bałkanów*, t. 2: *Wiek XX...*, s. 162; E. Kale, *Hrvatski kulturni i politički identitet*, Osijek-Zagreb-Split 1999, s. 42.

55 Antun Korošec (12 V 1872 – 14 XII 1940), słoweński ksiądz i polityk; studia teologiczne w Mariborze, doktorat w Grazu; redaktor gazet; w 1906 r. zdobył mandat do parlamentu wiedeńskiego; założył chłopską Słoweńską Partię Ludową (SLS – *Slovenska Ljudska Stranka*); w 1914 r. stanął na czele słoweńsko-chorwackiego Klubu parlamentarnego; w maju 1917 wybrany przewodniczącym Klubu Jugosłowiańskiego, 30 V 1917 r. odczytał w parlamencie wiedeńskim tzw. deklarację majową, w której domagano się zjednoczenia wszystkich terytoriów monarchii zamieszkałych przez Słoweńców, Chorwatów i Serbów w demokratyczne państwo pod berłem Habsburgów. Stanął na czele Komitetu Narodowego utworzonego przez partie polityczne Słowenii; przewodniczył utworzonej 5 X 1918 r. w Zagrzebiu Radzie Narodowej Słoweńców, Chorwatów i Serbów będącej naczelnym organem politycznym Słowian Południowych z monarchii habsburskiej; 29 X 1918 r. ogłosił ich wystąpienie z Austro-Węgier. Prowadził (X 1918) pertraktacje z premierem Serbii Nikołą Pašiciem oraz przedstawicielem Komitetu Jugosłowiańskiego Ante Trumbicim, proponując model konfederacyjny; w rezultacie tych rozmów powstała tzw. deklaracja genewska (9 XI 1918). Wicepremier w pierwszym rządzie SHS; rozczarowany pierwszą konstytucją (28 VI 1921) o charakterze centralistycznym. Premier (1928/1929), następnie przeszedł do opozycji; współopracował tzw. punktacje lublańskie, w których krytykowano reżim królewski i żądano ustanowienia federacji, za co został internowany na wyspie Hvar. Po śmierci króla Aleksandra w zamachu (1934) wrócił do życia politycznego; 1935-1938 minister spraw wewnętrznych, w 1939 marszałek senatu; minister oświaty; w polityce zagranicznej opowiadał się za współpracą z Niemcami. A. Orzelska, hasło Korošec Antun, (w:) *Słownik biograficzny...*, s. 632-633; *Leksykon historii powszechnej 1900–1945...*, s. 217; N. Petrak, hasło Korošec Antun, (w:) *Krležijana*, t. 1, s. 481.

56 Stjepan Radić (1871–1928), chorwacki polityk ludowy, pochodził z bardzo biednej i nie wykształconej (rodzice byli analfabetami) rodziny chłopskiej, z najwyższym wysiłkiem własnym i brata Antuna uzyskał dyplom prawa w Paryżu (1899). Wraz z bratem był założycielem 1904 Chorwackiej Partii Chłopskiej (Hrvatska Seljackska Stranka) o bardzo radykalnej ideologii klasowej, antyklerykalnej, populistycznej i republikańskiej; publicysta zwłaszcza analizujący sytuację międzynarodową; wszedł do kierownictwa Rady Narodowej Słoweńców, Chorwatów i Serbów, stale opowiadając się za programem federacyjnym i republikańskim przeciwko monarchii i dominacji Serbów; w lutym 1919 r. wysłał na konferencję pokojową w Wersalu memorandum stwierdzające prawo Chorwatów do samostanowienia, za co został osadzony w areszcie domowym. 1920 uległa zmianie nazwa partii na Chorwacka Republikańska Partia Chłopska (HRSS). W 1924 r. pojechał do Moskwy, nawiązał współpracę z Międzynarodówką Chłopską (Krestintern) i niezwłocznie HRSS została przyjęta do tej organizacji komunistycznej, zaś Międzynarodówka Komunistyczna zmieniła swoje stanowisko

Rada Narodowa w Zagrzebiu oficjalnie proklamowała i zawiadomiła państwa ententy, że na ziemiach byłej monarchii austro-węgierskiej powstało Państwo Słowenów, Chorwatów i Serbów (Država Slovenaca, Hrvata i Srba)⁵⁷, a ponadto wystosowała do ententy notę wyrażającą wolę przyłączenia się do Serbii i Czarnogóry⁵⁸. Uznania międzynarodowego jednak nie uzyskała. Politycy Rady z Zagrzebia z różnymi koncepcjami co do szczegółów przystępowali do pertraktacji z Królestwem Serbii – z Belgradem. Rosło zagrożenie ze strony Włoch⁵⁹, których wojska zajmowały już sporne tereny; zagrzebska Rada ani nie miała uznania międzynarodowego, ani nie dysponowała siłami mającymi jakąkolwiek szansę przeciwstawić się armii włoskiej i to należącej w dodatku do zwycięskiej strony aliantów, podczas gdy poddani Habsburgów byli w wojnie po stronie przegranej, przy czym bywało, że w tej Wielkiej Wojnie jednostki chorwackie walczyły z serbskimi⁶⁰. Zwyciężyła więc koncepcja natychmiastowego zjednoczenia z Serbią, w I Wielkiej Wojnie zwycięską. 16 października 1918 r.

i potępiła serbski centralizm w istocie popierając rządy Królestwa SHS. Po licznych zawirowaniach politycznych w Królestwie SHS doszło do kompromisu Radicia z serbskimi ugrupowaniami rządowymi i m.in. uzyskał on stanowisko ministra oświaty w dwóch kolejnych rządach, co skonfliktowało go z politykami jego własnej partii; nie przyjął natomiast propozycji objęcia urzędu premiera rządu mniejszościowego, zaś swoich kolegów w rządzie nazwał świniami. Zaostrzyły się stosunki między grupą Radicia a serbskimi kołami rządowymi. W 1928 r. Radić zażądał, aby ziemie chorwackie scalić w jedną jednostkę administracyjną grożąc, że w przeciwnym wypadku Chorwaci przestaną płacić podatki, co skrajnie wzburzyło serbskich deputowanych i czego punktem kulminacyjnym była strzelanina w parlamencie, w wyniku czego na miejscu zginął jego bratanek Pavle, zaś sam Radić po kilku dniach zmarł w szpitalu od ran postrzałowych. Kraj stanął na krawędzi wojny domowej. Wydarzenia te stały się przyczyną kryzysu politycznego, wprowadzenia dyktatury króla Aleksandra i zmiany nazwy państwa na Jugosławię. W. Roszkowski, *Hasło Radić Stjepan*, (w:) *Słownik biograficzny...*, s. 1040-1041; D. Gavrilović, *Stjepan Radić i Srbi (1871-1918)*, Split 2002 (Ibidem bogate cytaty z tekstów, w tym przemówień Radicia); I. Banac, *hasło Radić Stjepan*, (w:) *Krležijana*, t. 2, s. 250-252; A. Palmer, *Kto jest kim w polityce...*, s. 328-329.

57 W. Felczak, T. Wasilewski, op. cit., s. 429.

58 B. Jelavich, *Historia Bałkanów*, t. 2: *Wiek XX...*, s. 162; N. Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002, s. 207.

59 Włochy, które – choć na papierze zadeklarowały (8 IX 1918) poparcie wysiłków niepodległościowych (zob. tekst deklaracji włoskiej z 8 IX 1918 r. w: H. Batowski, op. cit., s. 227) – za zgodą zachodnich sojuszników opanowały Istrię, Triest z okręgiem, porty Dalmacji z Zadarem i niektóre inne miejscowości w Słowenii. Jak wiadomo, przed wybuchem wojny Włochy związały się sojuszem z państwami centralnymi, ale wstrzymywały się z przystąpieniem do działań militarnych. W celu pozyskania Włoch podpisano (26 IV 1915) w Londynie ściśle tajny układ: za cenę przystąpienia Włoch do wojny po stronie ententy Italia miała otrzymać Triest z okręgiem, Istrię, wyspy kwarneńskie, znaczną część Dalmacji (bliżej: J.A. Gierowski, *Historia Włoch*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1985, s. 546). Jako ciekawostkę można odnotować, że prywatnie zorganizowane oddziały ochotnicze na czele z włoskim pisarzem, nacjonalistą Gabriele D'Annunzio zdobyły Rijekę (1919). S.K. Pavlowitch, *Historia Bałkanów...*, s. 273.

60 Zob. S. Pavičić, *Hrvatska vojna i ratna povijest i prvi svjetski rat*, Split 2009, s. 181 i n., *passim*. W takich oddziałach chorwackich był m.in. sierżant Josip Broz (późniejszy Tito), S.K. Pavlowitch, op. cit., s. 253.

cesarz Karol I ogłosił manifest *Do moich wiernych ludów austriackich*, w którym oznajmiał, iż „Austria zgodnie z wolą swoich ludów ma stać się państwem związkowym, w którym każdy naród na zamieszkiwanej przez siebie ziemi tworzyć będzie swoją własną organizację państwową”⁶¹. Była to oczywiście aluzja do programu prezydenta USA W. Wilsona i oferty pokojowej, ale wszystko to było o dziesiątki lat za późno. Rada Narodowa Słowenów, Chorwatów i Serbów odrzuciła (19 X 1918) manifest cesarski⁶². Jeszcze w listopadzie 1918 r. wszystkie lokalne władze południowych Słowian proklamowały zjednoczenie z Serbią i Czarnogórą, przy czym Skupsztina Czarnogóry zdetronizowała swojego króla. Nie jestem oryginalny, gdy konstatuje, że państwo Słowenów, Chorwatów i Serbów było „jedynie kilkutygodniową efemerydą, powstała na gruzach monarchii Austro-Węgier”⁶³.

1 grudnia 1918 r. w Belgradzie delegacja zagrzebskiej Rady Narodowej SHS z Ante Paveliciem⁶⁴ na czele wręczyła księciu regentowi Aleksandro-

⁶¹ Tekst w: H. Batowski, op. cit., s. 304-306.

⁶² Deklaracja z 19 X 1918 r. Rady Narodowej Słowenów, Chorwatów i Serbów głosiła: „Żądamy zjednoczenia całego naszego narodu Słowenów, Chorwatów i Serbów na całym jego terytorium etnograficznym, bez względu na jakiegokolwiek administracyjne lub państwowe granice, w których oni dziś żyją (...). Rada Narodowa odrzuca zasadę rozstrzygnięcia naszego problemu narodowego zawartą w cesarskim manifestie austriackim z 16 bm. (...)”. Tekst w: H. Batowski, op. cit., s. 307-308.

⁶³ E. Znamierowska-Rakk, *Idea narodowa...*, s. 555.

⁶⁴ Ante Pavelić (14 VII 1889 Bradina, Bośnia – 28 XII 1959 Madryt); z wykształcenia prawnik; członek nacjonalistycznej, antyserbskiej partii, fanatycznego antyserbskiego prawnika Josipa Franka; w maju 1917 poparł deklarację Klubu Jugosłowiańskiego zmierzającą do zjednoczenia Słowian pod berłem Habsburgów. Wszedł do zarządu powołanej 5 X 1918 Rady Narodowej Słowenów, Chorwatów i Serbów. Po utworzeniu SHS krytykował serbizację i centralizację władzy w państwie. Gdy król Aleksander I objął władzę dyktatorską, Pavelić uciekł do faszystowskich Włoch, gdzie utworzył organizację terrorystyczną „Ustaša”. Jako współorganizator morderczego zamachu w Marsylii (zginął król Aleksander I oraz francuski minister spraw zagranicznych Louis Barthou; 9 X 1934) sąd francuski skazał go zaocznie (Włochy odmówiły jego wydania) na karę śmierci. Po zajęciu Chorwacji przez wojska niemieckie Pavelić natychmiast (IV 1941) przybył do Zagrzebia i ogłosił powstanie Niezależnego Państwa Chorwackiego (*Nezavisna Država Hrvatska* – NDH) i siebie jej „Wodzem”. Niezwłocznie ujawnił się zbrodniczy charakter ustaszyskiej Pavelicia, zaś NDH stało się terenem wojennych rzezi na tle etnicznym. Brytyjski profesor pisze: „Ustaszyska Pavelicia traktowali Serbowi tak jak Niemcy Żydów – niczym robactwo, które należy wytepić. Nie było to zadanie narzucone im przez siły okupacyjne, lecz owoc ich własnej ideologii, zgodnie z którą Chorwaci należeli do czystej rasy aryjskiej. Serbowie zostali uznani za wrogów rasowych i zmuszeni do noszenia opasek z literą P (chor. *pravoslavac* – prawosławny). Ustaszyska dokonywali swego makabrycznego dzieła w wioskach i małych miasteczkach, tam gdzie nie sięgała kontrola władz okupacyjnych. Zwykle napadali nocą na zaskoczonych, bezbroniących Serbów i masakrowali ich w domach, specjalnie wykopanych dołach, na leśnych polanach i w płonących cerkwiach. Mordowali też masowo prawosławnych duchownych. Nie starali się utrzymywać swoich zbrodni w sekrecie – wręcz przeciwnie, wiedza o nich miała wzbudzać strach i wywoływać uległość ludności serbskiej. Jedynie brak środków uniemożliwiał ustaszom realizowanie ich ludobójczej misji metodami stosowanymi przez nazistów. Zakładali wprawdzie obozy zagłady (...). Pavelić, jako że nie był w stanie wymordować wszystkich Serbów, nakazał, aby pozostali przy życiu zostali siłą nawróceni na katolicyzm (...)”. (L. Benson, op. cit., s. 109-112; zob. także: S. Courtois, J. Panné, *Rewolucja światowa, wojna domowa i terror*, (w:) *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, wstęp do wyd. pol.

wi⁶⁵ adres o zjednoczeniu. W odpowiedzi księżę regent Aleksander I Karadzior-dziewić (Karadjordjević)⁶⁶ proklamował powstanie Królestwa Serbów, Chorwa-tów i Słoweńców (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca). Tak oto została zrealizo-wana idea jugoslawizmu. 20 grudnia 1918 r. powstał pierwszy koalicyjny rząd, którego premierem został wspomniany poprzednio serbski polityk radykalny Stojan Protić, zaś wicepremierem Słoweniec Antun Korošec; tekę ministra spraw zagranicznych objął Ante Trumbić.

Zjednoczenie Słowian Południowych dokonało się więc na skutek nacisku zewnętrznych okoliczności politycznych, a to nie przyczyniało się do stworze-nia nowej jugosłowiańskiej tożsamości; przeciwnie – powstał „sztuczny feno-men etniczny”⁶⁷. Skupiając się w niniejszym szkicu na zagadnieniach praw-noustrojowych trzeba stwierdzić, że przynajmniej w odniesieniu do Królestwa Serbii rację ma Mieczysław Tanty, gdy konstatuje, że na przełomie wieków „pod względem ustrojowym monarchie bałkańskie osiągnęły standardy porów-nywalne z innymi państwami europejskimi. Posiadały konstytucje określające

K. Kersten, Warszawa 1999, s. 307). „Tak czy inaczej, nie ulega wątpliwości, że masakra popełnio-na na Serbach w Niezależnym Państwie Chorwackim była największą, po bezprecedensowym wy-mordowaniu 5-6 mln Żydów i osób za Żydów uznanych, zbrodnią ludobójstwa w okresie II wojny światowej” (M. Waldenberg, *Rozbicie Jugosławii. Jugosłowiańskie lustro międzynarodowej polityki*, t. 1-2 (współoprawne), Warszawa 2005, s. 120). „Niektórzy księża współdziałali w akcjach ekster-minacyjnych” (Wojciech Roszkowski). Pavelić kilkakrotnie spotkał się z Hitlerem. Gdy partyzanci J. Broz-Tity opanowali Zagrzeb, Pavelić uciekł do Austrii, potem do Włoch, następnie do Argentyny (gdzie uniknął zamachu na swoje życie, następnie do Paragwaju, w końcu osiadł w Hiszpanii. Nie poniósł żadnej odpowiedzialności za zbrodnie ludobójstwa. W. Roszkowski hasło *Pavelić Ante*, (w:) *Słownik biograficzny...*, s. 952-953; zob. J. Skok, hasło, *Pavelić Ante*, (w:) *Krležijana*, t. 2, s. 139-140; B. Koszel, S. Żerko, *Słownik polityków XX wieku*, Poznań 1997, s. 231-232; E. Znamierowska-Rakk, *Idea narodowa...*, s. 564.

65 A. Orzelska hasło *Aleksander I Karadzior-dziewić*, (w:) *Słownik biograficzny...*, s. 16.

66 Aleksander I Karadzior-dziewić (Karadjordjević), ur. 1888 w Cetinje, Czarnogóra, zm. 9 X 1934 r. w Marsylii (zamordowany); dzieciństwo spędził z ojcem na emigracji najpierw w Genewie, potem w Petersburgu, gdzie uczył się i służył w carskim korpusie kadetów; do Serbii powrócił w 1909 r.; w czasie wojen bałkańskich dowodził I armią serbską; 22 VI 1914 r. król Piotr I powierzył mu regencję; w czasie I wojny światowej był zwierzchnikiem wszystkich sił zbrojnych Serbii; 31 X 1918 r. na czele wojsk odbył triumfalny wjazd do Belgradu; 1 XII 1918 r. jako księżę regent prokla-mował powstanie Królestwa SHS; po śmierci ojca 16 VIII 1921 r. objął tron; w VI 1921 r. skupszyna uchwaliła konstytucję tzw. widowiańską; Aleksander prowadził politykę centralistyczną, faworyzo-wał Serbów, ale włożył wiele wysiłku w umocnienie państwa, administracji, szkolnictwa, prowadził aktywną politykę międzynarodową: był współtwórcą (1921) Małej Ententy (z Czechosłowacją i Ru-munią) oraz w 1934 r. tzw. Ententy Bałkańskiej (z Grecją Turcją, Rumunią); doprowadził do krót-ko-trwałej poprawy stosunków z Bułgarią, przywiązywał wiele uwagi do jak najlepszych stosunków z Francją; po krwawych ekscesach w parlamencie (1928) 6 I 1929 r. rozwiązał parlament, zawiesił konstytucję z 1921 r. i wprowadził rządy absolutne; 3 X 1929 r. zmienił nazwę państwa na Jugo-sławię; okrojowana konstytucja z 3 IX 1931 r. stworzyła formalne podstawy władzy dyktatorskiej. Zginął z ręki zamachowca podczas oficjalnego pobytu we Francji; w tym samym zamachu zginął też francuski minister spraw zagranicznych. Louis Barthou. A. Orzelska, hasło *Aleksander I Karadzior-dziewić*, (w:) *Słownik biograficzny...*, s. 15; B. Koszel, S. Żerko, op. cit., s. 11-13.

67 E. Znamierowska-Rakk, *Idea narodowa...*, s. 563.

kompetencje monarchów, parlamentów i władz sądowniczych. Nawet system praw wyborczych, zresztą zróżnicowany, nie odbiegał od istniejących wówczas w innych krajach europejskich – z wyjątkiem tylko Rosji i Turcji, które odpowiednio aż do 1905 i 1908 r. nie posiadały parlamentów i były monarchiami absolutnymi. Tak więc monarchie bałkańskie można uznać za kraje, które w sensie ustrojowym osiągnęły formalny poziom europeizacji⁶⁸. O codzienności politycznej po I Wielkiej Wojnie tego powiedzieć się już nie da.

Bibliografia

Literatura

- Bäcker R., *Islam: między fundamentalizmem a totalitaryzmem*, (w:) *Islam a świat*, red. R. Bäcker, S. Kitaba, Toruń 2005.
- Banac I., hasło *Radić Stjepan*, (w:) *Krležijana*, red. V. Visković, t. 2, Zagreb 1999.
- Banac I., hasło *Strossmayer Josip Juraj*, (w:) *Krležijana*, red. V. Visković, t. 2, Zagreb 1999.
- Batowski H., *Rozpad Austro-Węgier 1914–1918. (Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne)*, wyd. 2, Kraków 1982.
- Benson L., *Jugosławia. Historia w zarysie*, tłum. B. Gutowska-Nowak, Kraków 2011.
- Biskupski K., *Ustrój polityczny Belgii*, Toruń 1964.
- Cetnarowicz A., *Udział Polaków w rozwoju ruchów narodowych i idei zjednoczeniowej wśród Słowian południowych*, (w:) *Współcześni Słowianie wobec własnych tradycji i mitów. Symposium w Castel Gandolfo 19-20 sierpnia 1996*, red. M. Bobrownicka, L. Suchaek, F. Ziejko, Kraków 1997.
- Čolović I., *Śmierć na Kosowym Polu. Historia mitu kosowskiego*, tłum. Z. Dimitrijević, A. Łasek, M. Petryńska, M. Wierzbicka, Sejny 2019 .
- Courtois S., Panné J., *Rewolucja światowa, wojna domowa i terror*, (w:) *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, wstęp do wyd. pol. K. Kersten, Warszawa 1999.
- Czamańska I., Szczepański W., *Serbia*, (w:) *Vademecum bałkanisty. Lata 500–2007*, red. I. Czamańska, Z. Pentek, Poznań 2009.
- Črnja Z., *Kulturna povijest Hrvatske*, Opatija-Beograd 1988.
- Despalatović E.M., *Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement*, New York 1975.
- Dymarski M., *Kształtowanie się systemu politycznego Serbii i Bułgarii w XIX i pierwszych latach XX wieku*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU” 2010, t. 18.
- Encyklopedia politologii*, red. M. Żmigrodzki, t. 2: *Ustroje państwowe*, red. W. Skrzydło, M. Chmaj, Zakamycze 2000.
- Felczak W., Wasilewski T., *Historia Jugosławii*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985.

⁶⁸ M. Tanty, *Balkany w XX wieku...*, s. 55.

- Fiedorczyk P., Lityński A., Stawarska-Rippel A., *Wojny XX wieku i ich skutki dla ustrojów państwowych i prawa*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2019, z. 1.
- Gavrilović D., *Stjepan Radić i Srbi (1871–1918.)*, Split 2002.
- Gibas-Krzak D., *Zmierzch panowania tureckiego na Bałkanach. Polityczne, społeczno-kulturowe i militarne uwarunkowania schyłku władania Bośnią i Hercegowiną przez Osmanów*, „Balcanica Posnaniensia” 2015, XXII, z. 2.
- Grodziski S., *Habsburgowie. Dzieje dynastii*, wyd. 2 poszerzone, Kraków 2013.
- Gubrynowicz A., hasło *Protić Stojan*, (w:) *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku*, red. W. Roszkowski i J. Kofman, Warszawa 2004.
- Horvat J., *Ante Starčević. Kulturno-povijesna slika*, Zagreb 1990.
- Jelavich B., *Historia Bałkanów*, t. 1: *Wiek XVIII i XIX*, tłum. J. Polak i K. Salawa, Kraków 2005, t. 2: *Wiek XX*, tłum. M. Chojnacki, J. Hunia, Kraków 2005.
- Kale E., *Hrvatski kulturni i politički identitet*, Osijek–Zagreb–Split 1999.
- Klejn Z., *Bułgaria. Szkice z dziejów najnowszych*, Pułtusk 2005.
- Koszel B., Żerko S., *Słownik polityków XX wieku*, Poznań 1997.
- Leksykon historii powszechnej 1900–1945*, red. S. Sierpowski przy współpr. S. Żerki, Poznań 1996.
- Leksykon historii świata*, red. A. Bartnicki, Warszawa 1998.
- Mikołajczak M., Czamańska I., *Czarnogóra*, (w:) *Vademecum bałkanisty. Lata 500–2007*, red. I. Czamańska, Z. Pentek, Poznań 2009.
- Morawski W., Szawłowska S., *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Warszawa 2006.
- Orzelska A., hasło *Aleksander I Karadziordziewić*, (w:) *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku*, red. W. Roszkowski i J. Kofman, Warszawa 2004.
- Orzelska A., hasło *Korošec Antun*, (w:) *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku*, red. W. Roszkowski i J. Kofman, Warszawa 2004.
- Orzelska A., hasło *Nikola Pašić*, (w:) *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku*, red. W. Roszkowski i J. Kofman, Warszawa 2004.
- Orzelska A., hasło *Supilo Frano*, (w:) *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku*, red. W. Roszkowski i J. Kofman, Warszawa 2004.
- Orzelska A., hasło *Trumbić Ante*, (w:) *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku*, red. W. Roszkowski i J. Kofman, Warszawa 2004.
- Palmer A., *Kto jest kim w polityce: Świat od roku 1860*, Warszawa 1998
- Palmowski J., *Słownik najnowszej historii świata 1900–2007*, red. wyd. pol. P.M. Majewski, Warszawa 2008, t. 1- 6.
- Paruch W., *Między polityzacją etnosu a etniczycją demosu: refleksje o polityce narodowej na Bałkanach*, „Annales UMCS” 2016, sectio M, t. 1.
- Pavičić S., *Hrvatska vojna i ratna povijest. I prvi svjetski rat*, Split 2009.
- Pavlowitch S.K., *Historia Bałkanów (1804–1945)*, tłum. J. Polak, Warszawa 2009.

- Petrak N., hasło *Korošec Antun*, (w:) *Krležijana*, red. V. Visković, t. 1, Zagreb 1993.
- Petrinović I., *Politička misao Frana Supila*, Split 1988.
- Podolak M., *System polityczny Chorwacji*, (w:) *Systemy polityczne państw bałkańskich*, red. T. Bichta, M. Podolak, Lublin 2012.
- Podolak M., *System polityczny Serbii*, (w:) *Systemy polityczne państw bałkańskich*, red. T. Bichta, M. Podolak, Lublin 2012.
- Powszechna historia ustroju. Wybór źródeł*, A. Bereza, A. Fermus-Bobowiec, G. Smyk, W. Tekely, W. Witkowski; wstęp W. Witkowski, przedmowa M. Kallas, Warszawa 2015.
- Rapacka J., *Leksykon tradycji chorwackich*, Warszawa 1997.
- Rapacka J., *O idei jugosłowiańskiej jako idei narodowej*, (w:) *Współcześni Słowianie wobec własnych tradycji i mitów. Symposium w Castel Gandolfo 19-20 sierpnia 1996*, red. M. Bobrownicka, L. Suchanek, F. Ziejko, Kraków 1997.
- Reychman J., *Historia Turcji*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.
- Roszkowski W., hasło *Radić Stjepan*, (w:) *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku*, red. W. Roszkowski, J. Kofman, Warszawa 2004.
- Rubacha J., *Bułgarski sen o Bizancjum. Polityka zagraniczna Bułgarii w latach 1878–1913*, Warszawa 2004.
- Šicel M., hasło *Gaj Ljudevit*, (w:) *Krležijana*, red. V. Visković, t. 1, Zagreb 1993.
- Šišić F., *Povijest Hrvata. Pregled povijesti hrvatskoga naroda 600–1918*, Split 2004.
- Skowronek J., *Kraje bałkańskie w latach 1815–1849. Między status quo a radykalnymi przeobrażeniami*, (w:) *Europa i świat w epoce restauracji, romantyzmu i rewolucji 1815–1849*, red. W. Zajewski, t. 2, Warszawa 1991.
- Skrzydło W., *Belgia*, (w:) *Encyklopedia politologii, pod red. M. Żmigrodzkiego, t. 2: Ustroje państwowe*, red. W. Skrzydło, M. Chmaj, Zakamycze 2000.
- Skrzydło W., wstęp do: *Konstytucja Belgii. Tekst jednolity z 14 lutego 1994 r.*, wstęp i tłumaczenie W. Skrzydło, Warszawa 1996.
- Slišković S., *Katolicyzm w służbie nacji*, (w:) *Josip Juraj Strossmayer. Hrvatska. Ekumenizam. Europa. Chorwacja. Ekumenizm. Europa*, red. M. Dąbrowska-Partyka, M. Czerwiński, Kraków 2007.
- Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, red. W. Roszkowski, J. Kofman, Warszawa 2004.
- Słownik historii XX wieku*, B. Bankowicz, M. Bankowicz, A. Dudek, wyd. 2 rozszerzone, Kraków 1993.
- Smith-Pavelić A., *Dr Ante Trumbić Problem hrvatsko-sprskich odnosa*, München 1959.
- Stranjaković D., *Misja Franciszka Zacha w Zagrzebiu w 1848 roku*, „Przegląd Historyczny” 1961, t. 52, z. 2.
- Stančić N., *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002.
- Strecha M., hasło *Protić Stojan*, (w:) *Krležijana*, red. V. Visković, t. 2, Zagreb 1999.
- Tanty M., *Bałkany w XX wieku. Dzieje polityczne*, Warszawa 2003.
- Todorova M., *Bałkany wyobrażone*, tłum. P. Szymon, M. Budzińska, Wołowiec 2008.
- Vademecum bałkanisty. Lata 500-2007*, red. I. Czamańska, Z. Pentek, Poznań 2009.

- Visković V., hasło *Supilo Frano* (w:) *Krležijana*, red. V. Visković, t. 2, Zagreb 1999.
- Waldenberg M., *Rozbicie Jugosławii. Jugosłowiańskie lustro międzynarodowej polityki*, t. 1: 1991–2002, t. 2: 2002–2004, Warszawa 2005.
- Wasilewski T., *Historia Bułgarii*, wyd. 2 poprawione i uzupełnione, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988.
- Wereszycki H., *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*, Kraków 1986.
- Wielka Encyklopedia PWN*, Warszawa 2005, t. 1-31.
- Wojnicki J., *Instytucja rządu Republiki Serbii w systemie organów władzy*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2010, z. 2-3.
- Wojnicki J., *System konstytucyjny Serbii i Czarnogóry*, Warszawa 2005.
- Zdanowski J., *Historia Bliskiego Wschodu w XX wieku*, Wrocław 2010.
- Zieliński B., *Josip Juraj Strossmayer a idea zjednoczonej Europy*, (w:) *Josip Juraj Strossmayer. Hrvatska. Ekumenizam. Europa. Chorwacja. Ekumenizm. Europa*, red. M. Dąbrowska-Partyka, M. Czerwiński, Kraków 2007.
- Znamierowska-Rakk E., *Idea narodowa w konfrontacji z zamysłami wspólnotowymi. Przykład Jugosławii*, „Kwartalnik Historyczny” 2018, t. CXXV, z. 2.
- Znamierowska-Rakk E., *Z genezy pierwszego państwa jugosłowiańskiego. Idea narodowa w konfrontacji z koncepcją wspólnotową na Bałkanach*, (w:) *Europa Środkowa i Bałkany. Konteksty historyczne i politologiczne. Narody, mniejszości narodowe i religijne. Księga jubileuszowa ofiarowana Prof. dr hab. Irenie Stawowy-Kawce*, red. M. Korzeniewska-Wiszniewska, A. Kastory, R. Woźnica, Kraków 2019.

Źródła internetowe

- Burić J., *Grof Janko Drašković*, <https://hrcak.srce.hr> (01.08.2021).
- Drašković Janko*, hasło w: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=16192> (01.08.2021).
- <http://srpskaenciklopedija.org/doku.php?id=> (21.08.2020).
- Konstytucja (28 VI 1921) Królestwa SHS (tzw. widowdańska; tekst: Ustav Kral'evine Srba, Hrvata i Slovenaca (1921) // Konstytucja (28 VI 1921) Królestwa SHS (tzw. widowdańska ; tekst: Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1921), w: [https://sr.wikisource.org/wiki/Устав_Краљевине_Срба,_Хрвата_и_Словенаца_\(1921\)](https://sr.wikisource.org/wiki/Устав_Краљевине_Срба,_Хрвата_и_Словенаца_(1921)) (28.10.2018).
- Konstytucja 1869, <https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/digitalna-biblioteka/Ustav%20knjavezstva%20Srbije%201869.pdf> (23.06.2021); <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Namesnicki-ustav-iz-1869.pdf> (26.07.2021).
- Konstytucja 1901 Ustav Kral'evine Srbi'e, 1901 // Konstytucja 1901 Устав Краљевине Србије, 1901., <https://www.uzzpro.gov.rs/biblioteka-digit.html> (23.06.2021).
- Konstytucja 1903 USTAV ZA KRAL'EVINU SRBIJ'U PRPGLAŠEN 5. Јуна 1903 G., PBNARPDVAN U SRPSKIM NPVINAMA 7. Јуна 1903 G., ZBPRNIK LVIII, 552 // Konstytucja 1903 УСТАВ ЗА КРАЉЕВИНУ СРБИЈУ ПРПГЛАШЕН 5. ЈУНА 1903 Г., ПБНАРПДПВАН У СРПСКИМ НПВИ НАМА 7. ЈУНА 1903 Г., ЗБПРНИК LVIII, 552, [https://projuris.org/RETRO-LEX/Ustav%20Kraljevine%20Srbije%20\(1903\).pdf](https://projuris.org/RETRO-LEX/Ustav%20Kraljevine%20Srbije%20(1903).pdf) (25.07.2021).

- Królestwo SHS; tekst noweli konstytucyjnej 1929 r.: *Zakon_o_kral'evsko'_vlasti_i_vrhovno'_državno'_upravi_(1929)* // *Закон_о_краљевск_ој_власти_и_врховној_државној_управи_(1929)*, [https://sr.wikisource.org/wiki/Закон_о_краљевској_власти_и_врховној_државној_управи_\(1929\)](https://sr.wikisource.org/wiki/Закон_о_краљевској_власти_и_врховној_државној_управи_(1929)) (28.10.2018).
- MAPA Serbia 1878 – źródło: https://pl.wikinew.wiki/wiki/Principality_of_Serbia (21.07.2021).
- Starčević Ante*, hasło w: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Starcevic-Ante;3979058.html> (01.08.2021).
- Ustav Kral'evine Srba, Hrvata i Slovenaca (1921) // *Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1921)*, [https://sr.wikisource.org/wiki/Устав_Краљевине_Срба,_Хрвата_и_Словенаца_\(1921\)](https://sr.wikisource.org/wiki/Устав_Краљевине_Срба,_Хрвата_и_Словенаца_(1921)) (28.10.2018).
- USTAV KRAL'EVINE SRBIJE PROGLAŠEN 22. DECEMBRA 1888. GOD. NA VELIKOJ'NARODNOJ' SKUPŠTINI, DRŽANOJ' U BEOGRADU MESECA DECEMBRA 1888. GODINE // *УСТАВ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ПРОГЛАШЕН 22. ДЕЦЕМБРА 1888. ГОД. НА ВЕЛИКОЈ НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ, ДРЖАНОЈ У БЕОГРАДУ МЕСЕЦА ДЕЦЕМБРА 1888. ГОДИНЕ*, https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/digitaln_a-biblioteka/1888-ustav-knjazevstva-srbije.pdf (dostęp: 23.06.2021).

STRESZCZENIE

Od Wielkiej Serbii do Królestwa SHS. Historyka ustroju uwag kilka

Imperium Osmańskie rządziło na Bałkanach przez setki lat. Serbowie ciężko i długo (od 1804 r.) walczyli o swoją niepodległość. Chorwaci natomiast przeszli pod panowanie imperium Habsburgów. W XIX wieku Słowianie Południowi (mieszkający na Półwyspie Bałkańskim) byli obiektem rozgrywek politycznych pomiędzy wielkimi mocarstwami: Imperium Osmańskim, Cesarstwem Rosyjskim, Imperium Habsburgów (Austria, później Austro-Węgry), a także Anglią, Francją, Niemcami (II Rzesza). Był to „koncert wielkich mocarstw”. Serbowie jako pierwsi uzyskali niepodległość. Stało się to stopniowo: najpierw uzyskali autonomię w ramach Imperium Osmańskiego (1826–1829), następnie stali się Księstwem Serbskim (*de facto* 1815, *de jure* 1878) i wreszcie Królestwem Serbii (1882). W rezultacie Serbowie uważali się za przywódców na drodze do wyzwolenia wszystkich Słowian południowych. Tak powstała idea Wielkiej Serbii jednoczącej wszystkie narody bałkańskie. Chorwaci przeciwstawiali się temu ideałowi ruchu iliryskiego. W I wojnie światowej Serbowie i Chorwaci znaleźli się w przeciwstawnych obozach politycznych: Serbowie byli zwycięzcami, Chorwaci w obozie przegrywających Austro-Węgieł. Serbowie również stopniowo tworzyli swój system państwowy. Od połowy XIX w. do końca I wojny światowej uchwalili łącznie pięć konstytucji: 1835, 1869, 1888/9, 1901, 1903. Opierały się one częściowo na francuskiej (1814, 1830) i belgijskiej (1831) ustawie zasadniczej. Wszystkie konstytucje były stosunkowo nowoczesne i liberalne, na wysokim europejskim pozio-

mie. Rzeczywistość polityczna nowego państwa – Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (Królestwo SHS) okazała się bardzo skomplikowana i dramatyczna.

SUMMARY

From Greater Serbia to the Kingdom of SHS. A Few Remarks of a State System Historian

The Ottoman Empire ruled for hundreds of years in the Balkans. The Serbs fought hard and long (since 1804) for their independence. The Croats, on the other hand, came under the rule of the Habsburg Empire. In the 19th century, the South Slavs (living on the Balkan Peninsula) were the object of political games between the great powers: the Ottoman Empire, the Russian Empire, the Habsburg Empire (Austria, later Austria-Hungary), as well as England, France, Germany (the Second Reich). It was the so-called “concert of great powers.” The Serbs were the first to gain independence. This happened gradually: first they gained autonomy within the Ottoman Empire (1826–1829), then they became the Serbian Principality (de facto 1815, de jure 1878), and finally the Kingdom of Serbia (1882). As a result, the Serbs considered themselves leaders on the road to the liberation of all South Slavs. This is how the idea of a Greater Serbia uniting all Balkan peoples came into being. The Croats opposed it with the idea of the illyrian movement. In the First World War, Serbs and Croats found themselves in opposing political camps: the Serbs were the victors, the Croats in the camp of the losing Austro-Hungarian Empire. The Serbs also gradually formed their state system. Between the mid-19th century and the end of the First World War, they implemented a total of five constitutions: 1835, 1869, 1888/9, 1901, 1903. They were partly based on the French (1814, 1830) and the Belgian (1831). All constitutions were relatively modern and liberal. They were on a good European level at that time. The political reality of the new state – Kingdom of Serbs-Croatians-Slovenes (Kingdom of SHS) turned out to be very complicated and dramatic.

Uroš Stanković

Универзитет у Новом Саду (University in Novi Sad, Serbia)
e-mail: ustankovic@pf.uns.ac.rs

ORCID: 0000-0002-6416-8465

DOI: 10.15290/mhi.2021.20.02.11

Summary Criminal Court Formed on the Occasion of The Hussar Rebellion (1844) – A Short Outline

ABSTRACT

The paper sheds light on the summary criminal court formed on the occasion of the Hussar Rebellion ('Katanska buna', 1844), an unsuccessful rebellious attempt to overthrow the regime of the Defenders of the Constitution in Serbia. The author shall firstly provide a short introductory account of the rebellion, after which the formation and work of the summary criminal court shall be analyzed. Some sort of 'pre-investigation', conducted by Toma Vučić Perišić, the most distinguished personality within the regime of the Defenders of the Constitution, was provided with an unlimited mandate to quell the rebellion. The appointment and personalities of the judges will also be the subject of scrutiny, since it is an indication of the (im)partiality of a trial. The exposition will then continue with the lines having an inquiry carried out by the summary criminal court for the topic; the author shall put forward the presentation of evidence (the statements of the suspects, confrontations between the suspects, witness' statements, confrontations between suspects and witnesses, documentary evidence and guarantors). The next part of the paper shall be judgment-passing; among the questions belonging to that matter, punishments, the mental element, mitigating/aggravating circumstances, and illegalities committed by the court in that stage of the proceedings will all be presented to the readers.

Key words: The Hussar Rebellion, summary criminal courts, Toma Vučić Perišić, Defenders of the Constitution

The Hussar Rebellion (1844)

The Hussar Rebellion is the revolt launched by a group of partisans of the Obrenović dynasty, émigrés in Austria, against the Serbian government in 1844. It owes its name to the uniforms of Austrian hussars worn as a disguise by around 30 initial rebels when they crossed into Serbia. The preparations for the rebellion in all likelihood commenced in mid-summer of 1844, when young and courageous Stojan Jovanović, an ardent adherent of the Obrenovići, started gathering future participants of the rebellious enterprise among Serbian immigrants in Austria. The plan was most probably financed by ex-prince Miloš Obrenović (1815–1839), unreconciled with not sitting on the throne. The false hussars crossed the Sava River near the Island of Drenovac in the night between 21 and 22 September 1844,¹ unobstructed by the Austrian border guard, by some indications previously bribed not to make them obstacles.²

The rebels came to Šabac, to the surprise of the town's inhabitants, ignorant of who they really were, and killed two government officials – the president of Šabac District Court Marko Lazarević and the aide of Šabac District's head office,³ Nikola Ninić. They falsely informed the people gathered on the spot that the ruling prince Aleksandar Karađorđević (1842–1858) and Toma Vučić Perišić, the most prominent figure of the regime of the Defenders of the Constitution had been murdered and continued their path to Loznica, accompanied by a large amount of people who joined them. That town surrendered without a fight, thanks to three renegade government officials (Petar Jovanović, the treasurer of Podrinje District, Jovan Štitarčević, the scribe of Podrinje District head office and Bojo Katić, the scribe of Jadar County head office), who even made a welcome feast to the rebels. The route of the rebels further led to Valjevo.⁴

Having obtained information on the rebellion, the government took measures to prevent its further sparking. On 24 September, Prince Aleksandar Karađorđević issued a decree providing Vučić with unlimited authority to quell the revolt. However, the rebels did not face Vučić, but the army under

¹ The dates in the paper are given by the Julian calendar, then in use in Serbia.

² J. Miličević, *Istorija Katanske bune (1844 g)* [The History of the Hussar Rebellion (1844)], „Zbornik Filozofskog fakulteta” 1960, vol. 5/1, 284–288.

³ Head offices (‘načelstva’) were local branches of Serbian government in districts and counties tasked with the internal affairs of the area that they operated in.

⁴ L. Lazarević, *Katanska buna – Katane u Loznici* [The Hussar Rebellion – Hussars in Loznica], „Volja” 1927, vol. 6, p. 415; D. Stranjaković, *Vlada ustavobranitelja 1842–1853: unutrašnja i spoljašnja politika* [The Reign of the Defenders of the Constitution 1842–1853: home and foreign policy], Beograd 1932, p. 66.

the command of the legendary hero of the First Serbian Uprising (1804–1813), parish priest Mateja Nenadović, who ambushed them near the village of Donja Bukovica in the vicinity of Valjevo on 25 September. The rebellious army was heavily defeated; some of the hussars were killed on the battleground or in further pursuit, as others were apprehended.⁵

The formation and work of the summary criminal court

In order to restore peace and order and punish the rebels, Prince Aleksandar on 25 September issued a decree on the formation of a summary criminal court ('preki sud').⁶ The court should try every criminal sent by Vučić within 24 hours⁷ and consisted of five judges – Grigorije Filipović, the president of Smederevo District Court, was appointed president of the summary criminal court. Marko Dabić, a major of the standing army; Mihajlo Lalović, a merchant from Valjevo; Živan Marinković, a merchant from Palež (nowadays Obrenovac); and Jovan Resavac, the head of Belgrade District were to act as ordinary judges.⁸

Some of the suspects (to their luck unavailable to the Serbian authorities), as well as some supporters of the Obrenovići, claimed that the foundation of the summary criminal court was unconstitutional, since the defendants were deprived of the right to a lawful judge (art. 48 of the Constitution), the right to appeal (art. 35 of the Constitution), and for the reason that it violated the prohibition on military officials and civil servants acting as judges (art. 44 and 56 of the Constitution), which indeed had a stronghold in the constitutional text.⁹ This is, however, a convenient spot to observe that up to 1844 one summary

⁵ J. Milićević, op. cit., pp. 296-298.

⁶ According to some sources, the establishment of a summary criminal court was Vučić's idea and the condition under which he was willing to accept to lead the action against the rebels. See *Rašid-beja istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji* [The History of Marvellous Events in Belgrade and Serbia by Rašid-bej], „Spomenik Srpske kraljevske akademije” 1894, vol. 23, p. 70.

⁷ The stipulation that the procedure before a summary criminal court should last for 24 hours (but counting from different moments) was a commonplace in European criminal legislations of the time. See *Gesetzbuch über Verbrechen und schwere Policey Uebertretungen*, Wien 1803, pp. 291-292 (art. 502); *Strafgesetzbuch für das Königreich Baiern*, München 1813, p. 367 (art. 443); G.L. von Maurer, *Das griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privat-rechtlicher Beziehung or und nach dem Freiheitskampfe bis zum 31 juli 1834* III, Heildelberg 1835, 605 (art. 512 for the Criminal Code for Greece of 1834).

⁸ *Srbske novine* [The Serbian Gazette], N° 78, 27 September 1844, p. 310.

⁹ See *Sbornik zakonâ i uredbâ i uredbeni' ukaza izdani' u Knjažestvu srbskom* [The Collection of Laws and Regulations and the Decrees With the Force of Regulation Issued in the Principality of Serbia] (henceforth: *Zbornik*) I, Belgrade 1840. pp. 9-12; D. Tirol, *Historische Uibersicht Serbiens unserer Zeit* [The Historical Overview of Serbia of Our Time], Neusatz 1851, p. 14 in the appendix of the book; Archives of Serbia (henceforth: AS), Preki sud za učesnike u Katanskoj buni [Summary Criminal Court for the Hussar Rebellion] (henceforth: KB), AS, KB, 65/23-24, Života Smiljić to Serbian Government, Novi Sad, 14 November 1844.

criminal court had been already proclaimed (in 1840), due to riots in the Mačva District (an area around Šabac) but its establishment was not disputed, very likely due to not being motivated by political reasons.¹⁰

In the memoir submitted to the Russian czar in 1854, Đorđe Protić, the foreign minister during Prince Mihailo's reign, claimed that the judges of the summary criminal court owed their appointments to being yes-men of the Government and Vučić.¹¹ Dabić was indeed notorious for his inclination towards the duke, while Resavac was a part of Vučić's army intended to face the rebels. The political preferences of the other judges should be the subject of further research, although there are hints that some of them were supportive of the Defenders of the Constitution.¹²

The subject-matter jurisdiction of the summary criminal court was not determined by law. Nonetheless, the acts originating from the summary criminal court reveal enough data to establish what crimes that institution would be trying. Those crimes could be divided into two groups.

The first group was made up of gross felonies concerning the rebellion itself, enumerated in the Law on Treason and Rebellion ('Zakon o izdaji i buntu', 1843), on the grounds of which the court based some of its verdicts: the conspiracy to raise a rebellion, omitting to report such conspiracy to the authorities, participation in the rebellion, the instigation of rebellion, and other crimes that rebels committed during the a rebellion (for instance, thefts and brigandage).¹³

The offences belonging to the second group were mainly lighter and committed on the occasion of the rebellion: aid delivered to the rebels (such as forming a patrol to search for government partisans), self-administration of justice, negligent acting in service, the denial of assistance to put down the rebellion, spreading the news of constituting the new authority in Šabac, rejoicing over the rebellion, praises on behalf of the Obrenovići, and insults at the Government, overly disrespectful behavior in general, expressing pity towards the defeated rebels, and roaming.

There is even a clue that one commercial settlement, involving the brothers of two suspects (the merchants Pantelija Ćuković and Kosan Ašković), also took place in the summary criminal court.¹⁴

The prince's decree from 25 September was apparently applied literally, as various sources prove that Vučić had a big role in determining who would stand

¹⁰ For the information on that court see S. Milutinović, *Buna u Mačvi* [The Rebellion in Mačva], „Museum – Godišnjak Narodnog muzeja u Šapcu” 2000, vol. 3, pp. 57-82.

¹¹ R. Popović, *Memoar Đorđa Protića iz 1854. godine* [The Memoir of Đorđe Protić from 1854], „Mešovita građa”, 2005, vol. 24, p. 107.

¹² See AS, KB, 16/30, the second hearing of Pantelija Ćuković; AS, KB, 8/39, the witness statement of Mirko Nedeljkić.

¹³ *Zbornik II*, pp. 272-276.

¹⁴ AS, KB, 74/1, summary criminal court to Valjevo District head office, Belgrade, 5 November 1844.

trial before the summary criminal court. Despite the doubtful fact that there had been enough evidence that Marija (Maca) Cukić, the sister of the leader of the rebellion, was one of the co-conspirators to launch the rebellion, the summary criminal court addressed to Vučić asking for permission to charge her.¹⁵ According to Nikola Hristić, the clerk of the summary criminal court, Vučić obtained a list with 400-500 people and the crimes they were accused of and brought it to the judges of the criminal court in order to hear what punishments would be delivered to the suspects if they were condemned. The harshness of possible punishments averted Vučić from sending suspects to the summary criminal court and opting for cane strokes and reproaches instead.¹⁶

The criminal procedure before the summary criminal court contained two or three phases, depending on whether a suspect had undergone Vučić's 'pre-investigation' or not. Two authors of the memoirs relating to the Hussar Rebellion (Jovan Milinković Alavantić, the apprentice of Šabac District Court when the rebellion broke out, and Jovan Dimitrijević, the nephew of Konstantin Bogdanović, one of the alleged organizers of the rebellion in Austria) stated that the duke was interrogating suspects of higher importance, as those whose role in the rebellion was minor had gone through Vučić's hands only in cases where they had made accusations against more serious perpetrators.¹⁷

Part of the statement of the two memoirists is certainly true. That is to say, Vučić informed the prince on 28 September that he had started interrogating the captured 'hussars'.¹⁸ On the other hand, in his hearing before the summary criminal court, Dimitrije Šešić from the village of Nakučani, stated that himself and eight other suspects (Jančo Džangulić, Paun Nastić, Jovan Pavlović, Stevan Nikolić, Manojlo Krstić, Ranko the slipper-maker, Lazo 'Beli' ('The White') from Kamičak (a neighbourhood in Šabac) and Vasa Trifunović 'Beli') had passed through Vučić's interrogation.¹⁹ None of the nine mentioned suspects accused any of the major rebels in their statements in the summary criminal court, which, of course, does not necessarily imply there was no reasonable doubt that they would do so.

Even the acquittal of a suspect by the summary criminal court did not guarantee that he would not be taken to Vučić, proof of which is pro-Obrenović

¹⁵ AS, KB, 28/33, summary criminal court to Vučić, Belgrade, 25 October 1844.

¹⁶ N. Hristić, *Memoari 1840–1862* [The Memoirs 1840-1862], Belgrade 2006, 100.

¹⁷ J. Dimitrijević, *Katanska buna u Šapcu 22. septembra 1844* [The Hussar Rebellion in Šabac on 22 September 1844], Novi Sad 1886. J. Milinković Alavantić, *Književna krađa: Katanska buna u Šapcu 22. septembra 1844. godine* [Literary Plagiarism: the Hussar Rebellion in Šabac on 22 September 1844], Novi Sad 1889, p. 98.

¹⁸ AS, Ministarstvo inostranih dela - Vnutreno odeljenje [Ministry of Foreign Affairs – Department of the Interior] (henceforth: MID-V), 1844, folder III, row 270, Vučić to the prince, Valjevo, 28 September 1844.

¹⁹ AS, KB, 5/32, the hearing of Dimitrije Šešić.

secretary of Šabac District Court Stojan Obradović, who experienced the duke's reprimands and menaces towards his 'filthy rebellious kind'.²⁰

Information on the form of the hearings conducted by Vučić are scarce. It is, however, to a great extent probable that threats and torture were not alien to the duke. Mita Milosavljević, Miloš Bogičević's servant suspected to have knowledge of his boss's arrangements with prince Miloš and Stojan Jovanović, denied any acquaintance with Bogičević's actions, and thus had to endure beating with a 'čorbalta' (a short axe on a short handle). In his memoirs of the Hussar Rebellion and the summary criminal court, Stojan Obradović alleged that Vučić frequently threatened suspects and swore at them.²¹

If Milinković Alavantić is to be believed to, Vučić also used witness testimonies to obtain information on suspects. Đorđe Pavlović, suspected to have torn up a copy of the Serbian Constitution and prince Aleksandar's portrait, was saved by the testimony of Milinković Alavantić, who was of the opinion that Vučić had not been quite convinced of the truth of the witness's statement, but nonetheless considered it to be of high value, since it had come from the son of his follower.²²

Criminal procedure would then go on (or start, if a suspect was not the subject of Vučić's preliminary investigation), with the investigation of the summary criminal court.

Most of the suspects awaited trial in custody. The regime of detention differed depending on the personality of the suspect.

Some of the suspects, for the most part grandees, were detained in small cone-shaped cottages being a part of the complex of Vučić's camp in Šabac. A twofold fence was placed around the cottages, and the subjects were monitored by guard. Several among them had the privilege to be served better food or even dine with Vučić!²³ Notwithstanding such benefits, this type of detention was not always easy to bear, because some of the detainees, such as Miloš Bogičević and Matija Simić, were shackled.²⁴

The other group of suspects were in custody under the open sky, in a vast room resembling a cattle-pen, for which reason it got the name of 'obor' (cattle-pen in Serbian). Several authors with pro-Obrenović's political beliefs claim that detainees were tortured with thirst, hunger, and beatings, as Hristić puts forward

²⁰ D.I. Jovičić, *Katanska buna prema memoarima Stojana Obradovića koji su predati Državnoj arhivi* [The Hussar Rebellion According to the Memoirs of Stojan Obradović Handed Over to the State Archives], „Politika” 1929 (25 September), p. 19.

²¹ J. Milinković Alavantić, op. cit., 99; D.I. Jovičić, op. cit., p. 10.

²² J. Milinković Alavantić, op. cit., p. 97.

²³ J. Dimitrijević, op. cit., p. 68; J. Milinković Alavantić, op. cit., pp. 90, 106; *Dnevnik Ignjata Vasića prote lozničkog* [The Diary of Ignjat Vasić, the parish priest from Loznica], Šabac 1889, p. 8.

²⁴ *Serbske narodne novine* [Serbian National Gazette], N° 85, 26 October 1844, p. 340; Hristić, op. cit., p. 103.

the case of Vučić punishing a guard for stealing a silver watch from a suspect. Three suspects likely to be in detention in *obor* were asked by the court whether they had known wherefore they had been restrained by shackles, and hussar Risto Jevtić at one point of his statement mentioned that himself and another member of Stojan Jovanović's squad Manojlo Đonlić were shackled. Visits to detainees were allowed.²⁵

It is somewhat uncertain who acted as an investigator in a particular case. Hristić and Alavantić are in accord that the summary criminal court was divided into departments made up of a judge and scribes, whereas the first-mentioned adds that the less significant suspects were investigated by the court's department, and the major investigations were conducted by three judges (Filipović, Resavac, and Dabić)²⁶. Some records of the hearings before the summary criminal court, signed by two judges, and Obradović, who claims to have been interrogated by the same number of members of the summary criminal court, bring into question the allegations of Hristić and Alavantić.²⁷

The investigations practically comprised the presentation of evidence. The summary criminal court was getting acquainted with the events related to the rebellion by means of hearings of suspects, confrontations between suspects, witness testimonies, confrontations between suspects and witnesses, documentary evidence, and guarantors.²⁸

The hearings of the suspects were, naturally, aimed to get confessions, the key evidence in the criminal procedure of the time. As stated in the records of the hearings, the interviews generally commenced with the interrogator's warning to a suspect to tell the truth. Nonetheless, bearing in mind that the large mass of people had been apprehended for the sake of the rebellion, the judges did not always know what the accusations were against the defendant to be interviewed and hence requested the government official who had charged the suspect for assistance. Smiljko Stanković from Lazarica stated that he had no awareness of what he was accused of and proposed the judges to address Đoka Obretković, a customs officer, who had sent the suspect to Šabac.²⁹

²⁵ M. Alimpić, *Život i rad generala Ranka Alimpića* [Life and Work of General Ranko Alimpić], Beograd 1892, pp. 84-85; *Beleške Mladena Žujovića državnog savetnika* [The Records of Mladen Žujović, the state counsellor], Beograd 1902, pp. 96-97; G.J. Gašić, *Katanska buna 1844 god* [the Hussar Rebellion 1844], „Šabački glasnik”, N° 1, 7 January 1929; AS, KB 4/25, the hearing of Risto Jevtić; AS, KB, 15/5, the hearing of Petar Nalbantić; AS, KB, 17/3, the hearing of Pantelija Pančo Nikolić; AS, KB, 20/19, the hearing of Nikola Petrović.

²⁶ J. Milinković Alavantić, op. cit., p. 103; Hristić, op. cit., p. 103.

²⁷ D.I. Jovičić, op. cit., p. 10; AS, KB, 28/26, the hearing of Marija (Maca) Cukić.

²⁸ Guarantors were fellow-villagers of a suspect vouching for his/her moral quality. This sort of evidence, jogging the memory of conjurators, was not uncommon in criminal procedure in Serbia in the first half of the 19th century. See A.S. Jovanović, *Prinosci za istoriju starog srpskog prava* [The Contributions for the History of Old Serbian Law] II, Belgrade 1900, pp. 48-50.

²⁹ AS, KB, 11/29, the hearing of Smiljko Stanković.

Many suspects confessed to their crime, some of them without putting forward any alleged mitigating circumstances, while on the contrary, others were pointing out facts hoping to lessen the degree of their guilt.

Nikola Rašević and Aleksa Mitrović from Lešnica, prisoners liberated from Šabac prison upon the hussars' arrival in that town, admitted to speaking in favor of the Obrenovićs and the violence that they had inflicted on several persons without making any excuse for their criminal actions.³⁰

Suspects were defending themselves from charges by pointing to error in fact, duress, fear, drunkenness, voluntary withdrawal from a crime, the elimination of consequences caused by criminal actions, and the authority's command on their part.

Error in fact was, for instance, used as a defense by Dimitrije Šešić who joined the hussars in Šabac. The suspect stated that not until the people gathered around Stojan Jovanović came to Lešnica had he realized that the hussars were rebels.³¹

The alleged duress under which the suspects engaged in their crimes manifested in two forms – as a threat or as force exerted upon a person to make him involve himself in crime. Ranko Ilić from Jelovik near Šabac told the court that the priest Gaja (a suspect by the name of Gavriilo Stojadinović) ordered him to tie up a certain Arsa Neimarović, a teacher, menacing him 'not to joke with his head'. The inhabitant of Šabac Simo Jovanović, in his own words, declined to follow the hussars on their further route, but a person dressed in hussar uniform hit him with the handle of a sabre to make Jovanović change his mind.³²

When interviewed by the court, Petar Jovanović, one of the aforementioned government officials from Loznica, stated that fear of the hussars was the motive for adhering to them.³³

Numerous people following the hussars in their path from Šabac onwards stated that they defected from the rebellious army and went back home. One of those was Petar Nalbantić, a blacksmith from Šabac, who used a moment of the hussars' inattention in Loznica to flee from them.³⁴

A multitude of Šabac's citizens seized the disorder subsequent to the appearance of the hussars as an opportunity to plunder the Konak, the building in which both the Šabac District Head Office and Šabac District Court were placed. Before the court, they would regularly excuse themselves by stating that the stolen goods had been returned; as an example of which may serve the statement of Obrad Đorđević from Miličinica, who claimed to have brought

³⁰ AS, KB 34/3–5, the hearings of Nikola Rašević and Aleksa Mitrović.

³¹ AS, KB 5/31, the hearing of Dimitrije Šešić.

³² AS, KB 24/3, the hearing of Ranko Ilić; AS, KB 27/11, the hearing of Simo Jovanović.

³³ AS, KB 23/12, the hearing of Petar Jovanović.

³⁴ AS, KB 15/5, the hearing of Petar Nalbantić.

back four shirts, one anterija (a dress having a deep neckline on the chest), three books, a belt and three pairs of socks the day after he had stolen them from the Konak.³⁵

Drunkenness as a state of diminished mental capacity was cited by Jakov Rosić from Badovinci as the reason for which he had said that he had known that the rebellion would break out, which he was charged for.³⁶

Answering the court's question as to why he ordered 50-60 people to join the hussars on their further route, Bojo Katić said that he had done so to execute the order of the Podrinje District Head Office.³⁷

Some of the suspects refuted having a role in the rebellion or other punishable behavior in relation to it. They in some cases claimed that the accusations came as the result of hatred towards them or called on some of the other suspects who could prove their innocence.

In a statement given to the court, Nikola Tanasković, a tailor from Belgrade, rejected the accusations that Stojiljko Stojanović had made him familiar with the rebellious plans and that he pursuing that information, had promised to raise people in the Belgrade District against the government, claiming that he was in dispute with Stojanović.³⁸

The court applied considerable pressure on Stevan Stanković, the scribe of Podrinje District Court, to confess to making an illumination with the letters M and O (a reference to Miloš and Mihailo Obrenović) with candles during the welcome feast in Loznica, but the suspect was resistant and called on Maksim Krstić, a judge of the Podrinje District Court, to confirm his version of the story. However, to the surprise of a reader of the court's records, Krstić corroborated the charge against Stanković!³⁹

In some cases, the suspects claimed that they could swear to their statements, surely holding that it would make their statements sound more convincing. Firmly sticking to the story contradicted by the court that five of the hussars came twice to his house to compel him to join the rebels, Matija Simić said he could swear an oath that his words were true.⁴⁰

The summary criminal court put pressure on the unconfessing suspects in several ways: by promising more severe/milder punishment depending on the content of a suspect's statement, by threatening the suspect with the use of torture, by drawing attention to the inconsistencies in their statements, by presenting the evidence contrary to their claims, by posing captious and suggestive questions.

³⁵ AS, KB, 14/3, the hearing of Obrad Đorđević.

³⁶ AS, KB, 21/19, the hearing of Jakov Rosić.

³⁷ AS, KB, 23/28, the hearing of Bojo Katić.

³⁸ AS, KB, 28/19, the hearing of Nikola Tanasković.

³⁹ AS, KB, 31/6, the hearing of Stevan Stanković.

⁴⁰ AS, KB, 41/8, the first hearing of Matija Simić.

Simeon Teodorović, a priest from Krupanj, was pressured by the court to admit that he had made a festive reception to the hussars when they had come to his town, or otherwise he would accredit to himself all the possible consequences of further denial⁴¹. On the other hand, in the beginning of the interview with Gajo Trifunović Crni ('The Black'), the judges told the suspect that he would 'alleviate his faith' if his statement turned out to be true.⁴²

In his first interview before the court, Mičo Belčić from Loznica, accused of plundering the house of Ilija Čvorić, the Podrinje District Head, rejected the accusation. Therefore, the second interrogation began with the court's notice to Belčić that Čvorić had said otherwise and the warning to the suspect to admit to his crime if he wished to avoid 'to experience the harshness of the court's interrogation.'⁴³

It appears that the threatening allusions to torture were not a bare feint aimed to extract confessions. A short record of the court testifies that Mile Pušonjić, a reveler from Sjenica, was subdued to 'severe court interrogation', a phrase which may suggest that the suspect was subject to torture. Some other sources, such as Milinković Alavantić, Stojan Obradović and Đorđe Protić, also give witness that the application of torture was the practice of the court; however, when judging the credibility of their writings, one should take into account the pro-Obrenović political attitude of the last two authors.⁴⁴

In the second of his four interviews before the judges, Miloš Bogičević mentioned that he could not recollect the period of time when he had handed over a letter calling the county heads from Šabac District to raise people on behalf of the rebels to Nenad Despotović, an inn-owner. The court did not fail to notice that Bogičević's statement contradicted his claim from a previous interview that he had given the letter to Despotović in front of Stojan Jovanović, which would suggest that the discussed action took place while the hussars were in Šabac.⁴⁵

Ivko Lazarević from Bukovica was presented by the court that there was an accusation that he said that he had known that the rebellion would break out three days before it had started. After the suspect denied the charge, the court informed him that another suspect, Spasoje Skulić, had claimed the opposite in his interview.⁴⁶

Captious questions, one of the distinctions of the interrogations of the time in general, can be found in almost every record of the hearings. For instance,

⁴¹ AS, KB, 20/16, the hearing of Simeon Teodorović.

⁴² AS, KB, 27/9, the hearing of Gajo Trifunović Crni.

⁴³ AS, KB, 5/54, the second hearing of Mičo Belčić.

⁴⁴ AS, KB 8/36, the record on the hearing of Mile Pušonjić; J. Milinković Alavantić, op. cit., p. 100; D.I. Jovičić, op. cit., p. 10; J. Popović, op. cit., p. 108.

⁴⁵ AS, KB, 48/23, the second hearing of Miloš Bogičević.

⁴⁶ AS, KB, 20/3, the hearing of Ivko Lazarević.

some of the captured hussars were required to respond as to who incited them to join the rebellious flock, without previously being requested to answer whether anyone had encouraged them to participate in the rebellion.⁴⁷ For the purpose of the investigation conducted in Austria against the border guards suspected of intentionally doing nothing to prevent the hussars from crossing the Sava⁴⁸, the court asked one of Stojan Jovanović's soldiers, Nastas Logofet, the question looking as follows: 'Didn't you pass through the border guard by force and get into a boat?'⁴⁹

It is unclear in what manner Miloš Danilović, a deaf-mute suspect by his own confession being part of the mob involved in stealing from the Konak, gave his statement; it may be supposed that he provided the information on his participation in the crime in writing, providing that the suspect was literate.⁵⁰

Some of the hearings were stopped for various reasons. Two of the suspects refused to answer the court's questions. One of them, Rajko Popović from Glušci, did so at the very beginning of his interview. Asked by the court whether he was aware what the reason for the investigation against him was, Popović replied that he had no acquaintance with the subject and added that it was up to the authorities to find out what he was culpable of. Contrary to Popović, the suspect Spasoje Škulić started answering the questions he was being asked, but at one moment demanded the proof of his alleged guilt and the interview ceased.⁵¹ The interrogation of Dimitrije Šešić came to a halt because the suspect was weak, and the judges decided to stop interviewing Miloš Bogičević when night fell.⁵²

Some of the records of the hearings contain a brief note that the record was read to the suspect who gave the statement. There is no proof that any of the suspects objected to the content of the records. Only Aksentije Stefanović, a young teacher from Bogovađa, altered his statement upon reading the record of his hearing. At first, the suspect told the court that his information that Vučić had said to some unnamed notabilities at a feast that they had to bring prince Mihailo back to the throne because it was the will of the emperors, stemmed from Stevan Popović from Kikojevac, but then cited Sava Davidović from Uzveće as the source of that news.⁵³

47 AS, KB, 4/17, the hearing of Filip Vojinović.

48 The investigations were launched as the result of a protest addressed to the Austrian consul in Belgrade by the Serbian Government. See A. Ivić, *Iz doba Karađorđa i sina mu kneza Aleksandra* [From the Time of Karađorđe and His Son Prince Aleksandar], Beograd 1984, p. 134.

49 AS, KB, 4/165, the hearing of Nastas Logofet.

50 AS, KB, 6/17, the hearing of Miloš Danilović.

51 AS, KB, 5/61-62, the hearing of Rajko Popović; AS, KB 5/60, the hearing of Spasoje Škulić.

52 AS, KB, 5/32, the hearing of Dimitrije Šešić

53 AS, KB, 61/10, the hearing of Sima Stanisavljević; AS, KB, 32/3-4, the hearing of Aksentije Stefanović.

Confrontations between the suspects were held either at the initiative of the summary criminal court or at the proposal of a suspect. The summary criminal court would decide to confront two suspects if their statements on the same matter diverged. There are many examples of such practice; Jovan Milić from Mačvanska Mitrovica gave a negative answer to the court's question whether he had agreed with Nestor Simić and Dimitrije Baničić with whom he had been going from Mačvanska Mitrovica to Šabac when the rebellion had broken out, that one of them should go back to their village and spread the news from Šabac. As Nestor Simić had claimed the contrary, the two suspects were confronted.⁵⁴

Suspects, on the other hand, asked for a confrontation if they were presented with the declaration of another suspect containing accusations against them. Miloš Bogičević told the judges that he had been unable to release Šabac district head Đuka Stojićević while he had been detained in his (Bogićević's) house⁵⁵, on which the court reacted by informing the suspect that his words contradicted the statement of another defendant, Sava Aksentić Kalpagdžija. Thus Bogičević requested a confrontation with Kalpagdžija.⁵⁶

There were two outcomes of suspects facing each other: either one of them withdrew his original statement and corroborated the words of his opponent or both of them remained persistent in their version of the event in question.

The confrontations could make each of the confronted parties change their genuine statement, equally the suspect whose claim was challenged or the suspect brought to challenge the utterance.

As Gajo Trifunović from Mačvanski Prnjavor dismissed the accusation that he had been shouting 'Hooray!' before the Konak when the hussars had appeared in Šabac, Risto Jevtić, one of the members of Stojan Jovanović's squad, was taken from custody to confront him, but the hussar told that he had not in fact heard Jovanović yelling, but concluded that he must have been doing so by reason that all people joining the rebels had been screaming 'Hooray! Long live the Obrenovići!'⁵⁷

Bogićević refuted the allegation that he had commanded Marko Rakić to form the guard in Kamičak with the goal of fending off Mačva County head Jovan Mostić to penetrate into Šabac with the military, so the court decided to face Bogičević with Rakić. The first retreated and admitted that it was possible

⁵⁴ AS, KB, 7/18, the hearing of Jovan Milić.

⁵⁵ Having seen the killings of Ninić and Lazarević, Đuka Stojićević initially escaped to the ceiling of the Konak, from where he offered armed resistance to the rebels. At a later time, he surrendered under the written guarantee of the new authority that he would be inflicted no harm. See J. Milićević, *op. cit.*, p. 299.

⁵⁶ AS, KB, 48/40, the second hearing of Miloš Bogičević.

⁵⁷ AS, KB, 27/10, the second hearing of Gajo Trifunović Crni.

that the accusation was true, pointing out in his defense that he had to issue the command because of Stojan Jovanović.⁵⁸

Petar Zlatković Bugarin, a follower of Obrenovićs from Šabac, claimed that the charge that he had attended the opening of the treasury of Šabac district head office with Stojan Jovanović and several other partisans of the ex-dynasty was untrue, whilst Sava Kalpagdžija, one of the participants in that act, pointed to Zlatković as part of their company. The contradiction between their statements provoked a confrontation, yet both suspects stayed unwavering.⁵⁹

Some records of the interrogations depict how the confrontations looked. A suspect brought to confront a defendant denying an accusation would be instructed by the court what to tell to his adversary. The accusing suspect would then bring out the charge, addressing directly to his opponent, who would answer in the same fashion.⁶⁰

The rebellion-related events were very public, which by the nature of things made use of witness testimonies before the court as a consequence. The court would call witnesses to the stand if it found out (by a suspect or in another way) that a particular person could provide relevant information regarding the suspect's actions or at the request of a suspect.

Seeing that Sava Tomić, Aksentije Ivanović, Arsenije Ivanović, and Petar Pantelić mentioned some people being a part of the situations that occasioned the accusations against them (Ivan Čarkiće, Jovan Rekalice, Vučeta Petrović, and Luka Stojićević), those persons were heard by the court in the capacity of witnesses.⁶¹

One of the overnumerous charges against Miloš Bogićević was that he had had a meeting relative to politics with Aleksa Dželatović, the undestined hussar who had come late for the rebellious undertaking and crossed into Serbia only on 23 September. Bogićević responded that the accusation did not correspond to the truth, claiming that two Šabac inhabitants – merchant Kuzman Lazarević and the member of a peace court Jovan Stanišić (Kapidžić) – could authenticate his defense. Stanišić and Lazarević were indeed interviewed; albeit there is no mention that they were called to the court at Bogićević's proposal, one of the subjects of their hearings – the alleged meeting between the suspect and Dželatović – is a very strong clue that Bogićević is to be thanked for their appearance before the judges.⁶²

⁵⁸ AS, KB, 48/27, the second hearing of Miloš Bogićević.

⁵⁹ AS, KB, 13/22, the fourth hearing of Petar Zlatković Bugarin.

⁶⁰ AS, KB, 41/13, the second hearing of Matija Simić.

⁶¹ AS, KB, 5/13-14, the hearings of Ivan Čarkiće, Jovan Rekalice, Vučeta Petrović and Luka Stojićević.

⁶² AS, KB, 48/36, the second hearing of Miloš Bogićević; AS, KB, 48/94, the hearings of Jovan Stanišić, Kuzman Lazarević and Luka Stojićević.

It is worth mentioning that the court was not always willing to grant a suspect's appeal for hearing a certain witness. To ease up his position in the case against him, Petar Popović, a merchant from Šabac, stated that he had put out the rocket with which the hussars had reportedly meant to burn the Konak, and that Mićo Đenić and Đoko Đuro could give testimonies proving that he was sincere with the court. Neither of the two proposed witnesses were interrogated.⁶³

The people who testified before the court can be divided into three groups – 'ordinary' witnesses, persons simply possessing information of relevance with no personal interest in the case; witnesses from aggrieved parties, believed to be materially affected by the acts of suspects; and witnesses guarantors, who simultaneously exposed their knowledge of the case and guaranteed the good character of a suspect.

An example of the first type of witness is Maksim Ristić, who testified in the proceedings against Živko Trifunović, who confessed to taking a tarabolos⁶⁴ by force from a released prisoner and taking a belt off the dead body of Marko Lazarević. Jovan Mićanović, a man whose horse was stolen by Alimpije Radosavljević, a carrier from Šabac, when the rebels came, is an example of a witness who is at the same time an aggrieved party.⁶⁵ The community of Mačvanska Mitrovica, which appeared as witness as in a case against their fellow-villager Dimitrije Baničić and testified to his good behavior during the rebellion and guaranteed his good character could be exemplified as a witness-guarantor⁶⁶.

Just like the suspects, some of the witnesses were given notice to tell the truth or to testify by their 'pure consciousness', an instance of which is Proka Bajić and Nikola Stamenković, both witnesses in the case against Miloš Bogičević.⁶⁷

By the letter of the Circular on the Legal Force of Evidence in Criminal Matters (1842), the act regulating the conditions for the validity of evidence, a witness was obliged to take an oath on his statement. Only Todosije Bošković, a witness in the case against Vićentije Brajković, suspected of sending the gardener Petko to the village of Orašac to tell a certain Miško to say to his county chief not to gather an army on behalf of the authorities, can be said to have sworn for certain.⁶⁸ Some of the witnesses, such as Proka Bajić, were given warning that they would have to swear to their statements, however there is no record; that they indeed took an oath. Ninko Matić, one of the witnesses charging Miloš

⁶³ AS, KB, 13/3, the hearing of Petar Popović.

⁶⁴ A silk belt with aglets and patterns.

⁶⁵ AS, KB, 14/4, the hearing of Živko Trifunović; AS, KB, 19/7, the hearing of Alimpije Radosavljević.

⁶⁶ AS, KB, 11/40, the short record of the statement of Mačvanska Mitrovica community.

⁶⁷ AS, KB, 48/60, 68, the witness statement of Proka Bajić.

⁶⁸ AS, KB, 18/10, the brief record of the witness statement of Todosije Bošković.

Bogićević, ended his statement by saying that he could swear on his words, but a formal record of the witness doing so does not exist.⁶⁹

In some cases the court began the hearings by asking witnesses questions intended to check their credibility. Ivko Pantelić, Filip Milutinović, and Proka Bajić, all testifying against Miloš Bogićević, were requested to say whether they were related to the suspect, whether they were in a particularly friendly or enemy relationship with him, whether they had been bribed or instructed how to testify, and whether they expected a reward or harm for their testimony.⁷⁰ It shall be said that the Circular stipulated that the witness testimony must be impartial in order to have force before the court.⁷¹

There were witnesses with questionable credibility. Some of them had a problematic personality in general, as testimony of the others could be regarded disputable if it concerned the suspect they were charging. Filip Milutinović was sentenced 'for some girl' in 1832, as Ivko Pantelić had the conviction for obstructing a road with the piece of land he had purchased, dating from 1841. Ivan Čarkiće from Šabac was an unreliable witness in the case against his fellow-citizen Arsenije Ivanović, on account of being in enmity with the suspect, which he openly acknowledged. Referring to the regime of the Defenders of the Constitution, in a lightly mocking entry of his 'Political Dictionary' named 'Vidinlije and Carigradlije'⁷², Vladimir Jovanović, the father of the renowned Serbian constitutionalist Slobodan Jovanović, claimed that there were false witnesses before the court, yet without revealing the identity of those witnesses.⁷³

Witnesses gave their statements orally, with the exception of Milinko Đorđević, the president of the Rudnik District Court, who exposed the facts that he had been familiar with in the case against Pavle Mirković from the village of Brusnica, accused of spreading disturbing political rumor, in writing.⁷⁴

⁶⁹ AS, KB, 48/68, the witness statement of Proka Bajić; 48/78, the witness statement of Ninko Matić.

⁷⁰ AS, KB, 48/68, 70, 72, the witness statements of Proka Bajić, Filip Milutinović and Ivko Pantelić.

⁷¹ Đ. Petrović, *Rečnik zakona, uredba, uredbeni propisa i pr. pr. izdani u Knjažestvu Srbiji od 1827. do polovine 1854. god* [The Dictionary of Laws, Regulations, Legal Acts with the Character of Regulation and Others Introduced in the Principality of Serbia from 1827 to the mid 1854], Beograd 1856, pp. 420-421.

⁷² The inhabitants of Vidin (Bulgaria) and Istanbul; the derogatory terms for the Defenders of the Constitution used among the followers of the Obrenovići, since some of the most prominent adversaries of Prince Mihailo's government escaped from Serbia and moved to Vidin and Istanbul due to the prosecution against them launched in 1840.

⁷³ AS, KB, 48/70, 72, the hearings of Filip Milutinović and Ivko Pantelić; AS, KB, 5/13, the record on the confrontation between Arsenije Ivanović and Ivan Čarkiće; V. Jovanović, *Politični rečnik* [Political Dictionary], Beograd 1870, p. 505.

⁷⁴ AS, KB, 36/15, the witness statement of Milinko Đorđević.

Captious questions did not appear only in the hearings of the suspects. The witnesses were also posed some questions implying that they had hitherto stated something which they in fact had not been asked at all. Jovan Gavrić, a witness against Miloš Bogičević, was informed by the court that the judges had knowledge that the suspect ordered him to go to Mačva County chief Jovan Mostić and tell him not to summon the army against the rebels but to come to Šabac and subjugate himself to the new authorities instead, and subsequently demanded the witness to reveal when he had received Bogičević's order and in what fashion it had been issued.⁷⁵

The witnesses were in some cases presented with the statement of a suspect and then requested to declare on its verity. Đuka Stojićević was told that Miloš Bogičević had stated that every move of the new authority had been made in agreement with the Šabac District chief, upon which the witness was called to say if that statement matched the truth.⁷⁶

On some occasions, witness statements were not limited to exposing the facts related with a case; some witnesses were demanded by the court to give their estimations about a hypothetical outcome of a situation. Kuzman Lazarević could be instanced as such a witness, taking into consideration that he was asked to judge whether Đuka Stojićević could have passed through the mob of people gathered in front of Miloš Bogičević's house if he had been liberated from detention.⁷⁷

The record made at the end of the record of Jovan Gavrić's witness statement ('I testify that everything happened in this way and I put a cross alongside my name') makes probable that the witnesses had their statements written for the sake of verification.⁷⁸

The authorities apparently had great expectations from this piece of evidence, since Vučić on 7 October had ordered the Šabac District head office not to issue passports to the witnesses needed for the confrontations with the suspects.⁷⁹ However, in his letter to the court from 30 October 1844, Vučić, understandably, insisted that 'the persons of secret police', by whom some evidence against the supposed co-plotters among the émigrés in Austria had been obtained, could not be called for confrontation with the suspects.⁸⁰

The court would decide to confront a suspect and a witness in the case of diverging statements. When hearing some of the witnesses (for example, Vučko

⁷⁵ AS, KB, 48/63, the witness statement of Jovan Gavrić.

⁷⁶ AS, KB, 48/104, the witness statement of Đuka Stojićević.

⁷⁷ AS, KB, 48/95, the witness statement of Kuzman Lazarević.

⁷⁸ AS, KB, 48/64, the witness statement of Jovan Gavrić.

⁷⁹ AS, Načelstvo Okruga šabačkog [Šabac District head office], f. X, r. 1311, Vučić to Šabac District head office, the camp alongside Šabac, 7 October 1844.

⁸⁰ AS, KB, 65/8, Vučić to summary criminal court, Belgrade, 31 October 1844.

Topalđorđević, the post clerk of the Šabac District head office) the court would request them to say whether they could tell their accusations to a suspect face to face.⁸¹ The court obviously showed well in estimating what witness to confront with a suspect, seeing that none of the witnesses withdrew their original statements. The result of the confrontations was either both parties remaining by their versions of the facts or a suspect's confession.

Petar Popović was under suspicion that he had been grabbing money from the Šabac district treasury when the rebels took control over Šabac. The suspect denied the accusation; hence Vasilije Grujović, a clerk in the Ministry of Finances who had been reportedly counting the money taken by Popović, was brought in for confrontation. Both the suspect and the witness held by what they had originally stated. After being confronted with the witness, Stevan Jovanović, Ranko Novaković admitted that he had not taken Andreja Nešić's horse following the order of Đorđe Cincarević, as he had first declared, but on his own.⁸²

The confrontations between suspects and witnesses took the same form as the confrontations between suspects, which can be proved by the record of Miloš Bogičević and Vučko Topalđorđević facing each other on the occasion of allegations that the first-mentioned had sent for Petar Bugarin, Petar Popović, and Sava Kalpagdžija, when the Šabac district treasury was being opened, and that Stojan Jovanović had left him 950 ducats.⁸³

Both public and private acts were presented as documentary evidence before the court. The record of the police interview with Arsenije Vasilijević from Požega, suspected of spreading rumors that the government had weakened and that Serbia would fall under fines conducted by the Užice District head office, was read to this suspect while he was being heard by the court, in order to confirm the identity of the letter from 23 September 1844 written by Nenad Vasić, a judge of the Podrinje district court, to his brother Atanasije, serving as a warehouse-keeper in the Ljubovija⁸⁴ quarantine, informing the latter on the rebels' arrival in Loznica over which he first rejoiced.⁸⁵

Besides the acts in Serbian, one foreign document served as evidence before the court as well. It was the record of an interview with Dimitrije Zagla, charged for being among the conspirators to launch the rebellion, carried out by the criminal court of the Petrovaradin Border Regiment⁸⁶, containing the allegation that Miloš Bogičević had paid a visit to Zagla a few days previous to the rebellion

⁸¹ AS, KB, 13/41, the witness statement of Vučko Topalđorđević.

⁸² AS, KB, 13/9, the brief record of the confrontation between Vasilije Grujović and Petar Popović; AS, KB, 21/29, the brief record of the confrontation between Stevan Jovanović and Ranko Novaković.

⁸³ AS, KB, 48/22, the second hearing of Miloš Bogičević.

⁸⁴ A small town in western Serbia, near the border to Bosnia and Herzegovina (Republic of Srpska).

⁸⁵ AS, KB, 8/23, a brief record of the hearing of Arsenije Vasilijević; AS, KB, 12/10, the second hearing of Nenad Vasić.

⁸⁶ Austrian military unit established in 1750 and seated in Sremska Mitrovica.

and assessed the cases of weapons for the hussars. The act was attributed to Bogičević.⁸⁷

The guarantors were people who vouched for the personality of a suspect. They always appeared in groups and testified on the traits of a suspect or his political behavior. The members of the Šabac municipality guaranteed that Lazo Mitrović Beli's distinctions were fairness and honesty and that the suspect had always distinguished himself in loyalty to the government.⁸⁸

Upon the presentation of evidence, the court would move to deliberation.⁸⁹ For deciding on the destinies of the defendants, the judges considered the records of suspects' interrogations and other acts (for example, the correspondence between Stojan Jovanović, Rajović brothers,⁹⁰ and Kosta Marković⁹¹). Not much information speaks of the process of deliberation. It is visible that some of the court's judgments have crossed-out parts containing mitigating or aggravating circumstances of a crime; therefore it might be supposed that the crossings-out were the fruit of judging over a fact. Hristić provided that the judges had not been in consent regarding the punishment for Sima Stanisavljević, who neglected to report the preparations for the rebellion; three of them proposed the death penalty, while two advocated life imprisonment, so the court asked Vučić to resolve the dilemma.⁹²

In reading the court's judgment carefully, a sharp eye shall notice obvious regularities as for punishments delivered for specific crimes. The apprehended hussars and the people who joined them with weapons in their hands were sentenced to death. The émigrés involved in the organization of the rebellion were proclaimed as outlaws and, by the letter of the verdicts against them, every Serbian citizen was entitled to kill them,⁹³ while another member of the

⁸⁷ AS, KB, 48/38, the third hearing of Miloš Bogičević.

⁸⁸ AS, KB, 20/11, a brief record on the statement of the members of the Šabac municipality.

⁸⁹ One might wonder whether the court's remarks that a particular suspect is 'incapable of receiving corporal punishment' or 'exceedingly feeble' (see, for instance, KB 20/18, a brief note on the hearing of Maksim Grubić), noticeable in the records of the hearings were actually some sort of pre-deliberation consisting in excluding one type of punishment as a potential sanction in a verdict to be?

⁹⁰ Božidar and Cvetko Rajović, the nephews of Cvetko Rajović, a former finance minister, and ex-civil servants in Serbia, the organizers of the Hussar Rebellion in Austria.

⁹¹ A pro-Obrenović former civil servant in Serbia, one of the organizers of the Hussar Rebellion.

⁹² AS, KB, 61/26, the judgment in the case against Sima Stanisavljević; AS, KB, 65/57, the unique judgment for the cases against Mića Veselinović Trkić, Tanasije Ljočić, Panta Petaković, Luka Pejić Crni, Todor N., the policeman, Života Smiljić, Aleksa Atanasijević, Smiljana Ognjanović Bećirka (henceforth: the judgment to Veselinović and others); Hristić, 105.

⁹³ The verdicts were enriched with the following detail: poles with the names of the émigrés condemned to death were to be posted in public places. That was a bizarre surrogate for nailing their bodies to poles after execution for the purpose of general prevention, which was common practice in Serbia in this period. See Z. S. Mirković, *Smrtna kazna i kazna trčanja kroz šibe u Srbiji 1804–1860* [Death Penalty and Running the Gauntlet in Serbia 1804–1860], Beograd 2013, p. 76.

pro-Obrenović emigration who participated in the actions against the Serbian government to a lesser degree, received the prohibition of return to Serbia for a certain period of time (two or five years or for life). The defendants who were proved to have failed to inform the authorities on the organization of the rebellion to come were convicted to life in prison. The people who followed the hussars to the very point of their defeat were sentenced to a ten-year prison term, as those being company to the rebels to Loznica received a five-year prison sentence. The mass of the suspects taking advantage of the rebellion to loot the Konak were to spend two years in prison. The defendants established to have committed various petty crimes, such as lighting candles during the welcome feast for the hussars in Loznica or blabbering against the representatives of the authorities were given corporal punishment of 50 cane strokes. For lighter offences, government officials would be meted out disciplinary penalties (such as dismissal from service, suspension of salary, or reprimand). If there was no sufficient evidence for conviction, but the court judged a suspect as an intriguer or suspicious, he would be sentenced to banishment either to the interior of Serbia (if he was born in Serbia or had lived in it for a longer period), far from the border, or to his land of origin (if he had inhabited Serbia a short time ago).⁹⁴

The confiscation of property, caning, and banishment would be regularly given as collateral sanctions besides the principal punishment to all defendants sentenced to a two-year prison or a more severe penalty, whereby according to some verdicts, all of the collateral sanctions were to be imposed, while conforming to other judgments a convict would receive only some of them. Pursuant to the verdicts, actual or former government officials would suffer deprivation of decorations, titles, degrees and diplomas, either as the principal or a collateral penalty.⁹⁵

94 *Živeti u Beogradu* [Living in Belgrade] II (eds. Miroslav Jovanović et al.), Beograd 2004, p. 205; AS, KB, 4/131, the unique judgment for the cases against Radovan Pantelić, Krsta Ristić, Gruja Stanković, Uroš Jovanović, Trivun Simić, Manojlo Đonlić, Jovan Jovčetić, Petar Mitrović, Đorđe Stojanović and Aleksa Stojimirović; AS, KB, 30/14, the unique judgment for the cases against Miloš Živanović and Milisav Piperović; AS, KB, 65/45, the unique judgment for the cases against Jovica Milutinović, Stokica Spasić, Živko Jevtić Brkić, Stevan Avramović, Marinko Vidosavljević, Ilija Ivanović and Miloš Spasojević; AS, KB, 65/59, the judgment to Veselinović and others; AS, KB, 44/12, the judgment in the case against Nenad Despotović; AS, KB, 17/12, the unique judgment for the cases against Pantelija Nikolić Pančo, Avram Stefanović, Stevan Kuletić and Stevan Marković; AS, KB, 63/7, the judgment in the case against Ilija Sarić; AS, KB, 14/8, the unique judgment for the cases against Mijat Nikolić, Obrad Đorđević, Živko Trifunović, Ivan Ivantić, Radivoje Radovanović, Filip Mitrović, Mejo Bećirović, Milan Božić, Simo Ćirić, Marko Simić and Luka Ilić; AS, KB, 59/11, the unique judgment for the cases against Panta Popović and Stevan Radojičić; AS, KB, 62/4, the judgment in the case against Petko Jezdić.

95 AS, KB, 10/12, the unique judgment for the cases against Božin Đorđević, Manojlo Krstić, Ranko Đorđević and Mijailo Aćimović; AS, KB, 41/27, the judgment in the case against Matija Simić; AS, KB, 12/30, the unique judgment for the cases against Nenad Vasić, Atanasije Vasić, Aćim Molović and Risto Simić.

The court was taking into account the degree of *mens rea* of a crime. If a perpetrator acted criminally without intention, it would alleviate the punishment, which is visible in the example of the case against Matija Popović, who was sentenced to three years prison for accompanying the hussars to the spot of their execution.⁹⁶

The motives of the court's judgments reveal what the grounds were for the exclusion of criminal liability and what circumstances were considered mitigating/aggravating by the judges.

There was no criminal liability if a defendant acted by command of an authority or under duress, or withdrew from a crime voluntarily. Nikola Đuričić, who went to tell the kmet of Vlasanica to take care to catch teacher Arsa Neimarović, a partisan of Vučić, was liberated by the court because he had acted at the order of the head of his village, Ranko Madžarević.⁹⁷ Džangulić, being a part of the hussars' suite to Loznica, fled from the rebels and came back to Šabac, which caused the judgment of acquittal in the case against him.⁹⁸ Lazo Mitrović Beli was, by his own declaration, coerced to join the rebels by the threat that everyone who did not go to the Konak with a weapon and a horse would pay with his life and assets. The court gave credit to Mitrović's statement and the outcome of the case against him was the acquittal of the defendant.⁹⁹

Mitigating circumstances on the part of defendants accepted by the court were youth, extreme necessity, the elimination of consequences caused by a criminal action, acting by the example of a senior official, error in fact, and drunkenness.

Dimitrije Čivutperić, an ex police scribe, was proved to have committed several felonies: inclination towards the Obrenovića, singing songs dedicated to prince Mihailo in taverns, omitting to report Ilija N. from Veliko Selo for threatening the people willing to combat with the rebels, and stealing and counterfeiting passports in order to ease the movement of people engaged in the rebel plans between Serbia and Austria. The court took into account the 'youth

⁹⁶ AS, KB, 27/17, 18, the unique judgment in the case against Živan Antonijević, Matija Popović, Gaja Trifunović Crni, Sima Jovanović and Živojin Radovanović.

⁹⁷ AS, KB, 24/27, the unique judgment for the cases against Gavriilo Stojadinović, Milija Đurđević, Jovan Stanković, Živan Živković, Ranko Ilić, Stevan Filipović, Nikola Đuričić and Petar Dimitrijević.

⁹⁸ AS, KB, 35/6, the judgment in the case against Jančo Džangulić. The courts' practice with respect to voluntary withdrawal was inconsistent: Ivan Jović, Stanoje Nikolić, and Jeremija Popović, who also at one point left the hussars were only 'awarded' with seven-year prison sentences, so one could draw the conclusion that in this case withdrawing from the crime was only a mitigating circumstance. See AS, KB, 5/82, the unique judgment for the cases against Ivan Jović, Stanoje Nikolić and Jeremija Popović.

⁹⁹ AS, KB, 20/11, the hearing of Lazo Mitrović Beli; AS, KB, 20/28, 29, the unique judgment for the cases against Ivko Lazarević, Boža Kuzmanović, Ilija Lukić, Đurađ Tankosić, Luka Gajić, Pajica Tankosić, Lazo Mitrović Beli, Sima Todorović, Maksim Đurđević Drpić, Nikola Petrović, Jovan Cvetinović and Stevan Nikolić.

and immaturity' of the defendant, due to which he was probably spared from capital punishment and sentenced to life in prison.¹⁰⁰

The court came to the conclusion that Petar Jovanović from Bosnia had taken some goods from the Konak so as to save them from burning and therefore the defendant was convicted to a mild sentence of 25 cane strokes.¹⁰¹

As stated in the motives of the judgment concerning Marko Nastić, the defendant had taken weapons away from Petar Rista, but later on returned them willingly to the owner, which practically monly 50 cane strokes.¹⁰²

Panta Miličanac, an apprentice of the Podrinje District head office, and Milovan Pantelić, an apprentice of the Podrinje district court, were found guilty of welcoming the rebels in Loznica, but the court was of the opinion that the fact that they were provided the example to do so by their senior colleagues diminished their culpability.¹⁰³

Reckless execution of duty by Jovan Mostić, who had vague information that the activity of pro-Obrenović émigrés alongside the Sava in Austria was being intensified but nevertheless stayed passive, was the reason for which the neglectful county chief was tried by the court. However, the judges acknowledged the error of fact on Mostić's part, since on the basis of the information that he had possessed, he could not have known that the rebellion would break out.¹⁰⁴

When Stojan Jovanović's rebels took over Šabac, Petar Stojanović, an inhabitant of the town, was cruising around neighboring villages and spreading the news of the overturn, asking for a prize. The court ruled that the degree of guilt of the defendant could be reduced by the drunkenness with which he had been clouded, and Stojanović was sentenced to 30 cane strokes.¹⁰⁵

Aggravating factors in the court's rulings were the position of authority, lighter offences committed alongside a heavy crime, and relapse.

In the reasoning of the judgment on Miloš Bogičević, the court emphasized that the actions of the defendant encouraged other people seeing him as a role

¹⁰⁰ AS, KB, 8/41, 42, 44, The unique judgment for the cases against Dimitrije Petrović-Čivutperić, Milovan Radovanović, Đorđe Crnomarić, Arsenije Vasiljević, Radovan Stefanović Đak, Gaja Jovanović and Mile Pušonjić (henceforth: the judgment to Čivutperić and others).

¹⁰¹ AS, KB, 21/41, the unique judgment for the cases against Marinko Tršić, Milenko Ivanović, Damjan Stepanović, Đoko Petrović, Damjan Milutinović, Marinko Petrović, Matija Uščanin, Gliša Milosavljević, Mitar Božić, Teša Stevanović, Makevija Ninković, Jakov Rosić, Branko Radojčić, Nikola Popović, Mateja Stanić, Todor Šestarović, Ranko Crni, Jovan Milošević, Petar Stojanović, Petar Jovanović and Nikola Maštrafović (henceforth: the judgment to Tršić and others).

¹⁰² AS, KB, 5/95, the unique judgment for the cases against Arsen Ivanović, Sava Tomić, Trifko Janković, Aksentije Ivanović, Mića Belić, Rajko Popović, Milinko Trajković, Marko Nastić, Radovan Grujić, Gliša Tanasić, Đoka Milinković, Lazar Petrović, Filip Janković, Damjan Stefanović, Stevan Isailović, Jefrem Popović (henceforth: the judgment to Arsen Ivanović and others).

¹⁰³ AS, KB, 56/5, the unique judgment for the cases against Panta Miličanac and Milovan Pantelić.

¹⁰⁴ AS, KB, 38/11, the judgment in the case of against Jovan Mostić.

¹⁰⁵ AS, KB, 21/41, the judgment to Tršić and others.

model to join the rebellion. Života Smiljić, one of the charged émigrés, not unexpectedly, did not show before the court to put up his defence, but opted to address the Serbian State Council and protest against the summary criminal court, pointing to its unconstitutionality and unlawfulness. The court qualified Smiljić's submission as an insult to the Serbian government, which increased the guilt of the defendant. Relapse was the aggravating factor in the crime of Alimpije Popović, the parish priest in Stupnica, whose involvement in rebellion-related events was not, as stated by the court, his first political crime.¹⁰⁶

There are many cases of the court acting illegally in regard to the quality of the proof on which its rulings were founded and pronounced punishments.

Among other provisions, the Organization (art. 28) set that a judgment should include the proofs serving as foundation to the condemnation. Nonetheless, the court's judgments disobeying this rule were not a rarity. One of the relatively numerous examples of such illegal practice is the unique judgment for the cases against Jovan Ilić or Milić, Jovan Petrović, Nikola Subasać, Aleksa Isailović, Kosta Stefanović, Mijailo Hristović, Jeremija Mirjanić, Pavle Tešić, Dimitrije Mraović, Sava Ružičić, Marko Ostojić and Pavle Jovanović Šećer.¹⁰⁷

The Circular prescribed that the confession of a defendant should appear as to leave no doubt about the content of his/her statement. The grounds of the verdict to Bogićević, however, contain the formulation that he '**does not deny**' (bolded by the author) telling Jovan Gavrić to say to his county chief to dissolve the army and come to Šabac on his own, otherwise doom would occur because the street had risen up, which does not necessarily mean that the defendant confessed to the crime.¹⁰⁸

A much grosser breach of the Circular by the court was basing a condemnation on the confession of, at least as reported by the record of an interview with a suspect, a non-existent crime. Nikola Stanković gave a statement with no mention of his involvement in ransacking the Konak, but in the motives of the verdict to the defendant, the court stated that he had admitted to that crime.¹⁰⁹

¹⁰⁶ AS, KB, 65/23–24, Života Smiljić to the State Council, AS, KB, 65/58, the judgment to Veselinović and others; AS, KB, 49/10, the judgment in the case against Alimpije Popović.

¹⁰⁷ *Zbornik I*, 187; AS, KB, 7/57, the unique judgment for the cases against Jovan Ilić or Milić, Jovan Petrović, Nikola Subasać, Aleksa Isailović, Kosta Stefanović, Mijailo Hristović, Jeremija Mirjanić, Pavle Tešić, Dimitrije Mraović, Sava Ružičić, Marko Ostojić and Pavle Jovanović Šećer.

¹⁰⁸ Đ. Petrović, op. cit., p. 420; AS, KB, 48/30, 31, the second hearing of Miloš Bogićević; AS, KB, 48/116, the judgment in the case against Miloš Bogićević.

¹⁰⁹ Đ. Petrović, op. cit., 419-420; AS, KB, 11/11, the hearing of Nikola Stanković; AS, KB, 11/45, the unique judgment for the cases Mijat Janković, Živojin Stojanović, Mičo Đenić, Milutin Radovanović, Kosta Stojanović, Nikola Stanković, Đuka Đukić, Neša Marković, Ivan Jovčetić, Trifun Janjetović, Janko Jovanović, Petar Stevanović, Ilija Jakovljević, Cvetko Kojić, Pavle Milovanović, Smiljko Stojanović, Milovan Bogdanović, Jovan Milićević, Manojlo Petrović, Jovan Mitrović and Nikola the servant, Dimitrije Baničić, Pavle Purić and Aćim Simić.

One witness, Đoko Đuro, was sufficient proof for the court to pronounce Trivko Janković guilty of smashing the gate to the house of, at that moment, the already late Nikola Ninić in order to rob it. By acting so, the court violated the stipulation of the Circulary requiring two consistent witness statements for condemnation.¹¹⁰

The confiscation of assets was a sanction prohibited by the Constitution (art. 28). The number of cane strokes (150) that was to be administered to defendant Gaja Jovanović exceeded the maximum amount of 100, determined by the Organization of District Courts (1840), the act regulating not only the matter from its title, but also some questions of criminal law and court procedure. Srećko Tadić from Slatina, a defendant whose guilt, in the words of the court, 'could not be completely proved', was obviously absolved for lack of evidence, in the case of which conforming to the Circulary, he could have been condemned solely to compensate the costs of the judicial procedure. However, Tadić was sentenced to prison for the duration of his pre-trial custody. The ruling of the court by which Marko Lazarević Markezan and Todor Minović Mandradžija, who accompanied the hussars to the end of their route and were killed on the battleground, were to be posthumously punished with the confiscation of assets, was beyond competition for its absurdity.¹¹¹

The summary criminal court ended its work on 9 December 1844, when it was formally abolished.¹¹²

Conclusion

The summary criminal court was an unconstitutional institution, formed predominantly of ad hoc judges, not serving in regular courts. *Differentia specifica* of this court was the preliminary investigation carried out by Vučić. The data regarding Vučić's pre-investigation are scarce. The suspects of higher social status had better treatment in custody. The court had broad subject-matter jurisdiction, which is no surprise for an ad hoc judicial institution founded on the occasion of exceptional circumstances. The court was acquiring information of relevance by means of evidence commonly used in criminal procedure. There were regularities in respect to punishments for specific crimes. The sanctions were considerably heavy and proportional to the seriousness of crimes. Delivering punishments was the point where the court committed the most violations of law, of course to the detriment of convicts. Excluding drunkenness to a degree,

¹¹⁰ AS, KB, 5/94, the judgment to Arsen Ivanović and others.

¹¹¹ AS, KB, 8/44, the judgment to Čivutperić and others; AS, KB, 40/9, the unique judgment for the cases against Damjan Josić and Srećko Tadić; AS, KB, 71/4, the ruling of the summary criminal court from 1 November 1844.

¹¹² R.J. Popović, *Toma Vučić Perišić*, Beograd 2003, p. 179.

all factors quoted by the court are usual as mitigating/aggravating circumstances. The most paradoxical breaches of law by the court occurred in the process of judgment-passing. Sentencing for an uncommitted crime doubtlessly stands out among them.

Bibliography

Primary sources

Archives of Serbia:

Ministarstvo inostranih dela – Vnutreno odeljenje.

Načelstvo Okruga šabačkog.

Preki sud za učesnike u Katanskoj buni.

Other primary sources:

Beleške Mladena Žujovića državnog savetnika, Beograd 1902.

Dimitrijević J., *Katanska buna u Šapcu 22. septembra 1844*, Novi Sad 1886.

Dnevnik Ignjata Vasića prote lozničkog, Šabac 1889.

Gesetzbuch über Verbrechen und schwere Policey Uebertretungen, Wien 1803.

Hristić N., *Memoari 1840-1862*, Belgrade 2006.

Jovičić D.I., *Katanska buna prema memoarima Stojana Obradovića koji su predati Državnoj arhivi*, „Politika” 1939 (25 September).

von Maurer G.L., *Das griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privat-rechtlicher Beziehung vor und nach dem Freiheitskampfe bis zum 31 juli 1834 III*, Heildelberg 1835.

Milinković Alavantić J., *Književna krađa: Katanska buna u Šapcu 22. septembra 1844. godine*, Novi Sad 1889.

Petrović Đ., *Rečnik zakona, uredba, uredbeni propisa i pr. pr. izdani u Knjažestvu Srbiji od 1827. do polovine 1854. god*, Beograd 1856.

Popović R., *Memoar Đorđa Protića iz 1854. godine*, „Mešovita građa” 2005, vol. 24.

Rašid-beja istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji, „Spomenik Srpske kraljevske akademije” 1894, vol. 23.

Sbornik zakonâ i uredbâ i uredbeni ukaza izdani u Knjažestvu srbskom I-II.

Serbske narodne novine.

Srbske novine.

Strafgesetzbuch für das Königreich Baiern, München 1813.

Živeti u Beogradu II (eds. Miroslav Jovanović et al.), Beograd 2004.

Literature

- Alimpić M., *Život i rad generala Ranka Alimpića*, Beograd 1892.
- Gašić G.J., *Katanska buna 1844 god*, „Šabački glasnik”, N° 1, 7 January 1929.
- Ivić A., *Iz doba Karađorđa i sina mu kneza Aleksandra* [From the Time of Karađorđe and His Son Prince Aleksandar], Beograd 1984.
- Jovanović A. S., *Prinosci za istoriju starog srpskog prava* [The Contributions for the History of Old Serbian Law] II, Belgrade 1900.
- Jovanović V., *Politični rečnik* [Political Dictionary], Beograd 1870.
- Lazarević L., *Katanska buna – Katane u Loznici*, „Volja” 1927, vol. 6.
- Milićević J., *Istorija Katanske bune (1844 g)* [The History of the Hussar Rebellion (1844)], „Zbornik Filozofskog fakulteta” 1960, vol. 5/1.
- Milutinović S., *Buna u Mačvi* [The Rebellion in Mačva], „Museum – Godišnjak Narodnog muzeja u Šapcu” 2000, vol. 3.
- Mirković Z.S., *Smrtna kazna i kazna trčanja kroz šibe u Srbiji 1804–1860* [Death Penalty and Running the Gauntlet in Serbia 1804-1860], Beograd 2013.
- Popović R.J., *Toma Vučić Perišić*, Beograd 2003.
- Stanković U., *Sremci pred prekim sudom formiranim povodom Katanske bune*, „Spomenica Istorijskog arhiva Srem” 2017, vol. 16.
- Stranjaković D., *Vlada ustavobranitelja 1842-1853: unutrašnja i spoljašnja politika* [The Reign of the Defenders of the Constitution 1842-1853: home and foreign policy], Beograd 1932.
- Tirol D., *Historische Ubersicht Serbiens unserer Zeit* [The Historical Overview of Serbia of Our Time], Neusatz 1851.

SUMMARY

Summary Criminal Court Formed on the Occasion of The Hussar Rebellion (1844) – A Short Outline

The Hussar Rebellion, launched by adherents of the Obrenović dynasty in September 1844, was put down by government forces. So as to punish conspirators, rebels and other perpetrators taking advantage of the revolt to engage in criminal activities, a summary criminal court with five judges was formed. Some of the suspects underwent the preliminary investigation of Toma Vučić Perišić, the most distinguished personality of the regime of the Defenders of the Constitution, empowered to decide who would be a subject of criminal procedure before the summary criminal court. Most of the suspects were certainly remanded in custody, either in small cottages in Vučić's camp, or in a cattle-pen-like room under the open sky. After conducting an investigation consisting of the presentation of evidence (interrogations of suspects, confrontations between suspects, witness statements, confrontations between

suspects and witnesses, and guarantors), the passing of judgments ensued. Information on the deliberations is very rare and the court grounded its judgments mainly on the records of suspects' statements. The defendants whose crimes were related to the rebellion itself were to suffer the most severe punishments (death penalty or life imprisonment), and those who were pronounced guilty for light misconducts were to be meted out the mildest sanction (50 canestrokes). Sometimes, the court verdicts did not have the valid foundation demanded by law. In addition to that, the court was seriously breaking the law in terms of condemnations by sentencing defendants to prohibited sanctions and to an amount beyond the legal limits for a specific sort of punishment.

Paweł Zawadzki

Uniwersytet w Białymstoku
e-mail: p.zawadzki@uwb.edu.pl

ORCID: 0000-0001-7290-9385

DOI: 10.15290/mhi.2021.20.02.12

Raisons de la création et de l'évolution des formations frontalières polonaises dans l'entre-deux-guerres

ABSTRACT

Reasons for the Creation and Evolution of Polish Border Formations in the 20th-century Interwar Period

In establishing the thematic scope of this work, I assumed that its subject would be the process of the formation of border services in interwar Poland. This means a deliberate and complete disregard for the essentially distinct administrative role played by the border guard. The presentation of the Border Guard from an administrative perspective changes the situation so profoundly that a thorough discussion of its implications would certainly double the volume of the publication. A superficial treatment of the administrative issue would lead to misunderstandings. Furthermore, a superficial omission of the administrative issue was deemed necessary because the formations were mainly military in nature. Before going into details and elaborations, I would like to present my main research objective, which is the following question: what was the evolution of the legal status of Polish border formations in the inter-war period? In view of this objective, it is necessary to present the work from a historical perspective. The chronology of the facts is important for the subject matter, as it serves to systematise the considerations. The structure of the work and the research method were adjusted to the above-mentioned assumptions of the publication, which shows the reasons for the creation and the process of transformation of the border formations in relation to various types of institutional solutions, up to the moment of the creation of the Border Protection Corps and the Border Guard Corps, operating under these names until 1939. The potential conclusions resulting from this chapter concern: the presentation of the institutional construction of the border formations

in the years 1918–1939 and the demonstration that in the interwar period they were the main organs of the Second Polish Republic, which guaranteed the inviolability of state territory and the security of the citizens on the subordinate territory.

Key words: Polish Border Guard, Polish constitution, constitutional law, institutional law, country border

Création des formations frontalières entre 1918 et 1924

En 1918, la contrebande est florissante et les infractions criminelles et douanières s'intensifient. En outre, les gangs de voleurs étaient actifs à la frontière, trouvant souvent un soutien du côté est de la frontière¹. La frontière orientale de la Seconde République polonaise était une sorte de ligne de démarcation entre deux systèmes politiques et sociaux différents, ainsi qu'entre deux zones culturelles et économiques².

La situation internationale intratraditionnelle a offert l'opportunité de créer des organes étatiques polonais, autonomes par rapport aux États en voie de partition. Au début de l'automne 1918, les bases du système démocratique de la Pologne sont posées. Des autorités temporaires et transitoires ont été établies sur une partie considérable du territoire de la Seconde République. Les députés polonais du Parlement viennois ont créé la Commission de liquidation polonaise à Cracovie (ci-après : PKL) le 28 octobre 1918. Cet organe avait des compétences exécutives et législatives et était en fait un gouvernement de district dont la juridiction s'étendait jusqu'à la rivière San³. La tâche principale de la PKL était de rompre la relation d'État légal de la Galice avec l'Autriche-Hongrie. En Silésie de Cieszyn, c'est le Conseil national du duché de Cieszyn qui est compétent. La proclamation de la République populaire d'Ukraine occidentale, le 1er novembre 1918 est à l'origine d'un conflit armé de plusieurs mois avec la Pologne, qui se termine par l'expulsion des troupes ukrainiennes au-delà de la rivière Zbrucz. Des implications parallèles étaient également présentes dans le Royaume de Pologne, où, à côté des autorités d'occupation, il y avait aussi le Conseil de régence, incapable d'assumer le rôle d'autorité centrale de l'État polonais renaissant.

¹ Voir. G. Mink, *La Pologne au cœur de l'Europe. De 1914 à nos jours*. Dans : *Histoire politique et conflits de mémoire*, Buchet-Chastel 2015, pp. 670, 2015.

² L. Narkowicz, *Vilnius ir Vilniaus krašto klausimas „Dziennik Wileński“ puslapiuose 1918 metų Pabaigoje*, „Rocznik SNPL” 2018, t. 18, pp. 353-374.

³ K. W. Kumaniecki, *Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania państwa polskiego*, Warszawa 1920, p. 27.

À l'initiative de l'opposition au Conseil de régence, le gouvernement provisoire de la République polonaise est formé à Lublin dans la nuit du 6 au 7 novembre 1918, avec l'idée de gouverner jusqu'à ce que le Sejm législatif soit établi. La première action menée par le gouvernement provisoire a été une déclaration au peuple polonais : *"Au peuple polonais ! Ouvriers, paysans et soldats polonais !... L'Assemblée législative sera convoquée par nous cette année..."*. La proclamation annonce de profondes réformes politiques, économiques et sociales⁴. La dernière délégation polonaise signée dans la partition prussienne est établie le 3 décembre 1918 à Poznań. C'est à cette époque qu'éclate le soulèvement de la Grande Pologne, dont l'objectif est de maintenir la séparation politique de la Grande Pologne du Conseil de régence, ce qui suscite une méfiance partisane. Après la libération du commandant en chef de l'armée polonaise de son internement, le 10 novembre 1918, une autorité centrale a été établie en Pologne. Cela a été rendu possible par la démission du Conseil de régence de l'exercice de l'autorité de l'État.

Le 11 novembre 1918, le Conseil des ministres a adopté une résolution visant à créer le Corps de protection des frontières. Il s'agissait du premier acte juridique réglementant les objectifs et les tâches de la formation créée pour protéger les frontières de la Pologne renaissante⁵. La situation politique et économique, notamment aux frontières de la Pologne, devenait de plus en plus brutale. La contrebande et le trafic systématiques, ainsi que l'acceptation politique des pays voisins, ont obligé le gouvernement polonais à moderniser le système de protection des frontières tout en en faisant une priorité absolue. Au cours des discussions, un certain nombre de contradictions ont été provoquées par des décisions relatives à la nature et à la taille du service frontalier à mettre en place. Le 18 décembre 1918, le chef de l'État, le Premier ministre et le ministre des Provisions signent un décret provisoire portant création du Corps des gardes-frontières. La Garde frontalière a été formée sur la base de divisions et de subdivisions distinctes de l'armée polonaise, qui était également créée à la même époque. Le Corps des gardes-frontières était subordonné au Ministère des provisions, et le lieutenant-colonel Adolf Malyszko en a été nommé chef⁶. L'objectif principal des gardes-frontières était d'empêcher l'exportation illégale de produits de première nécessité hors du pays, ainsi que de contrôler le trafic frontalier (ferroviaire, routier et à pied) et de surveiller les dépôts d'approvisionnement⁷. On peut

4 Ibidem.

5 A. Pyrkosz, D. Tokarczyk., *Pierwsze formacje graniczne Polski niepodległej* [dans :] *Materiały z seminarium historycznego „Na straży polskich rubieży. W 80. Rocznicę powołania Straży Granicznej II Rzeczypospolitej. Biuletyn Centralnego Ośrodka Szkolenia Straży Granicznej*, Koszalin 2008, p. 14.

6 A. Pyrkosz, D. Tokarczyk., *Pierwsze formacje...*, pp. 26, 28-32, 34-35.

7 Dekret tymczasowy w sprawie utworzenia straży granicznej (Dz.U. 1918 nr 21, poz. 70). L'abréviation Dz.U – signifie Journal des lois.

donc affirmer sans risque de se tromper que le Corps des gardes-frontières était à l'époque un service qui garantissait la sécurité des agglomérations, car les habitants des provinces possédant leurs propres exploitations agricoles étaient en principe autosuffisants. En revanche, les moyennes et grandes agglomérations urbaines étaient dépendantes de l'État, de la création de réserves aux transports. En raison de l'absence d'une économie et d'une industrie développées avec une chaîne d'approvisionnement, le problème de l'approvisionnement en produits de première nécessité touchait également les voisins des pays limitrophes, de sorte que la formation *de jure* et *de facto* avait pour tâche de garder les dépôts d'approvisionnement. Simultanément, le ministère du Trésor a procédé à la création du corps des gardes du Trésor, en supposant qu'il protégerait la frontière de l'État, coopérerait à la collecte des paiements de tribut et effectuerait d'autres activités légales et fiscales⁸. La zone d'opération comprenait les frontières ouest, nord, sud et la zone interne de l'État. Les tâches détaillées du Corps des gardes fiscaux comprenaient :

- La surveillance de la circulation des marchandises soumises à des procédures douanières ;
- La détection de la contrebande et d'autres infractions fiscales ;
- D'Empêcher l'entrée en Pologne de personnes sans les documents prévus par la loi, les déserteurs et autres personnes suspectes ;
- La coopération en matière de protection militaire des frontières avec le ministère de Affaires militaires ;
- D'Assister, si nécessaire, d'autres autorités fiscales dans le recouvrement de l'impôt sur le revenu ;
- Pour les impôts indirects, effectuer des perquisitions sur des suspects et des personnes agissant au détriment de la population ;
- Contribuer à protéger la population et à assurer sa sécurité⁹.

Au début de l'année 1919, la SG est passée sous la juridiction du ministère des Affaires militaires, et son nom a été changé en Garde frontalière militaire. Les principales tâches de l'institution réorganisée étaient les suivantes :

- Protéger l'intégrité de la frontière de l'État ;
- Coopérer avec les autorités de l'administration civile pour protéger l'État contre l'exportation et l'importation illégales d'objets et de marchandises et contre le franchissement non autorisé des frontières¹⁰.

⁸ H. Dominiczak, *Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów. 966–1996*, Warszawa 1997, p. 236.

⁹ J. Prochwicz, Z. Kępa., *ABC formacji granicznych II Rzeczypospolitej*, „Problemy Ochrony Granic” 2003, n° 24, p. 8.

¹⁰ Ibidem, p. 11.

À partir de ce moment, trois régiments et trois divisions de la Garde frontalière militaire ont veillé à l'intégrité de la frontière dans la région de Silésie et à la frontière avec la Prusse orientale¹¹. Le 3 mars 1920, la Garde militaire frontalière est transformée en Fusiliers frontaliers, qui relèvent également du ministère des Affaires militaires et sont chargés des missions suivantes :

- Protéger l'intégrité de la frontière de l'État ;
- Coopérer avec les organes de l'administration civile ;
- Fournir une assistance aux organismes de contrôle des douanes et du ravitaillement ;
- Coopérer avec les organes de sécurité de l'État dans le domaine du :
 - 1) Sécurité publique ;
 - 2) Le renseignement militaire et le contre-espionnage ;
 - 3) Contrôle des personnes franchissant la frontière de l'Etat¹².

Pendant la guerre polono-bolchévique, lors de l'expédition de Kiev¹³, l'offensive de l'armée polonaise et de l'armée de la République populaire d'Ukraine sur Kiev a entraîné une contre-offensive de l'Armée rouge. À cette époque, l'armée russe se trouvait dans une situation désastreuse, car le Comité révolutionnaire provisoire, formé le 30 juillet 1920 à Białystok, ne recevait aucun soutien réel¹⁴.

Lorsque les troupes bolcheviques se sont dirigées vers Varsovie en 1920, le Conseil d'État de la défense a publié un décret sur la protection des frontières, qui stipulait que "les personnes condamnées par une décision judiciaire ou administrative définitive, soit pour contrebande ou transport de marchandises qui, en vertu des lois et règlements, ne peuvent être transportées au-delà de la frontière, soit pour franchissement illégal de la frontière, peuvent se voir interdire de vivre ou de résider dans une bande longeant la frontière et large de 30 kilomètres à partir de la ligne douanière – pour une période allant de 1 an à 3 ans"¹⁵.

Le 20 octobre 1920, un ordre a été émis pour liquider les Border Riflemen¹⁶. Une partie de la protection des frontières a été prise en charge par les bataillons de garde formés en janvier 1919 pour réorganiser les divisions de district existantes, avec les tâches suivantes :

¹¹ Voir. P. Zaremba, *Historia dwudziestolecia 1918–1939*, Paryż 1981, p. 69.

¹² J. Prochwicz, Z. Kępa, *ABC formacji...*, p. 12.

¹³ L. Wyszczelski, *Wojna polsko-rosyjska 1919–1920*, Warszawa 2010, p. 16.

¹⁴ M. Kallas, *Historia ustroju Polski X–XX w.*, Warszawa 1996, p. 303.

¹⁵ Rozporządzenie Rady Obrony Państwa z dnia 20 lipca 1920 r. w przedmiocie ochrony granic (Dz.U. 1920 nr 64, poz. 426).

¹⁶ J. Prochwicz, Z. Kępa, *ABC formacji...*, p. 12.

- 1) Effectuer des gardes dans les garnisons et dans le district ;
- 2) Effectuer des tâches liées à l'accompagnement, à l'escorte ;
- 3) Effectuer des travaux à des fins militaires en cas d'urgence ;
- 4) Exécuter des tâches liées à l'assistance militaire dans les garnisons .

Finalement, cette unité a été transférée sous la juridiction du ministère du Trésor en 1921 et après réorganisation, elle a reçu le nom de *Baony Celne* du ministère du Trésor¹⁷.

En outre, en novembre 1920, un cordon frontalier du ministère des Affaires militaires a été établi, auquel étaient également subordonnés les bataillons d'étape créés en 1919 dans le seul but :

- De maintenir l'ordre et la sécurité dans l'arrière-pays de l'armée ;
- D'Empêcher la circulation des personnes et des biens de l'est vers l'ouest et vice versa, à l'exception de la circulation nécessaire sur la base de certificats délivrés par la municipalité ou le bureau de district dans une zone de 3 km de chaque côté de la ligne de démarcation ;
- De protéger la frontière orientale sur la ligne de démarcation en termes de contrôle du trafic de passagers, de commerce et de sécurité politique.

Transféré en 1921 sous la juridiction des Bataillons des Douanes du Ministère du Trésor¹⁸.

Après le refoulement des marxistes de Varsovie, le 4e régiment de gardes-frontières a gardé la frontière en Poméranie, tandis que le 5e régiment menait des actions dans la région de Poznan. En 1921, le Corps des gardes-frontières est démobilisé et remplacé par le Bataillon des gardes-frontières, dont la mission est de surveiller la frontière avec la Tchécoslovaquie au sud, la frontière allemande à l'ouest et la frontière maritime avec le port de Gdansk au nord¹⁹. Le succès militaire de la guerre polono-bolchevique a conduit à la fin des hostilités et au traité de paix de Riga, favorable à la Pologne²⁰. L'ampleur des conquêtes de guerre a été le point d'orgue de la promulgation de nouveaux actes juridiques en 1921 sur le système de protection des frontières de l'État, de l'ordonnance du Conseil des ministres du 13 janvier 1921 portant la création d'un service de sécurité dans la zone neutre à la frontière orientale de la République, balisée par l'accord de paix et de trêve préliminaire signé le 12 octobre 1920 à Riga²¹, Ordonnance du Conseil des ministres du 17 janvier 1921 relative à la création d'un commissaire

¹⁷ Ibidem, p. 13.

¹⁸ Ibidem, p. 17.

¹⁹ H. Dominiczak, *Granice państwa...*, p. 242.

²⁰ Dz.U. 1921 nr 49, poz. 300.

²¹ Rozporządzenie Rady Ministrów o utworzeniu służby bezpieczeństwa w pasie neutralnym na wschodniej granicy Rzeczypospolitej (Dz.U. 1921 nr 12, poz. 65).

et de sous-commissaires frontaliers chargés de régler les questions découlant de la délimitation de la Pologne et de l'Allemagne²² et l'ordonnance du Conseil des ministres du 5 août 1921 sur l'extension de la validité de l'ordonnance du Conseil de la défense de l'État du 20 juillet 1920 sur la protection des frontières aux voïvodies de Novogrodek, Volyn, Polésie et Grodno, et Białystok²³.

Il convient de noter que la victoire lors de la guerre russo-polonaise et la ratification du traité de Riga n'ont pas résolu le problème des revendications de la Russie soviétique, puis de l'URSS, sur les régions frontalières orientales. L'établissement de relations diplomatiques ne signifiait pas que les bolcheviks reconnaissaient la raison d'État polonaise. Ils cherchent par tous les moyens à déstabiliser les régions de Biélorussie et d'Ukraine afin de fomenter un soulèvement dans l'ouest. Une unité de la Direction principale des renseignements (ci-après : GRU), créée le 5 novembre 1918 en réaction à la restauration de l'indépendance par la Seconde République et à la création de la première formation frontalière en Pologne, a été chargée de poursuivre cet objectif. Les postes diplomatiques nouvellement créés étaient principalement destinés à alimenter les conflits internes et à identifier le système de protection de la frontière de l'État. Suite aux activités de la diplomatie soviétique, le monde a commencé à percevoir la Pologne comme une source de conflit armé et une menace pour l'Europe. Selon les recherches d'Andrzej Pepłoński, entre 1921 et 1924, deux cent cinquante-neuf attaques armées inspirées par l'URSS ont été enregistrées. Les formations frontalières polonaises n'étaient pas préparées aux actions des héritiers de l'Ochraza et de la Tcheka.

Il faut plusieurs années pour déterminer les frontières polonaises, en raison de l'inspiration des puissances voisines, membres du Conseil suprême, l'institution qui dirige la confédération de Versailles²⁴. Les représentants de cette institution avaient une conception géopolitique différente, bien que les décisions conventionnelles sur le tracé des frontières eussent dû être prises en conformité avec le principe d'autodétermination des nations. Ainsi, les frontières nord et ouest ont été établies par un traité de paix, ce qui n'est pas le cas des frontières sud et est. La raison d'État polonaise a été décisive dans cette affaire, car les implications des aspirations des inspirations polarisées de l'incorporation et de la fédération étaient importantes. Le commandant en chef de l'armée polonaise

²² Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 stycznia 1921 r. o ustanowieniu Komisarza i podkomisarzy granicznych do regulacji spraw, wynikających z rozgraniczenia Polski i Niemiec (Dz.U. 1921 nr 10, poz. 56).

²³ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 5 sierpnia 1921 r. o rozciągnięciu mocy obowiązującej rozporządzenia Rady Obrony Państwa z dnia 20 lipca 1920 r. w sprawie ochrony granic na województwa: nowogródzkie, wołyńskie i poleskie oraz na powiat grodzieński, województwa białostockiego (Dz.U. 1921 nr 77, poz. 529).

²⁴ Dz.U. 1920 nr 35, poz. 199.

était un partisan de la fédération, en fait d'un collectif est-européen comprenant la Lituanie, l'Ukraine et le Belarus, corrélé avec la Pologne comme hégémon. Le territoire de la patrie renaissante s'élevait à 388 000 kilomètres carrés, soit 52% du territoire de la Première République avant 1772. Dans la partition russe, la Pologne a pris 260 000 km², la Prusse 48 600 km² et l'Autriche 80 000 km²²⁵.

Conformément aux dispositions antérieures, après la constitution de l'Assemblée constituante, le commandant en chef de l'armée polonaise a renoncé à son autorité. À l'époque, il n'existait pas encore de concept régissant les fondements du système politique de l'État tant que la Loi fondamentale n'avait pas été promulguée. C'est pourquoi, par solidarité, tous les clubs parlementaires ont soumis à la session plénière de l'Assemblée constituante un projet de résolution, qui est entré dans l'histoire sous le nom de *Petite Constitution*. La particularité de la Petite Constitution était son caractère provisoire et fragmentaire, dans la mesure où, outre les règlements, elle produisait les principes du système politique et socio-économique, ainsi qu'un catalogue des droits et libertés civiques. La Petite Constitution stipule que : "le pouvoir souverain et législatif dans l'État polonais est le Sejm législatif". En substance, cela signifiait que la séparation des pouvoirs était abandonnée. Le chef de l'État était "le représentant de l'État et l'exécuteur suprême des résolutions du Sejm en matières civile et militaire". L'un des pouvoirs du chef d'État était de nommer le gouvernement sur la base d'un "accord avec le Sejm", et ce chef d'État était responsable devant le Sejm. Les actes d'État créés par le chef de l'État devaient être contresignés par le ministre compétent. La Petite Constitution était en fait la première constitution de la Pologne renaissante²⁶.

Par une résolution du Conseil des ministres du 23 mai 1922, les bataillons des douanes sont démobilisés et remplacés par la Garde frontalière, qui est le reflet fidèle de l'armée polonaise et qui est subordonnée au ministère de l'intérieur. Moins d'un an plus tard, les détachements du Corps des gardes-frontières situés à la frontière orientale sont remplacés par la police nationale pour des raisons financières²⁷. Une telle décision s'est toutefois avérée fatale pour des raisons fondamentales, car en règle générale, la police opère dans une perspective totalement asymétrique. En règle générale, un policier est formé pour mener des activités qui ont déjà eu lieu, ce qui signifie, en pratique, qu'il commence ses activités après qu'un événement s'est produit, ce qui ne justifie en aucune manière logique la décision de remplacer le Corps des gardes-frontières par la Police d'État. Comme le note Andrzej Ajnenkiel, lors de la seule année 1924, il y eut deux cents actions de diversion liées à la révolution communiste en

²⁵ M. Kallas, *Historia ustroju Polski X–XX w.*, Warszawa 1996, p. 304.

²⁶ Dz.Pr.P.P. 1919 nr 19, poz. 226 (l'abréviation Dz.Pr.P.P – désigne le journal officiel polonais).

²⁷ H. Dominiczak, *Granice państwa...*, p. 244.

Allemagne. Les groupes de diversion organisés dans les confins orientaux ont attaqué les centres de transport, les postes, les presbytères, les manoirs, ont violé les femmes, privé les habitants de leur bétail et de leurs provisions pour l'hiver, et se sont finalement repliés sur les unités voisines du NKVD et de l'OGPU. Cet état de fait devait inspirer à l'opinion publique occidentale l'idée que les habitants des confins orientaux se rebellaient contre l'occupation polonaise. En 1924, le service des douanes a été créé par un arrêté du ministre du Trésor, pour être finalement dissous en 1928²⁸. En 1924 également, le Corps de protection des frontières (*Korpus Ochrony Pogranicza*) a été créé pour protéger les frontières orientales, qui, *nota bene*, avec la Garde frontalière créée en 1928 pour protéger les frontières occidentales, a fonctionné jusqu'au début de la Seconde Guerre mondiale. Une caractéristique commune de la période de formation des formations frontalières de la Seconde République est le traitement subjectif de ces formations. Les tâches générales de ces formations, quel que soit leur nom, étaient de contrôler le trafic transfrontalier et de percevoir les droits. La tâche *expressis verbis* de l'administration des douanes était la preuve d'une approche instrumentale des autorités à l'égard de l'organe qui, en principe, devait satisfaire le principe constitutionnel de l'inviolabilité du territoire de l'État et de la sécurité des citoyens.

Corps de protection des frontières 1924–1939

En 1924, à l'initiative du Président de la République de Pologne, du ministre des Affaires militaires et du ministre de l'Intérieur, une résolution a été adoptée pour créer le Corps de protection des frontières en direction de l'Est : il s'agissait d'une formation indépendante, centralisée, créée sur un modèle militaire, subordonnée au ministère de l'Intérieur²⁹. Les tâches du KOP comprenaient :

- La protection de l'inviolabilité des panneaux et des équipements frontalières ;
- Empêcher le transport illégal et la contrebande de marchandises à travers la frontière ;
- La prévention du franchissement illégal des frontières ;
- La lutte contre la contrebande et les infractions fiscales ainsi que les violations des dispositions relatives aux frontières des États ;
- La coopération avec les autorités militaires dans le domaine de la défense de l'État³⁰.

²⁸ Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 29 stycznia 1926 r. o organizacji straży celnej (Dz.U. 1926 nr 18, poz. 105).

²⁹ L. Grochowski (red.), *Korpus Ochrony Pogranicza w 70 rocznicę powstania*, Kętrzyn 1994, p. 7.

³⁰ H. Dominiczak, *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*, Warszawa 1992, pp. 111-112.

La création de la formation spéciale a été motivée par la nécessité de mettre un terme aux activités des groupes criminels organisés à l'Est³¹. L'accélération de la formation d'une unité organisationnelle destinée à protéger la frontière de l'État est due au fait que la Russie a installé une unité de police spéciale de la GPU à la frontière orientale de la Pologne³² établi par la transformation de la Tchèque³³. Pour créer une sécurité efficace à partir du GPU, il fallait créer une unité organisationnelle moderne pour l'époque, dotée à la fois de renseignements et de contre-espionnage.

Le 12 septembre 1924, le ministre des Affaires militaires a émis un ordre pour former le Corps de protection des frontières. La structure d'ordre du KOP créée par l'état-major général de l'armée polonaise a été formée sur le modèle militaire. L'unité organisationnelle se composait d'un quartier général avec son commandement, ses services spéciaux, sa brigade, sa compagnie et ses tours de garde³⁴. Le Corps de protection des frontières comptait finalement "27 687 soldats, 904 officiers, 6 263 sous-officiers professionnels et 20 520 sous-officiers et soldats en service de base". L'état-major du corps d'armée était composé du commandant, du chef des troupes à cheval, du chef des troupes à pied et des unités auxiliaires³⁵. En octobre 1924, les premiers détachements du KOP étaient situés à la frontière orientale de la République de Pologne³⁶. Les unités étaient situées à trois endroits. Les premières unités étaient des postes de garde directement sur la frontière, les deuxièmes unités opéraient dans la zone de la ligne frontalière et les troisièmes unités étaient des bataillons de retraite avec une zone opérationnelle couvrant toute la zone frontalière³⁷. Le KOP était simultanément subordonné aux deux ministères, à savoir le ministère des Affaires militaires du point de vue du personnel, de la formation et des activités opérationnelles et le ministère des

³¹ J. Prochwicz, Z. Kępa, *ABC formacji...*, p. 12.

³² J. Larecki, *Leksykon Służb specjalnych świata*, p. 236. GPU – (ros. Государственное Политическое Управление (ГПУ) – Gosudarstwennoje političeskoje uprawlenije – Conseil politique de l'État) – police politique soviétique du 6 février 1922 au 2 décembre 1923.

³³ Czeka – Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем при СНК РСФСР, ЧК, ВЧК) – Il s'agissait de la police secrète de la Russie soviétique de 1917 à 1922 et s'appelait à l'origine la Wsierossijskaja czriezwyčajnaja komissija po bor' bie s kontrriewolucyjnej i sabotażom (Tout-russe Comité extraordinaire de Toutes les Russies pour la lutte contre la contre-révolution et le sabotage), communément appelé Tchèque, ou Czeriezwyčajka. C'est de ce nom qu'est issu le terme familier désignant les officiers, les employés – les tchékistes, également aujourd'hui, les officiers des organes de sécurité de l'Etat KGB, FSB, SWR, GRU, Specnaz et Alfa.

³⁴ H. Bereza, K. Szczepański, *Centralna Szkoła Podoficerska KOP*, Grajewo 2014, p. 49.

³⁵ J. Prochwicz, *Korpus Ochrony Pogranicza w przededniu wojny. Część I. Powstanie i przemiany organizacyjne KOP do 1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1994, nr 3 (149), p. 148.

³⁶ T. Głowiński, *Zapomniany garnizon. Oddziały Korpusu Ochrony Pogranicza w Iwieńcu w latach 1924–1939*, Wrocław 2009, p. 12.

³⁷ M. Jabłonowski, W. Jankowski, B. Polak, J. Prochwicz, *O niepodległą i granice. Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939*, Warszawa–Pułtusk 2001, p. 7.

Affaires intérieures, du point de vue de la protection des frontières de l'État, de la sécurité publique dans la zone frontalière et du budget. Par la suite, les activités de renseignement civil et de renseignement militaire ont été placées sous la juridiction de l'inspecteur général des forces armées³⁸.

L'accord entre le ministre de l'Intérieur et les militaires prévoyait la formation du service en trois étapes. "En fin de compte, la formation du commandement du KOP, de cinq brigades générales, de 30 bataillons d'infanterie et de 30 escadrons de cavalerie"³⁹. Malgré les obstacles dus à des raisons financières, au manque de sous-officiers et d'officiers de communication, cette intention a non seulement été réalisée mais dépassée⁴⁰. Cela a donné lieu à la mise en place d'effectifs sur l'ensemble de la frontière polono-soviétique, soit 1479 km⁴¹. En 1925, une section expérimentale des chiens d'enquête a été créée afin d'optimiser la mise en œuvre des activités d'enquête, ce qui a sans aucun doute contribué aux résultats des procédures préparatoires menées⁴². Au début de 1926, sur décision du Premier ministre, les forces du KOP ont été placées en garnison à la frontière avec la Lituanie et la Lettonie⁴³ et en même temps, l'action visant à reprendre à la police d'État les zones frontalières de l'est et du nord-est a été achevée⁴⁴. En 1927, le KOP a couvert des sections des frontières polono-roumaines et germano-polonaises⁴⁵. Le KOP, qui était à la disposition du ministre de l'Intérieur, était également subordonné aux forces armées de la Seconde République afin de fermer le flanc oriental de l'État⁴⁶. En 1928, la distance de la frontière de l'État gardée par le KOP était de plus de 2334 km. Il y avait 11 soldats par kilomètre de frontière gardée, tandis que le KOP comptait 25 000 soldats au total, dont 900 officiers⁴⁷. Le coup d'État de mai 1926 a laissé des traces dans la suite du concept d'unification du système de protection des frontières de l'État. Lors d'une réunion consensuelle du Conseil des ministres, le 8 octobre 1926, le Premier ministre a demandé que le nom du Corps de protection des frontières soit changé en Corps des frontières. Cette proposition était dictée par l'initiative visant à prendre en charge la protection des frontières de l'État sur l'ensemble du

³⁸ Ibidem, p. 7.

³⁹ J. Prochwicz, *Korpus Ochrony Pogranicza...*, p. 149.

⁴⁰ J. Prochwicz, Z. Kępa, *ABC formacji...*, p. 22.

⁴¹ J. Prochwicz, *Korpus Ochrony Pogranicza...*, p. 152.

⁴² H. Dominiczak, *Granica wschodnia...*, p. 122.

⁴³ J. Prochwicz, Z. Kępa, *ABC formacji...*, p. 24.

⁴⁴ J. Prochwicz, *Korpus Ochrony Pogranicza...*, p. 153.

⁴⁵ H. Dominiczak, *Granice państwa...*, p. 264.

⁴⁶ Ibidem, p. 111.

⁴⁷ H. Dominiczak, *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*, Warszawa 1992, p. 120.

territoire polonais. Ainsi, le plan consistait à éliminer la dichotomie du système de protection des frontières en démobilisant le service des douanes, appelé “élément politiquement incertain”, et en le remplaçant par l’armée polonaise. La deuxième raison de l’unification du système de protection des frontières de l’État était liée à des provocations frontalières de plus en plus graves avec l’Allemagne et à la frontière avec la Tchécoslovaquie⁴⁸. Selon les conclusions du Premier ministre, l’état-major de l’armée polonaise avait l’intention de créer des unités organisationnelles assurant la protection de la frontière de l’État dans ses parties sud et ouest⁴⁹. Le concept de sécurisation des frontières, des points de vue douanier et politique, a été rejeté par le KOP. La découverte par les voisins occidentaux de l’intention du KOP de s’emparer de l’ensemble des frontières de la République a provoqué un conflit, à la suite duquel le ministère polonais des Affaires étrangères a présenté des excuses au gouvernement allemand en déclarant que : “La protection de la frontière occidentale est confiée au KOP afin d’unifier toutes les frontières polonaises, ce qui permettra de mieux surveiller la frontière occidentale, d’empêcher qu’elle soit franchie par des espions, des contrebandiers et de mettre un terme aux incidents. Le KOP ne fait pas partie de l’armée, c’est une sorte d’organisation de garde-frontières basée sur la discipline militaire, subordonnée au ministre des Affaires intérieures”⁵⁰. Le remplacement du service des douanes par le KOP a également été perçu de manière négative à l’intérieur du pays. La principale raison de la réticence du KOP à unifier les frontières des États était le manque de fonds, pour l’achat de chevaux, et d’officiers de première ligne supplémentaires. L’opinion publique négative n’est pas non plus accidentelle, car les agents du service des douanes étaient menacés de chômage⁵¹.

Au début de l’année 1927, la chambre haute du parlement a adopté la résolution suivante : “Le Sénat demande au gouvernement d’abandonner son intention de créer un corps de protection des frontières à la frontière occidentale du pays. Il devrait plutôt intensifier les activités du service des douanes afin d’empêcher l’importation illégale de marchandises étrangères dans le pays”, tandis que fin mars, la chambre basse, à la demande de la commission du budget, a présenté une résolution similaire : “Le Sejm demande au gouvernement de fusionner les institutions fiscales avec la Garde des douanes en un seul corps de garde du Trésor organisé de manière militaire”⁵².

⁴⁸ L. Grochowski, *Korpus Ochrony Pogranicza...*, p. 37.

⁴⁹ Ibidem, p. 7.

⁵⁰ H. Dominiczak, *Granica polsko-niemiecka 1919–1939...*, p. 138.

⁵¹ L. Grochowski, *Korpus Ochrony Pogranicza...*, p. 39.

⁵² H. Dominiczak, *Granica polsko-niemiecka...*, p. 139.

Malgré tout, les conclusions du parti et l'essence économique, également la narration des pays voisins de la Pologne, ont décidé d'arrêter le concept d'unification de toutes les frontières de la République par le KOP. Il a été ordonné de former, à la place de la Garde des douanes, un corps professionnel organisé sur un modèle militaire ; le Corps des gardes-frontières, qui serait subordonné au ministre du Trésor⁵³. Selon l'idée précédente, une partie des sous-unités du KOP fermait deux ailes du flanc oriental, au niveau de l'isthme de Suwalski⁵⁴, c'est-à-dire la frontière polono-prussienne, et le long du fleuve Dniester sur la frontière polono-roumaine, tandis que les sections occidentales de la frontière étaient sécurisées par une formation civile avec un modèle institutionnel calqué sur l'armée polonaise⁵⁵.

Au début de 1929, un concept d'unification du Corps de protection des frontières avec l'armée régulière polonaise est apparu dans l'éventualité d'un conflit potentiel avec l'URSS. Ce concept supposait déjà en temps de paix la synchronisation du modèle d'activités opérationnelles dans le cadre des troupes de protection stratégique, qui consistait à déléguer des officiers sous forme de suppléments réguliers aux troupes de combat et à attacher des compagnies sélectionnées du KOP aux bataillons de l'infanterie régulière ; la deuxième option était soutenue par les prémisses de mise en œuvre, car les unités sélectionnées du KOP, en tant que facteur de la situation tactique, ne disparaissaient pas de vue⁵⁶. Au milieu de l'année 1929, le KOP a commencé à mettre en œuvre le concept du ministère des Affaires militaires concernant l'unification du système d'organisation et de formation des troupes opérationnelles et du KOP⁵⁷. Une nouvelle unité organisationnelle du service de renseignement a été créée, qui comprenait un bureau indépendant pour les études et les dossiers et pour la

53 H. M. Kula, *Polska Straż Graniczna w latach 1928–1939*, Warszawa–Gdańsk 1994, p. 40.

54 L'isthme de Suwalski – [Przemyk Suwalski] – terme utilisé dans la nomenclature de l'OTAN pour désigner le territoire polonais autour de Suwałki, Augustów et Sejny, qui relie en même temps le territoire des États baltes à la Pologne et au reste de l'OTAN et sépare l'Oblast de Kaliningrad de la Russie et du Bélarus, allié de la Russie. Selon l'armée américaine, la région est l'un des points chauds potentiellement les plus explosifs d'Europe. L'information a été confirmée lors de la conférence #CEPAForum2015 par le commandant en chef de l'armée américaine en Europe, le général Frederick Benjamin Hodges. Les représentants américains soulignent les insuffisances infrastructurelles et organisationnelles qui empêchent les États de l'OTAN de réagir assez rapidement si la zone est menacée, et citent des renseignements indiquant que les Russes et les Biélorusses ont manifesté leur intérêt pour la zone en cas d'escalade d'un conflit potentiel avec les États de l'OTAN. Le président estonien Toomas Hendrik Ilves a comparé la région de Suwałki à l'isthme de Fulda. Informations relatives à l'article « Isthme de Fulda » de Wikidata pendant la guerre froide.

55 Ibidem.

56 J. Prochwicz, *Korpus Ochrony Pogranicza...*, p. 155.

57 M. Jabłonowski, W. Jankowski, B. Polak, J. Prochwicz., *O niepodległą i granice. Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939*, Pułtusk 2001, p. 7.

protection des secrets militaires et de la contrebande, et un total de neuf avant-postes de renseignement a été établi⁵⁸. Les unités de renseignement qui exerçaient leurs activités sur le terrain étaient directement subordonnées au commandant de la deuxième branche de l'état-major général à Vilnius⁵⁹. En règle générale, toutes les unités du KOP, de l'avant-poste à la brigade, adoptaient les noms des villes ou les noms géographiques des régions où étaient stationnés leurs quartiers généraux⁶⁰. A la fin de 1929, la composition du KOP était la suivante : "Des commandements de KOP, 6 commandements de brigade, 4 commandements de régiment, 24 bataillons de frontière, 5 bataillons de désescalade, 20 escadrons de cavalerie, un bataillon école, des écoles de sous-officiers professionnels de cavalerie, des écoles de dressage de chiens rapporteurs, un escadron de gendarmerie, 9 avant-postes de renseignement. Le personnel se composait d'environ 27 000 agents"⁶¹.

En 1931, le KOP est transformé sous le nom de code "R. 2". Cette réforme concernait le service de renseignement et la réorganisation des bataillons KOP et de l'école centrale des sous-officiers. Suite à la modernisation des bataillons, une compagnie de mitrailleuses a été créée dans chaque bataillon, de plus le personnel des compagnies de formation a été augmenté à plein temps, ce qui a entraîné la création d'une compagnie de formation d'étudiants, qui en principe devait former des spécialistes⁶². En 1930, des compagnies de sapeurs ont été créées pour les brigades du Corps de protection des frontières⁶³. Les transformations suivantes ont été introduites en 1933, et ont été causées par le changement des plans d'utilisation des unités du Corps de protection des frontières (KOP) pour mener des activités de contre-espionnage aux frontières orientales du pays. Le service de renseignement du KOP a été transformé, et son personnel a été augmenté de 238 officiers. Le champ d'action modifié du KOP consistait en un renseignement superficiel et un contre-renseignement offensif sur le territoire des districts militaires lituanien, biélorusse et ukrainien de l'URSS. Par la suite, le KOP a pris en charge la couverture du contre-espionnage dans la direction de l'Est, en temps de guerre comme en temps de paix. Il a mené des activités de contre-espionnage sous forme de préparation de dossiers de renseignement pour les unités de couverture, d'organisation de réseaux d'agents

⁵⁸ J. Prochwicz, *Korpus Ochrony Pogranicza...*, p. 154.

⁵⁹ J. Prochwicz, *Wywiad Korpusu Ochrony Pogranicza 1924-1939*, „Problemy Ochrony Granic” 2002, nr 22, p. 14.

⁶⁰ J. Prochwicz, *Formacje Korpusu Ochrony Pogranicza w 1939 roku*, Warszawa 2003, p. 39.

⁶¹ J. Prochwicz, A. Konstankiewicz, J. Rutkiewicz, *Korpus Ochrony Pogranicza 1924-1939*, „Barwa i Broń” 2003, t. 19, p. 39.

⁶² J. Prochwicz, *Korpus Ochrony Pogranicza...*, p. 155.

⁶³ J. Prochwicz, *Formacje Korpusu Ochrony...*, p. 43.

et de réseaux illégaux, de coopération avec les unités organisationnelles dans le domaine de la protection des frontières de l'État, de protection des secrets dans le commandement du KOP, ainsi que de lutte contre la contrebande et les infractions fiscales et douanières⁶⁴.

Pendant l'alliance franco-polonaise, les forces armées étaient préparées à la guerre contre l'Allemagne et la Russie. Le KOP, créé en 1924, a été conçu pour l'est, il a été adapté pour être renforcé par des mitrailleuses et de l'artillerie. Alors que du côté allemand, le KOP devait garder la frontière du côté est de l'Union soviétique. Jusqu'en 1935, la priorité est donnée à la direction orientale, tandis qu'au début de 1936, les relations polono-allemandes se détériorent, ce qui entraîne l'expansion de l'armée et des unités du KOP. La mobilisation partielle qui a eu lieu le 23 mars 1939 a permis de déplacer certaines unités du KOP dans les profondeurs du pays, laissant *a contrario* les unités du KOP dans la région frontalière à moitié formées de soldats de réserve. La mobilisation partielle couvrait toutes les directions de la République de Pologne à cette époque et a duré jusqu'à la mobilisation d'urgence ordonnée dans le pays le 23 août 1939⁶⁵.

Les gardes-frontières entre 1928 et 1939

En vertu de l'article 44, alinéa 6 de la Constitution et de la loi du 2 août 1926 sur l'autorisation du Président de la République à prendre des règlements ayant force de loi⁶⁶, le 22 mars 1928, le Corps des gardes-frontières est créé pour la deuxième fois. Après le Service des douanes, il prend en charge 60% de la frontière de la Deuxième République avec quatre pays voisins : la Roumanie, la Tchécoslovaquie, l'Allemagne et la ville libre de Gdańsk, ainsi que la frontière maritime⁶⁷.

Le Corps des gardes-frontières est un organisme chargé de protéger les frontières du pays, et en particulier de les protéger par les douanes. Il s'agit d'une formation uniforme organisée selon les principes applicables à l'armée, subordonnée au ministre du Trésor, et constitue, en ce qui concerne la protection douanière, l'organe exécutif des autorités fiscales au sens du paragraphe 1 de l'article 1er de la loi du 14 décembre 1923 relative aux compétences des organes exécutifs des autorités fiscales (Dz. U. R. P. de 1924, n° 5, texte 37)⁶⁸, dans le domaine de la protection des frontières nationales (Règlement du Président de la

⁶⁴ J. Prochwicz, *Korpus Ochrony Pogranicza...*, p. 156.

⁶⁵ A. Ochał, *Korpus Ochrony Pogranicza 1920–1939*, Szczecin 2019, pp. 57-60.

⁶⁶ Dz.U. 1926 nr 78, poz. 443.

⁶⁷ Dz.U. 1928 nr 37, poz. 349.

⁶⁸ Dz.U. 1924 nr 5, poz. 37.

République de Pologne du 23 décembre 1927 sur les frontières nationales (Dz. U. R.P. de 1927, n° 117, point 996⁶⁹ et de 1928 n° 32, point 306) – l'organe exécutif des autorités administratives générales⁷⁰.

Le champ d'activité du garde-frontière dans les sections de la frontière qui lui sont confiées comprend la mise en œuvre de la protection des frontières de l'État conformément aux lois et règlements applicables concernant les frontières de l'État et les aspects douaniers, et consistent en particulier à :

- 1) "Prévenir le franchissement illégal des frontières et la contrebande de marchandises, la circulation illégale de marchandises et de personnes dans les eaux frontalières ;
- 2) La recherche et la détection de la contrebande et d'autres violations des règlements fiscaux et douaniers applicables et des règlements frontaliers de l'État, conformément aux règlements spéciaux publiés en vertu de l'article 36 du règlement du Président de la République du 22 mars 1928 sur les gardes-frontières ;
- 3) Assurer la garde, le convoi, le service postal sur les routes douanières, dans les bureaux de douane, et coopérer aux procédures douanières dans les cas et selon les modalités précisés par le Ministre du Trésor ;
- 4) Préserver l'intégrité de la signalisation et des équipements frontaliers ;
- 5) Coopérer avec les autorités compétentes, dans le cadre d'une réglementation spéciale, pour l'exécution d'ordres visant la sécurité publique et, en général, la prévention des dommages menaçant l'intérêt public ;
- 6) Coopérer avec les autorités militaires en matière de défense de l'État"⁷¹.

Les tâches à accomplir par les gardes-frontières relevaient donc de la compétence de trois ministères : du ministère des Affaires militaires, du ministère de l'Intérieur et celui de l'administration et le ministère du Trésor ; elles concernaient ;

- 1) Le droit de passer sur des terrains privés et des roades en service, les fermes ;
- 2) Le droit d'utiliser des chiens d'assistance ;
- 3) Le droit de demander des documents douaniers ;
- 4) Le droit de légitimer les personnes dans la bande frontalière ;
- 5) Le droit de détenir temporairement les personnes accusées ;
- 6) Le droit de procéder à la saisie temporaire et au dépôt de marchandises et d'autres objets ;
- 7) Le droit d'effectuer des recherches personnelles ;
- 8) Le droit d'utiliser des armes⁷².

⁶⁹ Dz.U. 1927 nr 117, poz. 996.

⁷⁰ Dz.U. 1928 nr 32, poz. 306.

⁷¹ Dz.U. 1928 nr 37, poz. 349.

⁷² R. Rejczak, *Straż Graniczna w latach 1928–1939*, Kętrzyn 1992, p. 7.

Le modèle institutionnel a été défini par le ministre du Trésor conjointement et en accord avec le ministre de l'Intérieur, tandis que la division territoriale a été établie par le ministre du Trésor sur proposition du commandant du corps des gardes-frontières. La majorité des agents du nouveau Corps des gardes-frontières provenaient de l'ancien service des douanes.

Le règlement portant création du Corps des gardes-frontières régissait également les questions liées à l'acquisition d'informations et à la coopération en matière de renseignement avec l'armée polonaise, car il s'agissait de l'une des missions du Corps des gardes-frontières : une coopération visant à préserver la sécurité publique et à prévenir les activités menaçant l'intérêt de l'État. Dans la pratique, il s'agissait d'activités visant à liquider l'activité des services de renseignement étrangers sur le territoire de l'État⁷³. Le processus d'acquisition d'informations exigeait une "couverture", de sorte que, officiellement, les gardes-frontières menaient des activités de renseignement contre la contrebande, tandis que, secrètement, ils effectuaient des reconnaissances des services de renseignement étrangers, recueillaient des informations sur la situation sociale et politique de l'autre côté de la frontière⁷⁴. Une partie importante du travail de renseignement du gardes-frontières consistait à trouver et à mettre en place des unités personnelles dotées de capacités de renseignement naturelles. Le Corps des gardes-frontières avait également des tâches opérationnelles, consistant à surveiller ses propres agents de renseignement et à contrôler leur séjour dans le pays. Outre les activités de renseignement, le Corps des gardes-frontières a mené des activités de contre-espionnage, en observant si des éléments hostiles, soupçonnés d'être inspirés en Pologne ne distribuaient pas de l'argent, des armes ou des munitions, et s'ils n'établissaient pas des contacts avec des fonctionnaires et des soldats de l'armée polonaise⁷⁵. En outre, le service de renseignement des gardes-frontières a réalisé les tâches suivantes : renseignement national, reconnaissance des zones frontalières, acquisition d'informations concernant la protection, renseignement économique, reconnaissance des activités des services de renseignement étrangers, préparation d'un réseau d'agents propres de renseignement offensif et défensif⁷⁶. Le service de renseignement du Corps des gardes-frontières était dirigé par des officiers de liaison, dont la tâche était de maintenir le contact avec les bureaux de renseignement d'autres organes d'information afin d'informer et d'échanger des informations d'autres services sur les activités opérationnelles et d'éviter les chevauchements ; *nota bene*, il existe aujourd'hui un système innovant, le CEZOP, un registre central des

73 ASG-sygn. 1045/98, Instrukcja z 1928 r. dla oficerów wywiadowczych Straży Granicznej. L'abréviation ASG signifie archives des gardes-frontières.

74 A. Peplowski, *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002, p. 90.

75 H. Cwiąg H, *Przeciw Abwehrze*, Warszawa 2001, p. 122

76 P. Kołakowski, R. Techman, *Wywiad Straży Granicznej 1928–1939*, Słupsk 2019, p. 6.

intérêts opérationnels des services spéciaux afin d'éviter les chevauchements. Un officier de liaison, dans le cas du lancement d'une surveillance systématique sous couverture visant à arrêter un espion des services spéciaux étrangers, devait informer dans la plus grande discrétion⁷⁷ tous les bureaux d'information de l'État concernés sur les activités. Outre les officiers des gardes-frontières, la structure de renseignement était composée d'employés civils, de sous-officiers, d'informateurs et d'informatrices. Les agents de renseignement non officiers de la Garde frontalière ont servi d'agents et d'exécutants, leurs activités constituant généralement leur seul moyen de subsistance. Les confidentiels, en revanche, travaillaient officiellement dans d'autres lieux que le Corps des gardes-frontières et utilisaient leur lieu de travail comme un espace opérationnel pour des activités d'exploitation et de reconnaissance. La relation entre le service de renseignement des gardes-frontières et le confidentiel était systématique et soigneusement planifiée, mais ne pouvait pas avoir les caractéristiques d'une relation officielle. Le matériel opérationnel obtenu par des personnes de confiance sert à vérifier des faits déjà établis et ne sert qu'à effectuer une double vérification ou, dans d'autres situations, à orienter l'inspiration⁷⁸. Les activités commandées à un informateur étaient régies par les besoins en information, qui étaient déterminés par le commandant de l'unité de renseignement. Les honoraires de la personne de confiance étaient flexibles et variaient en fonction de la qualité et de la valeur des informations fournies⁷⁹.

En raison de la géopolitique multidimensionnelle en Europe, un nouveau concept de la loi sur le Corps des gardes-frontières a été élaboré en 1937, qui donnait la priorité à la militarisation du Corps des gardes-frontières tout en le transformant en une formation strictement militaire, contrairement au décret présidentiel du 22 mars 1928 alors en vigueur, qui comprenait les changements suivants :

- 1) En ce qui concerne les questions relatives à la défense de l'Etat, les unités de garde-frontières étaient subordonnées aux unités de garde-frontières étaient subordonnées aux autorités militaires ;
- 2) Le champ de la coopération entre le Corps des gardes-frontières et les militaires a été étendu ;
- 3) Les grades des officiers et des sous-officiers de la Garde frontalière ont été ajustés aux militaires ;
- 4) Les règlements disciplinaires ont été transformés, en les modelant sur les règlements disciplinaires en vigueur dans les forces armées ;

⁷⁷ ASG, KG SG, sygn. 1045/98, Instrukcja z 1928 r. dla oficerów wywiadowczych Straży Granicznej.

⁷⁸ ASG, KG SG, sygn. 1045/40, Instrukcja dla prowadzenia „dossier” i kart ewidencyjnych w wywiadzie Straży Granicznej.

⁷⁹ P. Kołakowski, R. Techman, *Wywiad Straży Granicznej...*, p. 14.

- 5) Les affaires pénales des officiers et sous-officiers des gardes-frontières ont été transférées aux tribunaux militaires ;
- 6) Des cours d'honneur séparées ont été introduites pour les officiers des gardes-frontières. Le Corps des gardes-frontières devait exercer sa fonction dans les domaines suivants :
- 7) La douane : en exerçant les activités qui lui étaient confiées par des règlements distincts, en protégeant les intérêts du Trésor public, et en coopérant avec les autorités du Trésor selon les modalités fixées par le Ministre du Trésor ;
- 8) L'Administration générale : par l'exécution des règlements sur les frontières de l'État et la coopération avec les autorités administratives générales dans l'exécution des ordres visant à la sécurité publique et à la prévention des dommages menaçant l'intérêt public ;
- 9) La défense de l'État : par la coopération avec les autorités militaires⁸⁰.

En ce qui concerne la protection douanière et les intérêts du Trésor, le Corps des gardes-frontières est resté un organe exécutif du ministère du Trésor et, dans le domaine de la sécurité, un organe exécutif des autorités administratives générales. En ce qui concerne la défense de l'État, les unités des gardes-frontières étaient subordonnées à l'inspecteur général des forces armées, le maréchal Edward Śmigły-Rydz.

Selon le § 66 de la instruction du service des gardes-frontières, » les heures de travail des gardes-frontières n'étaient pas normalisées et ne pouvaient faire l'objet de restrictions, de sorte qu'en cas de besoin, le service pouvait durer 24 heures, voire plus⁸¹. Les officiers ayant le rang de soldat avaient droit à deux jours de congé, dont un dimanche. Les hommes célibataires ne pouvaient pas quitter la caserne sans laissez-passer, ni se déplacer en civil. Au fil du temps, les règles de port de l'uniforme ont changé, parallèlement au développement de la sensibilisation au renseignement selon le principe "Chaque garde est un agent de renseignement"⁸². Les patrouilles en civil étaient autorisées afin de gagner la confiance de la population frontalière. Par la suite, un officier de renseignement d'état-major a été nommé dans chaque poste pour former les gardes à l'obtention d'informations classifiées auprès des personnes traversant la frontière. Les gardes-frontières ont mené des activités de renseignement par l'intermédiaire de l'unité de renseignement anti-contrebande des gardes-frontières, qui a été créée à l'origine pour lutter contre le blocage des fausses informations et a ensuite été chargée de mener des activités à l'intérieur du pays. Outre la collecte

⁸⁰ M. Paprocki, *Straż Graniczna 1928–1939. Zadania i rozwój organizacyjny*, „Problemy Ochrony Granic. Biuletyn” 2003, nr 26, p. 19.

⁸¹ H.M. Kula, *Polska Straż Graniczna...*, p. 62.

⁸² *Ibidem*, p. 67.

d'informations, l'unité de renseignement des gardes-frontières a coopéré avec la branche II de l'état-major général (actuellement : l'agence de renseignement et le service de renseignement militaire) et a effectué une reconnaissance d'un pays voisin. L'unité de renseignement anti-contrebande était commandée par un officier délégué par le ministère des Affaires militaires auprès de la 2e branche d'information du Corps des gardes-frontières. La juridiction de cette unité comprenait tous les postes de seconde ligne dans les villes par lesquelles passait la route de la contrebande⁸³. Les tâches du bureau d'information comprenaient également la formation des agents de deuxième ligne, l'établissement d'une coopération avec d'autres services et la création de bureaux locaux. En règle générale, la deuxième ligne opérait à l'intérieur de la zone frontalière et ses compétences comprenaient donc également l'obtention d'informations sur les groupes criminels organisés impliqués dans la contrebande, l'infiltration des cercles politiques, la gestion du réseau d'information, la tenue de dossiers sur les suspects et le recrutement de personnes désireuses de coopérer⁸⁴. Afin d'intensifier ses activités de collecte d'informations, la deuxième ligne a recruté des confidentiels et créé des réseaux à partir de ceux-ci. Les actifs ont été divisés en actifs payés et non payés, à long terme et ponctuels. Des sources d'information personnelles [*infra* : OZI] ont été recrutées tant dans la pègre que dans les milieux politiques et même chez les Polonais vivant à l'étranger. L'OZI, qui recevait une rémunération pour ses services, devait créer ses propres réseaux de renseignements⁸⁵. Les activités menées par le renseignement anti-contrebande dépassaient les compétences types incluses dans la protection douanière et fiscale, car, dans la pratique, il s'agissait d'un renseignement frontalier complet, dont la majeure partie des tâches était cachée à la société, expliquant cette discrétion par l'efficacité de la prévention des infractions fiscales⁸⁶.

Les gardes-frontières s'occupaient principalement de la contrebande. En règle générale, l'État imposait des droits élevés sur les marchandises importées, de sorte que leur transit était extrêmement peu rentable ; en outre, certains produits étaient totalement interdits, ce qui obligeait les producteurs mondiaux à recourir aux services de la pègre. Cette situation a été aggravée par la sous-cotation délibérée des produits pour la contrebande par les pays voisins. À cette époque, la contrebande était une activité très lucrative car le manque de possibilités de revenus et de travail légaux obligeait en quelque sorte les citoyens polonais à agir au détriment de l'État⁸⁷. La lutte contre la contrebande menée par les gardes-

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ H. Dominiczak, *Granica polsko-niemiecka...*, p. 146.

⁸⁵ H.M. Kula, *Polska Straż Graniczna...*, p. 70.

⁸⁶ Ibidem, p. 71.

⁸⁷ H. Dominiczak, *Granica polsko-niemiecka...*, p. 271.

frontières était, à l'époque, extrêmement compliquée, tant horizontalement que verticalement, car les contrebandiers attaquaient les postes des gardes-frontières de manière organisée afin de franchir illégalement la frontière de l'État le lendemain, sachant que les pertes de la veille n'avaient pas été compensées. En 1934, par exemple, 17 185 cas de violation de l'intégrité des frontières de l'État et de contrebande, d'une valeur totale de 2 508 271 zlotys, ont été relevés, soit une moyenne mensuelle de 1 432 cas. La plupart des cas provenaient de la frontière allemande, avec une estimation de 70 % des cas, tandis que le reste des incidents provenait de la frontière tchécoslovaque⁸⁸. Un autre dilemme était celui de la contrebande de marchandises en provenance de la République. Cette activité était largement tolérée, même à grande échelle, et, qui plus est, il existait des ordres venus d'en haut pour ne pas entraver l'exportation de marchandises, quelles que soient leur forme et leur nature. Par exemple, le monopole d'État des spiritueux vendait des produits spiritueux à des prix de dumping aux contrebandiers qui exportaient des marchandises vers la Scandinavie. La contrebande était pratiquée par les résidents frontaliers, qui géraient généralement leurs propres manufactures de détail et transportaient les marchandises à travers la frontière afin d'optimiser la chaîne d'approvisionnement financière. Les touristes, en particulier ceux qui voyagent en train, n'hésitent pas non plus à se livrer à la contrebande, car il est extrêmement facile d'éviter toute responsabilité pénale dans ce mode de transport et les profits tirés des marchandises transportées compensent les coûts du tourisme. Pour les personnes vivant dans les zones frontalières, la contrebande était la seule source de revenus en raison du chômage pendant la crise économique du début des années 1930. Les prix pendant la crise, entre la République et l'Allemagne, différaient souvent de 200%, en valeur. Des groupes criminels organisés spécialisés dans la contrebande en gros étaient également actifs sur le territoire de la République occidentale. Les groupes organisés ont pris la forme de sous-traitants plutôt que d'initiateurs, qui ne participaient pas personnellement à l'opération de contrebande et disposaient de leur propre service de renseignement⁸⁹. Le crime suivant auquel le garde-frontière a dû faire face était le franchissement illégal de la frontière de l'État. À la fin de l'année 1938, il y a eu une initiative visant à déplacer le KOP vers la frontière avec la Roumanie, car les gardes-frontières de l'époque étaient strictement formés pour les frontières occidentales de la Pologne, où le *modus operandi* était sensiblement différent pour des raisons économiques, sociales et politiques. Au lieu de cela, les gardes-frontières ont pris en charge la section de la frontière germano-polonaise dans la région de « Przesmyk Suwalski », tout en établissant à Suwalki

⁸⁸ H. M. Kula, *Polska Straż Graniczna...*, p. 165.

⁸⁹ H. Dominiczak, *Granica polsko-niemiecka...*, p. 218.

le commandement du district⁹⁰. Cet état de fait a duré jusqu'au déclenchement de la Seconde Guerre mondiale.

Conclusion

La proclamation de l'indépendance et de la souveraineté a été un événement cardinal dans l'histoire de la Pologne, qui a modifié symétriquement la forme des frontières qui n'avaient pas existé fonctionnellement et formellement pendant les Partitions, et a donné lieu à la renaissance de la Seconde République. Un jour décisif pour la République et la communauté internationale a été le 11 novembre 1918, lorsque le chef de l'État a assumé la juridiction militaire dans l'État. La première chose qu'il a faite a été de retirer les troupes étrangères de Varsovie et de tout le pays. À la fin de la Première Guerre mondiale, les États de l'Entente ont adhéré à l'idée de créer un État polonais indépendant. La formation des frontières de la Seconde République a été un processus pragmatique et sanglant, émaillé de conflits armés avec les États voisins. Les terres polonaises centrales ont pu se développer dans pratiquement tous les aspects du fonctionnement de l'État, ce qui n'est pas le cas des terres frontalières du nord, de l'ouest, du sud et de l'est, où des attaques armées contre les troupes de la Garde frontalière et du Corps de protection des frontières se produisent régulièrement. Le processus de formation des services frontaliers dans l'entre-deux-guerres avait un dénominateur commun : les personnes ou, plus précisément, les soldats-fonctionnaires. Les problèmes récurrents à chaque frontière ont provoqué des frictions entre les plus hautes autorités de l'État. La solution tendancieuse qui fonctionnait à l'époque était basée sur un changement de subordination et de nom de l'autorité de protection des frontières. Les agents de ces services sont restés les mêmes, passant d'un service à l'autre, transférant les compétences acquises au service nouvellement créé. Cet état de fait a commencé le 11 novembre 1918, avec une résolution visant à créer la Garde économique et militaire sur la frontière occidentale, qui a duré jusqu'au 20 décembre 1918. Le même jour, la Garde frontalière a été créée (frontière occidentale), qui a fonctionné jusqu'en mars 1920. Elle a été remplacée par la Garde frontalière militaire (frontière occidentale), qui a fonctionné entre mars 1919 et mars 1920. En outre, entre le 31 janvier 1919 et le 1er avril 1921, des bataillons de garde ont été formés pour surveiller les frontières occidentale et orientale ; il convient de noter que pendant cette période, les frontières maritimes, méridionales et aériennes sont restées pratiquement sans surveillance. Entre-temps, des bataillons d'étape ont été formés (frontières occidentale et orientale), qui ont fonctionné d'octobre 1919 à 1921. En mars 1920, la garde militaire des frontières est supprimée et remplacée par les tirailleurs des

⁹⁰ M. Paprocki, *Straż Graniczna...*, p. 20.

frontières (frontière occidentale) nouvellement créés dans les années III 1920 – III 1921. En avril 1921, parallèlement à la protection des frontières, deux services supplémentaires sont créés pour décharger les autorités strictement frontalières de la collecte du tribut de droit public. Les bataillons des douanes opérant du 1er avril 1921 au 24 mai 1923 ont sécurisé les frontières occidentale et orientale, tandis que le service des douanes a opéré uniquement sur la frontière occidentale du 1er avril 1921 au 2 avril 1928. Le 9 novembre 1922, la Garde des frontières est rétablie à la frontière orientale en raison d'un grand nombre de délits frontaliers, mais elle est liquidée le 3 octobre 1923 pour des raisons financières et remplacée par la Police d'État, qui fonctionne dans le pays du 1er juillet 1923 au 15 février 1926.

Les années 1918 à 1924 ont été une période sanglante ; ajouter à cela que, en 1924, l'URSS a transformé la Tchéka en un service spécial de la GPU, qui facilitait la contrebande à travers la frontière avec la République et qui de plus était déployé dans toute la région frontalière orientale. C'est ainsi que le 17 septembre 1924 est créé le Corps de protection des frontières (KOP), une formation spéciale destinée à protéger la frontière orientale de la Seconde République. Le KOP a gardé les frontières polono-soviétique, polono-lituanienne et polono-litonne jusqu'en juillet 1939, la frontière polono-allemande en Prusse orientale, l'actuelle "Przesmyk Suwalski", entre le 1er novembre 1927 et janvier 1939, et les frontières polono-roumaine et polono-hongroise à partir de mars 1939. En termes de protection des frontières de l'État et de budget, elle était subordonnée au ministère de l'Intérieur, et en termes d'organisation, d'opérations, de personnel et de formation, elle était subordonnée au ministère des Affaires militaires. Le KOP a efficacement maintenu la sécurité de l'État et de ses citoyens dans la zone subordonnée. Elle a empêché la violation de la frontière par des éléments étrangers et a mené une lutte régulière contre le sabotage actif, le banditisme, le pillage et l'espionnage, elle a également contrôlé les mouvements illégaux de personnes et de marchandises, ainsi que la criminalité économique. Durant de nombreuses années de lutte, le KOP est passé par plusieurs étapes de développement, dans chacune d'elles l'armée est restée sa garante, des solutions organisationnelles innovantes ont été recherchées, les techniques et tactiques ont été affinées, des unités modernes ont été créées, tandis que les archaïques ont été liquidées. Le KOP a été formé à partir d'unités personnelles sélectives avec du personnel à temps plein. Les soldats étaient soumis à une sélection détaillée, en règle générale ils venaient des provinces occidentales. Avant d'être nommés dans la formation, ils étaient envoyés en formation dans des unités de première ligne. Il y a également eu des cas de transfert de soldats du service actif de nationalité allemande dans le Corps des gardes-frontières.

En 1928, sur la base de l'article 44 alinéa de la Constitution et de la loi du 2 août 1926 sur l'autorisation du Président de la République à édicter des règlements ayant force de loi, le Corps des gardes-frontières a été créé par

l'ordonnance d'Ignacy Moscicki. En réalité, il s'agissait d'une formation créée sur le modèle militaire, mais son nom devait ressembler à une « garde », ce qui l'identifiait comme une garde douanière, dont les compétences étaient reprises par le Corps des gardes-frontières. En pratique, la Garde frontalière était une copie fidèle du KOP, la différence résidant dans la direction des opérations, puisque la Garde frontalière gardait les frontières occidentales et méridionales, une culture différente de celle de l'est. En ce qui concerne la collecte des cotisations, elle était subordonnée au ministère du Trésor ; pour ce qui est des questions militaires, au ministère des Affaires militaires ; et d'un point de vue politique, au ministère des Affaires intérieures et aux autorités de l'administration générale. En cas de mobilisation partielle ou totale, ou dans d'autres situations du point de vue de l'intérêt de la défense de l'État, le SG est devenu, de par la loi, une partie des forces armées de l'État.

La différence entre la SG et le KOP peut être vue dans la genèse de la raison de la création du KOP. En 1923 et 1924, la frontière orientale n'était ni paisible ni sûre en raison des attaques menées par des formations institutionnalisées qui étaient inspirées, préparées, entraînées et armées par l'Union soviétique, plus précisément par ses services spéciaux. En 1923, plus de 1000 attaques en provenance de l'Est ont été enregistrées. En outre, cette année-là, pour des raisons financières, la protection de la frontière orientale a été confiée à la police d'État, très peu armée, ainsi qu'à des officiers démoralisés délégués par divers commandements dans toute la Pologne, incapables de faire face à une telle institutionnalisation des activités de diversion de l'Union soviétique dans les régions frontalières. Dans le même temps, la délimitation de la frontière de l'État touchait à sa fin. Elle avait été tracée sur le terrain par une commission spéciale polono-soviétique sur la base du traité de Riga, mais dans la pratique, les saboteurs soviétiques, après avoir tracé les frontières, ont déplacé les panneaux frontaliers loin à l'intérieur du territoire polonais. Dans cette situation, le gouvernement polonais a relocalisé les forces armées sur la deuxième ligne à l'est. L'armée régulière, inadaptée à la résistance ponctuelle, n'a pas pu faire face aux saboteurs, qui, avec des pelotons comptant jusqu'à 10 hommes, ont pu paralyser les frontières sur toute la direction de l'est pendant une nuit. Les actions de diversion en provenance de la direction orientale devaient conduire à la démoralisation de la zone frontalière et au déclenchement de révolutions du côté ukrainien et biélorusse, qui devaient aboutir au détachement de ces territoires et à leur incorporation à l'Union soviétique. La conséquence de ces actions aurait pu conduire à la désintégration de l'État polonais récemment indépendant et, d'un point de vue géopolitique, à la propagation du bolchevisme dans toute l'Europe, ce qui était l'objectif principal de la diversion soviétique. Afin d'assurer l'inviolabilité du territoire de l'État et la sécurité de ses citoyens,

l'État a dû trouver une solution systémique et créer un service spécial composé d'officiers de l'armée polonaise et d'autres organisations. Le problème, cependant, était l'aspect financier, car l'armée polonaise, qui n'existait que depuis six ans, était confrontée à une inflation gigantesque, ce qui constituait un énorme obstacle à la création d'une formation de 20 000 hommes à entretenir aux frais des contribuables.

Le Corps des gardes-frontières, créé en 1928, est le produit de formations antérieures spécialisées dans les directions nord, ouest et sud. Les premières formations dans les directions susmentionnées après la Première Guerre mondiale étaient des formations de cavalerie empruntées institutionnellement au Corps des gardes-frontières russes, à l'Empire russe et à l'Empire autrichien, car ces expériences étaient partagées par les officiers de ce service, qui sont devenus les protoplastes des formations dans ces directions. La subordination ministérielle et la formation sur le terrain rendent ces formations inefficaces en 1928. Les formations de cavalerie qui ont fonctionné de manière inefficace ont collecté le tribut public légal et n'ont pas été en mesure de mener des activités de renseignement sur la contrebande criminelle. C'est pourquoi le Corps des gardes-frontières a été créé sur la base du service des douanes, qui a fonctionné sans interruption de 1928 à 1939.

Le problème de plusieurs types de formations frontalières dans l'entre-deux-guerres résulte du type de frontière de l'État polonais et des problèmes asymétriques qui en découlent. Sur la frontière occidentale, où il y avait un échange systématique de biens matériels, un service de police-enquête était tout à fait suffisant. D'autre part, la direction de l'Est, qui était le lieu où les sentiments révolutionnaires étaient éveillés, nécessitait la création d'un service spécial comme le KOP, car seuls les citoyens polonais étaient admis dans ce corps, ce qui protégeait contre un éventuel putsch si la révolution prenait des proportions incontrôlables. C'est pourquoi le KOP était une formation exceptionnellement coûteuse, bien équipée et entraînée afin de relever le moral du patriotisme sur la frontière orientale. Le maréchal Jozef Pilsudski était un partisan de l'unification des formations frontalières en Pologne, mais lorsque le gouvernement allemand a eu connaissance de ces plans, connaissant le pragmatisme du KOP et son efficacité, il a fait pression contre l'unification, arguant d'un possible refroidissement des relations économiques avec la Pologne. Cet état de fait a duré jusqu'au déclenchement de la Seconde Guerre mondiale.

Bibliographie

Littérature thématique :

- Ajnenkiel A., *W rocznicę Konstytucji 3 Maja*, „Niepodległość i Pamięć” 2000, nr 1 (16).
- Ajnenkiel A., *Konstytucje Polski 1791–1997*, Warszawa 2001.
- Banaszkiewicz A., Bochenek W., *Przeszłość i teraźniejszość Straży Granicznej*, Poznań 2011.
- Bereza H., Szczepański K., *Centralna Szkoła Podoficerska KOP*, Grajewo 2014.
- Davies N., *God’s Playground: A History of Poland in Two Volumes. Volume II, 1795 to the Present*, New York 1982.
- Dominiczak H., *Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów. 966–1996*, Warszawa 1997.
- Dominiczak H., *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*, Warszawa 1992.
- Dominiczak H., *Granica polsko-niemiecka 1919–1939. Z dziejów formacji granicznych*, Warszawa 1975.
- Głowiński T., *Zapomniany garnizon. Oddziały Korpusu Ochrony Pogranicza w Iwieńcu w latach 1924–1939*, Wrocław 2009.
- Grobelski W., *Centralny Ośrodek Szkolenia Straży Granicznej im. Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego*, [w:] *Straż Graniczna w dwudziestoleciu: materiały poseminaryjne: Koszalin, 19-20.05.2011 r.*, Koszalin 2011.
- Grochowski L., *Korpus Ochrony Pogranicza w 70 rocznicę powstania*, Kętrzyn 1994.
- Jabłonowski M., Jankowski W., Polak B., Prochwicz J., *O niepodległą i granice. Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. Wybór dokumentów*, Warszawa–Pułtusk 2001.
- Jacques A., *Géographie des frontières*, “Revue belge de Philologie et d’Histoire” 1939, Tome 18, fasc. 4.
- Karski J., *Wielkie mocarstwa wobec Polski (1919–1945). Od Wersalu do Jałty*, Kraków 1989.
- Kallas M., *Historia ustroju Polski X–XX w.*, Warszawa 1996.
- Kołąkowski P., Techman R., *Wywiad Straży Granicznej 1928–1939*, Słupsk 2019.
- Kula H.M., *Polska Straż Graniczna w latach 1928–1939*, Warszawa–Gdańsk 1994.
- Kumaniecki K.W., *Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania państwa polskiego*, Warszawa 1920.
- Narkowicz L., *Vilniaus ir Vilniaus krašto klausimas „Dziennik Wileński“ puslapiuose 1918 metų Pabaigoje*, „Rocznik SNPL” 2018, T. 18.
- Mink G., *La Pologne au cœur de l’Europe. De 1914 à nos jours. Dans : Histoire politique et conflits de mémoire*, Buchet-Chastel 2015.
- Ochał A., *Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939*, Szczecin 2019.
- Olejnik T., *Wieluń. Dzieje miasta 1793–1945*, Piotrków Trybunalski 2003.

- Onoszko R., *Ośrodek Szkoleń specjalistycznych Straży Granicznej*, [w:] *Straż Graniczna w dwudziestoleciu: materiały poseminaryjne: Koszalin, 19-20.05.2011 r.*, Koszalin 2011.
- Paprocki M., *Straż Graniczna 1928–1939. Zadania i rozwój organizacyjny*, „Problemy Ochrony Granic. Biuletyn” 2003, nr 26.
- Pepłoński A., *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002.
- Pyrkosz A., Tokarczyk D., *Pierwsze formacje graniczne Polski niepodległej*, „Biuletyn Centralnego Ośrodka Szkolenia Straży Granicznej” 2008, nr 2.
- Pyrkosz A., Tokarczyk D., *Pierwsze formacje graniczne Polski niepodległej*, „Biuletyn Centralnego Ośrodka Szkolenia Straży Granicznej im. Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego” 2008, nr 2.
- Prochwicz J., *Korpus Ochrony Pogranicza w przededniu wojny. Część I. Powstanie i przemiany organizacyjne KOP do 1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1994, nr 3 (149).
- Prochwicz J., *Formacje graniczne 1918–1924*, „Problemy Ochrony Granic” 2000, nr 14.
- Prochwicz J., Konstankiewicz A., Rutkiewicz J., *Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939*, „Barwa i Broń” 2003, t. 19.
- Prochwicz J., Kępa Z., *ABC formacji granicznych II Rzeczypospolitej*, „Problemy Ochrony Granic” 2003, nr 24.
- Prochwicz J., *Wywiad Korpusu Ochrony Pogranicza 1924–1939*, „Problemy Ochrony Granic” 2002, nr 22.
- Prochwicz J., *Formacje Korpusu Ochrony Pogranicza w 1939 roku*, Warszawa 2003.
- Rejczak R., *Straż Graniczna w latach 1928–1939*, Kętrzyn 1992.
- Rostworowski E., *Historia powszechna – wiek XVIII*, Warszawa 1977.
- Sanguin A.-L., *L'Architecture spatiale des frontières politiques quelques réflexions théorique à propos de l'exemple suisse*, “Regia Basiliensis. Basler Zeitschrift für Geographie” 1983, t. 24, nr 1.
- Ślusarczyk O.J., *Granice Polski w tysiącleciu (X–XX wiek)*, Toruń 1993.
- Walters E.G., *The Other Europe: Eastern Europe to 1945*, Syracuse 1988.
- Weeks T.R., *Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863-1914*, DeKalb 1996.
- Wyszczelski L., *Wojna polsko-rosyjska 1919–1920*, Warszawa 2010.
- Zaremba P., *Historia dwudziestolecia 1918–1939*, Paryż 1981.

Actes normatifs :

Les sources du droit commun polonais

a. Actes de rang constitutionnel :

- Patent generalnych gubernatorów niemieckiego i austro-węgierskiego z 12 Września 1917 r. o ustanowieniu Władzy Państwowej w Królestwie Polskim.
- Mała Konstytucja (Dz.U. z 1918 r. nr 17, poz. 41).
- Mała Konstytucja (Dz.U. z 1919 r. nr 19, poz. 226).

Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. 1921 nr 44, poz. 267).

Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r. (Dz.U. 1935 nr 30, poz. 227).

b. Les accords internationaux:

Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku (Dz.U. 1921 nr 49, poz. 300).

c. Législation :

Ustawa z dnia 31 lipca 1919 r. o ratyfikacji traktatu pokoju (Dz.U. 1920 nr 35, poz. 199).

Ustawa z dnia 14 grudnia 1923 r. o uprawnieniach organów wykonawczych władz skarbowych (Dz.U. 1924 nr 5, poz. 37).

Ustawa z dnia 2 sierpnia 1926 r. o upoważnieniu Prezydenta Rzeczypospolitej do wydawania rozporządzeń z mocą ustawy (Dz.U. 1926 nr 78, poz. 443).

d. Réglementation :

Rozporządzenie Rady Obrony Państwa z dnia 20 lipca 1920 r. w przedmiocie ochrony granic (Dz.U. 1920 nr 64, poz. 426).

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 stycznia 1921 r. o ustanowieniu Komisarza i podkomisarzy granicznych do regulacji spraw, wynikających z rozgraniczenia Polski i Niemiec (Dz.U. 1921 nr 10, poz. 56).

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 5 sierpnia 1921 r. o rozciągnięciu mocy obowiązującej rozporządzenia Rady Obrony Państwa z dnia 20 lipca 1920 r. w sprawie ochrony granic na województwa: nowogródzkie, wołyńskie i poleskie oraz na powiat grodzieński, województwa białostockiego (Dz.U. 1921 nr 77, poz. 529).

Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 29 stycznia 1926 r. o organizacji straży celnej. Dz ASG-sygn. 1045/98, Instrukcja z 1928 r. dla oficerów wywiadowczych Straży Granicznej.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 5 sierpnia 1921 r. o rozciągnięciu mocy obowiązującej rozporządzenia Rady Obrony Państwa z dnia 20 lipca 1920 r. w sprawie ochrony granic na województwa: nowogródzkie, wołyńskie i poleskie oraz na powiat grodzieński, województwa białostockiego (Dz.U. 1921 nr 77, poz. 529).

Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 29 stycznia 1926 r. o organizacji straży celnej (Dz. U. 1926 nr 18, poz. 105).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 23 grudnia 1927 r. o granicach Państwa (Dz.U. 1927 nr 117, poz. 996).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 marca 1928 r. zmieniające niektóre postanowienia rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 23 grudnia 1927 r. o granicach Państwa (Dz.U. 1928 nr 32, poz. 306).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o Straży Granicznej (Dz.U. 1928 nr 37, poz. 349).

e. Résolutions :

Uchwała Sejmu z dnia 20 lutego 1919 r. o powierzeniu Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa (Dz.Pr.P.P. 1919 nr 19, poz. 226).

f. Décrets :

Dekret Rady Regencyjnej z 14 listopada 1918 r.

Dekret tymczasowy w sprawie utworzenia straży granicznej (Dz.U. 1918 nr 21, poz. 70).

g. Autres documents :

Bezpieczeństwa Wewnętrznego i Straży Granicznej z dnia 10 czerwca 2003 r.

ASG-sygn. 1045/98, Instrukcja z 1928 r. dla oficerów wywiadowczych Straży Granicznej.

ASG, KG SG, sygn. 1045/40, Instrukcja dla prowadzenia „dossier” i kart ewidencyjnych w wywiadzie Straży Granicznej.

SUMMARY

Reasons for the Creation and Evolution of Polish Border Formations in the 20th-century Interwar Period

The Constitution stipulates that the Republic of Poland should safeguard the independence and inviolability of its territory, while in practice this guideline is fulfilled by the border formations, which are not directly mentioned in the Constitution, but which have performed this task without interruption, apart from the Second World War, until today. The systematisation and presentation of the development of Polish border formations in the inter-war period is a contribution to the revision of current border formations in the era of the migration crisis in Europe. The characterisation of the institutional construction of the Border Protection Corps and the Border Guard Corps is due to the fact that it was the first professional and therefore effective state institution, created on the French model, which actually countered threats to the security of the state and its citizens on the borders of the Republic of Poland.

III
ARTYKUŁY RECENZYJNE

Adam Lityński

Wyższa Szkoła Humanitas w Sosnowcu
e-mail: adamlityn@interia.pl

ORCID: 0000-0003-0899-9130

DOI: 10.15290/mhi.2021.20.02.13

Ukraina na drodze do suwerenności. Uwagi historyka prawa

Recenzja: A. Olechno, *Ewolucja konstytucyjnych podstaw systemu rządów Ukrainy*, Białystok 2019, ss. 290

ABSTRAKT

Autor omawia historię tworzenia suwerennego państwa – Ukrainy w XX w. Rozpoczyna od przedstawienia działań Ukraińców po rewolucji w Rosji w 1917 r. Wśród polityków ukraińskich ścierały się różne koncepcje: autonomia w ramach federacyjnej republiki rosyjskiej czy suwerenne państwo. Przeważała koncepcja podjęcia walki o suwerenną Ukrainę. Reprezentował i realizował ten kierunek przede wszystkim Symon Petlura. Bardzo konfliktowe były sprawy terytorialne, które ziemie mają należeć w przyszłości do suwerennej Ukrainy. W tej sprawie Ukraińcy popadli w konflikt ze wszystkimi sąsiadami. Tym samym znaleźli się jak gdyby w okrążeniu [oblężeniu]. Najcięższe walki toczyli z rosyjskimi bolszewikami w latach 1918–1920. Na Ukrainie toczyła się też wojna domowa z bolszewikami ukraińskimi. Wówczas to Symon Petlura sprzymierzył się z Polską przeciwko rosyjskim bolszewikom. Naród ukraiński nie poparł tego sojuszu. Ukrainę podbiła bolszewicka Rosja. Na kilkadziesiąt lat została ona jedną z republik Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Jak wiadomo, Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich było to – wbrew nazwie – państwo scentralizowane, w którym przez kilkadziesiąt lat panowały rządy terroru. W 1991 r., za czasów Michała Gorbaczowa, Ukraina była jedną z republik ZSRR, która najwcześniej wystąpiła ze Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Po raz pierwszy w swojej historii Ukraina stała się suwerennym państwem.

ABSTRACT

Ukraine on the Road to Sovereignty. Observations of a Legal Historian

Review: A. Olechno, *Ewolucja konstytucyjnych podstaw systemu rządów Ukrainy [Evolution of the Constitutional Foundations of the Government System of Ukraine]*, Białystok 2019, 290 pages

The author deals with the history of the formation of a sovereign state – Ukraine in the twentieth century. The author begins with the activities of Ukrainians after the Russian Revolution of 1917. Among Ukrainian politicians, there were different ideas: autonomy within the Federation Republic of Russia or as a sovereign state. The idea of fighting for a sovereign Ukraine was prevalent. Simon Petlura was the main proponent of this direction. Territorial affairs were very contentious. Which country should compose a sovereign Ukraine in the future? In this matter, the Ukrainians came into conflict with all their neighbours. Thus, the Ukrainians were almost in a siege. Between 1918 and 1920 the Ukrainians fought the most serious battles against the Russian Bolsheviks. In Ukraine there was also a civil war with the Ukrainian Bolsheviks. At that time Simon Petlura allied himself with Poland against the Russian Bolsheviks. The Ukrainian people did not support this alliance. Ukraine was conquered by Bolshevik Russia. For several decades, Ukraine became one of the republics of the Union of Soviet Socialist Republics. As you know, the Union of Soviet Socialist Republics – contrary to its name – was a centralised state in which terror prevailed for decades. In 1991 – under Michael Gorbachev – Ukraine was one of the republics of the USSR that left the Union of Soviet Socialist Republics fastest. For the first time in its history, Ukraine became a sovereign state.

Słowa kluczowe: Ukraina, bolszewicy, walki, Rosja, ZSRR

Key words: Ukraine, Bolsheviks, struggle, Russia, USSR

1. Uwagi wprowadzające: filozofia a rzeczywistość

W białostockim wydawnictwie Temida2 ukazała się monografia Artura Olechno *Ewolucja konstytucyjnych podstaw systemu rządów Ukrainy* (Białystok 2019, ss. 290). Chociaż od daty wydania książki minęło już nieco czasu, nie uważyłem w literaturze „echa” tej ważnej w treści monografii. Rozprawa ma charakter dysertacji w zasadzie z zakresu prawa konstytucyjnego, ale 40% objętości

książki Autor poświęcił części historycznej, tzn. do momentu rozpadu Związku Radzieckiego, przy czym ok. 30% całej monografii to okres przed wejściem w skład ZSRR, czyli lata 1917–1920. Jakkolwiek – jako się rzekło – jest to rozprawa z prawa konstytucyjnego, to przedstawiony rozkład chronologiczny materiału świadczy o skomplikowanych dziejach narodu i państwa. Wydaje się więc, że warto uzupełnić i rozszerzyć dywagacje na tematy bardziej historyczno-politologiczne, co wspólnie z treścią wywodów Autora głębiej naświetlił zawile dzieje naszych wschodnich sąsiadów, z którymi nasze stosunki też są skomplikowane i obciążone trudnym dziedzictwem.

Z ośmiu rozdziałów monografii pierwszy dotyczy *ukraińskich tradycji konstytucyjnych* i obejmuje lata 1917–1922. Nie omieszkał wszak Autor we *Wprowadzeniu* „nawiązać do istniejącej na przełomie XVI i XVII w. Siczy Zaporoskiej” (s. 9) i funkcjonujących zwyczajowo lub na podstawie własnych aktów prawnych instytucji, jak Rada Kozacka – Rada Siczy-Generalna Rada Wojskowa i innych, a także do dokumentu noszącego nazwę *Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis* [Pakty i konstytucje praw i wolności wojska zaporoskiego]. To tylko wzmianki i nie przypadkiem umieszczone nie w głównym nurcie wywodów, lecz we *Wprowadzeniu*; Autor jest zgodny z literaturą naukową, że instytucje i dokumenty te nie stanowią początku państwowości ukraińskiej. Każdy łatwo zauważy, że dotyczą one wojsk kozackich, do czego przyjdzie jeszcze wrócić w niniejszych uwagach, zaś nierozwinięta jeszcze nic państwowości ukraińskiej uległa całkowitemu zerwaniu wraz z upadkiem Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Wówczas bliżej nieokreślone (co stanie się w XX stuleciu zazwyczajnym dramatem) terytoria ukraińskie weszły w większości w skład Imperium Rosyjskiego, a w mniejszym zakresie w skład Imperium Habsburgów. To właśnie w owych czasach – w Wieku Światła i Rozumu, w dobie rewolucji francuskiej i wojen napoleońskich, w wieku, który przyniósł *Deklarację niepodległości* oraz *Deklarację praw człowieka i obywatela*, zasadę suwerenności narodu jako filar nowoczesnego państwa – właśnie wówczas nad kształtującym się narodem ukraińskim zapadł mrok obcego panowania, niewoli.

Wiek XIX, a zwłaszcza jego druga połowa, determinował nowe wielkie zjawiska: nacjonalizm i socjalizm. Postępowało kształtowanie się nowoczesnej świadomości narodowej tam, gdzie jej jeszcze nie było, do pojawienia się nacjonalizmów włącznie. Zauważmy, że wśród narodów żyjących pod obcym panowaniem nacjonalizm pełnił z reguły funkcje obronne przed wynarodowieniem. Wobec pojawienia się kwestii robotniczej miały miejsce narodziny społecznie wrażliwych kierunków socjalnych (*Rerum novarum* 1891), aż do koncepcji tworzenia sprawiedliwego porządku w świecie, co przybrało postać ideologii socjalistycznej oraz komunistycznej (*Manifest komunistyczny* 1848). Odrodzenie narodowe, świadomość narodowa, nacjonalizm, rasizm, prądy religijne, socjalne,

„poprzeplatane” były ze sobą, wiążąc się i wspomagając albo też przeciwnie – były antagonistyczne¹.

Marks i Engels nie pozostawili ani jednej publikacji poświęconej teorii narodu. Nie ulega wątpliwości, że nie doceniali oni doniosłości odrębności narodowych. *Manifest komunistyczny* zawiera znane sformułowanie, że „robotnicy nie mają ojczyzny”, co było kwintesencją przekonania, że wraz z rozwojem kapitalizmu zanikają też odrębności narodowe, a „panowanie proletariatu jeszcze bardziej spotęguje ich zanikanie”². Tkwi w tym przekonanie o internacjonalistycznej postawie proletariatu, a to z kolei było przeciwstawne patriotyzmowi klasy robotniczej³. Ustrój socjalistyczny miał przynieść rozwiązanie wszelkich problemów narodowych. Ani Marks, ani Engels nie przytaczali jednak żadnych argumentów przemawiających za choćby prawdopodobieństwem tych tez. Pojmowanie dziejów ludzkości jako historii permanentnej walki klas skutkowało usuwaniem problemów narodowych w cień tejże walki klasowej, diametralnie im przeciwstawnej⁴. „Zarówno Marks, jak Engels uważali, że małe państwa słowiańskie we wschodniej Europie są anachroniczne (...), opowiadali się za wielkimi mocarstwami, centralizmem (...)”⁵. Koncepcja Leninowska była dychotomiczna: internacjonalizm *contra* nacjonalizm. Słowo „patriotyzm” w ogóle się nie pojawia⁶.

Od początku XX stulecia upadały imperia, w tym te, które zniewoliły tak rodzący się naród ukraiński, jak też naród polski mający swoją wspaniałą przeszłość i silną świadomość narodową. Pierwsze upadło Imperium Romanowych. Upadek Imperium Rosyjskiego w XX w. miał swój początek w wojnie rosyjsko-japońskiej 1904–1905. Wewnątrz Imperium Rosyjskiego klęska w wojnie z Japonią – jak wiadomo – skutkowałą rewolucją, pierwszą wielką rewolucją rosyjską i to rewolucją ludową; to nie elitarne powstanie dekabrystów. To pierwsze takie wydarzenie w Imperium Rosyjskim, które nim zatrzęsło, chociaż go nie zburzyło. Wydarzenia rewolucyjne 1905–1907 przyniosły dwa niespotykane wcześniej zjawiska: ludowe rady oraz bunty żołnierzy, w tym marynarzy. I jedno, i drugie odżyje dziesięć lat później, a bez nieposłuszeństwa żołnierskiego nie byłoby w Rosji zwycięstwa rewolucji ani w lutym, ani w październiku 1917 r. i historia świata potoczyłaby się inaczej.

¹ Zob. P. Fiedorczyk, A. Lityński, A. Stawarska-Rippel, *Wojny XX wieku i ich skutki dla ustrojów państwowych i prawa*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2019, t. LXXI, z.1, s. 57 i n.

² M. Waldenberg, *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje. Idee*, Warszawa 1992, s. 185, *passim*.

³ *Ibidem*, s. 188-190.

⁴ *Ibidem*, s. 191, 207-208; R. Pipes, *Czerwone imperium. Powstanie Związku Sowieckiego*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 2015, s. 23.

⁵ R. Pipes, *op. cit.*, s. 22; zob. też A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996, s. 323; J. Smaga, *Narodziny i upadek imperium. ZSRR 1917–1991*, Kraków 1992, s. 38 i n.

⁶ Zob. A. Lityński, *Między „białym” a „czerwonym” imperium. Rzecz o narodach w Rosji 1917–1922*, Sosnowiec 2018, s. 18, *passim*.

Rację miał Richard Pipes, gdy napisał, że „w ciągu niecałego roku po abdykacji cara kwestia narodowa wysunęła się na czoło zagadnień rosyjskiej polityki.”⁷ Bolszewicy robili rewolucję z hasłami w pierwszym rządzie społecznymi, bo taki wszak jest ich program, ale od pierwszych tygodni przyszło im zmierzyć się przede wszystkim z problemami narodowymi. Zauważmy także, że dokładnie z tymi samymi problemami przyszło też zmierzyć się „białym”. Tylko „czerwoni” zgrabniej się za nie zabrali oszukując wszystkich, a tego „biali” nie chcieli robić. Do września 1917 r. Lenin był zdecydowanym przeciwnikiem przekształcania unitarnych państw wielonarodowych w federację⁸. Stalin na początku XX stulecia w kwestii narodowej zajmował analogiczne stanowisko jak Lenin.

2. Na Ukrainie 1917–1922

„Przed elitą ukraińską na przełomie XIX i XX w. stało bardzo trudne zadanie: jak obudzić tożsamość narodową w społeczności podzielonej granicami różnych państw, poddanej obcym wpływom politycznym, kulturowym i religijnym, a wreszcie niespójnej wewnętrznie i niestawiającej sobie wysokich aspiracji w dziedzinie budowania własnej tożsamości etnicznej i państwowej. (...) Znacząca też ich część w ogóle negowała konieczność istnienia państwa ukraińskiego, odwołując się do różnych koncepcji socjalistycznych budowy ponadnarodowego „robotniczego raju”, a nie anachronicznego organizmu opartego na jedności krwi i poczuciu wspólnoty plemiennej. Wyjątkiem był Mykoła Michnowskij, *prekursor ukraińskiego nacjonalizmu XX wieku*, twórca i działacz kilku ukraińskich partii politycznych”⁹.

Na Ukrainie rozwój przemysłu, a więc, proletariatu miejskiego, przy jednoczesnej wielkiej biedzie na wsi, skutkowały od początku XX w. silnymi ruchami zarówno w mieście, jak i na wsi. Aktywizowali się działacze licznie powstających, nielegalnych na ogół, partii: SDPRR, Ukraińskiej Partii Rewolucyjnej o profilu nacjonalistycznym, która rozpadła się na Ukraińską Partię Narodową oraz na Ukraińską Socjaldemokratyczną Partię Robotniczą. Założona wówczas ogólnorosyjska partia Konstytucyjnych Demokratów (tzw. kadetów)¹⁰ miała swoje organizacje na Ukrainie. Zbliżone do kadetów było nieco późniejsze

7 R. Pipes, op. cit., s. 52.

8 M. Waldenberg, op. cit., s. 323; zob. też R. Pipes, op. cit., s. 37.

9 A. Gil, *Białoruś i Ukraina wobec Europy – kontekst dziejowy i współczesność: zarys problematyki*, [w:] *Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich*, t. 2: *Ukraina i Białoruś: przeszłość i współczesność ziem między Rzeczpospolitą a Rosją*, red. W. Paruch, Lublin 2013, s. 103-104.

10 Konstytucyjni demokraci; tzw. kadeci – Partia Konstytucyjno-Demokratyczna, od 1906 r. Partia Wolności Ludu; utworzona w X 1905 partia liberałów; skupiała głównie inteligencję; program przewidywał wprowadzenie w Rosji monarchii konstytucyjnej; po rewolucji lutowej opowiedzieli się za ustrojem republikańskim; mieli w programie dokonanie ograniczonej reformy rolnej; opowiedzieli się przeciwko bolszewikom, a ci ogłosili ich wrogami ludu. *Leksykon historii świata: Rosja*, red. W. Sienkiewicz, Warszawa 2001, s. 139.

(1908) Towarzystwo Ukraińskich Postępowców. Liczne i popularne na Ukrainie były koła Ogólnorosyjskiego Związku Chłopskiego. Okres reakcji i represji po rewolucji 1905 r. na Ukrainie – w przeciwieństwie do innych rejonów Imperium Rosyjskiego – nie przyniósł znaczącego uspokojenia sytuacji. Nadeszła fala zamachów terrorystycznych; do Kijowa przybył największy terrorysta świata owych czasów – Borys Wiktorowicz Sawinkow.

„Początkiem ukraińskiego ruchu narodowo-wojskowego w XX wieku stał się krajowy zlot w 100-lecie urodzin Tarasa Szewczenki, który odbył się 28 VI 1914 r. we Lwowie”¹¹ – stwierdzają znawcy zagadnienia i nie ma powodu, by kwestionować tę datę, która zbiega się z zamachem w Sarajewie, a więc z symbolicznym początkiem I Wielkiej Wojny. Coraz częściej pojawiające się na Ukrainie hasła narodowe ucichły wraz z wybuchem wojny. Nacjonaliści ukraińscy porozumieli się z konstytucyjnymi demokratami rezygnując z żądanej autonomii dla Ukrainy¹². We Lwowie zaś wśród ukraińskich organizacji w końcu przeważyła opcja opowiadająca się za stworzeniem autonomicznej Ukrainy wchodzącej w skład monarchii habsburskiej; opowiadał się za tym również metropolita unicki Andrzej Roman Szeptycki; utworzono Kureń Strzelecki strzelców siczowych. Gdy ruszyła ofensywa rosyjska, ukraińskie centrum polityczne ze Lwowa przeniosło się do Wiednia. Po akcie dwóch cesarzy 5 listopada 1916 r. Ukraińska Partia Narodowo-Demokratyczna zaprotestowała przeciwko niemu obawiając się, że wyodrębnienie Galicji może wzmocnić przewagę polską w tym kraju, Zażądano podziału Galicji na dwie części: zachodnią („Wielkie Księstwo Krakowskie”¹³) oraz większą wschodnią i w tej drugiej utworzenia odrębnego ukraińskiego kraju koronnego w ramach Austrii¹⁴. Konflikt ukraińsko-polski zaczął się rysować. Bardzo aktywne stało się ukraińskie środowisko wojskowe, nader liczne¹⁵.

Artur Olechno rozpoczął omawianie *Ukraińskich tradycji konstytucyjnych* (to tytuł rozdziału I) od powstania Ukraińskiej Republiki Ludowej, która była „pierwszym i najdłużej funkcjonującym «państwem»” (s. 21). Ściślej: monografia rozpoczyna się od utworzenia 17/4 III 1917 r. Ukraińskiej Centralnej Rady (UCR). Tak oto w zaledwie kilka dni po abdykacji cara i utworzeniu Rządu Tymczasowego na powierzchni życia politycznego na Ukrainie błyskawicznie

¹¹ I. Monolaj, M. Walak, *Ukraińska i białoruska idea państwowa – próby urzeczywistnienia*, [w:] *Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich*, t. 2: *Ukraina i Białoruś: przeszłość i współczesność między Rzeczpospolitą i Rosją*, red. W. Paruch, Lublin 2013, s. 147.

¹² W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 2009, s. 240-241.

¹³ Nazwa ta stale figurowała w oficjalnej pełnej nazwie kraju koronnego: „Królestwo Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim i Księstwami Oświęcimskim i Zatorskim”. Nie wynikały z tego żadne konsekwencje natury administracyjnej. H. Batowski, *Rozpad Austro-Węgier 1914–1918. (Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne)*, wyd. 2 popr. i uzup., Kraków 1982, s. 150.

¹⁴ Ibidem, H. Batowski, op. cit., s. 150; W. Serczyk, op. cit., s. 247.

¹⁵ В. Голубко, *Армія Української Народної республіки 1917–1918. Утворення і боротьба за державу*, Львів 1997, s. 24.

wyszedł ruch narodowy, bazujący zresztą na politykach o dość zróżnicowanych opcjach społecznych z wyraźną przewagą inteligencji socjaldemokratycznej. Przewodniczącym Centralnej Rady został obrany uczony i niekwestionowany lider ukraińskiego ruchu narodowego, o poglądach socjalistycznych i federalistycznych, demokrata, Mychajło Hruszewskij [Hruszewski]¹⁶; jednym z wiceprzewodniczących zaś Wołodymyr Wynnyczenko¹⁷, a w składzie UCR znalazł się m.in. Symon Petlura¹⁸. Tak to się zaczęło. Te trzy osoby zapoczątkowały

16 Mychajło Sergiejewicz Hruszewskij [Hruszewski] 1866–1934; wybitny historyk ukraiński; kierował katedrą na Uniwersytecie we Lwowie, a przejściowo także w Petersburgu i Kijowie; wspólnie z Iwanem Franko założył i wydawał czasopismo naukowe „Literaturno-Naukowyj Wistnyk”, będące do I wojny światowej najważniejszym forum wymiany myśli ukraińskich elit politycznych i kulturalnych; opublikował wiele dzieł z historii narodu ukraińskiego; jego liczne prace historyczne, zwłaszcza 10-tomowa historia Ukrainy do 1658 roku, przyczyniały się do ugruntowania świadomości narodowej Ukraińców; był założycielem Tow. Ukraińskich Postępowców (1908); stał się jednym z liderów Ukraińskiej Partii Socjalistów-rewolucjonistów; 29 IV 1918 r. Ukraińska Centralna Rada wybrała go na prezydenta swojego organu wykonawczego (tzw. Małej Rady); wyjechał (1919) do Wiednia, gdzie zabiegał o poparcie międzynarodowe dla URL, ale też kontynuował pracę naukową; przyjął (1924) zaproszenie do powrotu na Ukrainę, gdzie kontynuował działalność naukową. T. Stryjek, hasło [Hruszewski] Mychajło, [w:] *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, red. W. Roszkowski, J. Kofman, Warszawa 2004, s. 458-460; G. Przebinda, J. Smaga, *Kto jest kim w Rosji po 1917 roku*, Warszawa 2000, s. 106; WEP XI 485; *Історія держави і права України. Академічний курс*, t. 2., red. В.Й. Тацій, А.Й. Порожин, Київ 2000, s. 40; A. Olechno, *Instytucja prezydenta na tle początków państwowości ukraińskiej*. „Miscellanea Historico-Iuridica” 2009, t. 8, s. 116-119, passim; *Leksykon historii świata*, red. A. Bartnicki, Warszawa 1998, s. 165.

17 Wołodymyr Wynnyczenko (1880–1951 w Mougins); ukraiński pisarz i polityk; członek (1901) Ukraińskiej Partii Rewolucyjnej, która w 1905 przekształciła się w Ukraińską Partię Socjaldemokratyczną; 1907-1914 na emigracji głównie we Francji napisał wiele utworów przedstawiających rewolucję 1905; po powrocie aktywnie działał w narodowym skrzydle ruchu socjaldemokratów; był (IV 1917) jednym z inicjatorów powołania Ukraińskiej Centralnej Rady i został jej wiceprezydentem; reprezentował UCR w rozmowach z piotrogrodzkim Rządem Tymczasowym w sprawie autonomii Ukrainy i uznania jej tymczasowych władz; po odrzuceniu tych postulatów napisał *I Uniwersał* i objął kierowanie Sekretariatem Generalnym UCR (rządem); sygnował także *III Uniwersał* proklamujący niezależną Ukraińską Republikę Ludową; W. szukał porozumienia z bolszewikami; pośredniczył w rozmowach między UCR a Skoropadzkim; stanął (14 XI 1918) na czele Dyrektariatu; wyjechał (II 1919) na emigrację, ale wkrótce przyjął koncepcję współpracy z bolszewikami i wrócił na Ukrainę radziecką, przyjął funkcję wiceprzewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych (rządu) USRR; rozczarowany wyjechał ponownie; we Lwowie i w Pradze wydawał pamiętniki, pisma polityczne oraz utwory literackie wznawiane po 1991. W Roszkowski, hasło Wynnyczenko Wołodymyr, w: *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej...*, s. 1399-1400; *Історія держави і права України...*, t. 2, s. 40 i n.

18 Symon Wasiliewicz Petlura: ur. 1879 r. w Połtawie, zamordowany 25 V 1926 r. w Paryżu; polityk, wojskowy, publicysta; pochodził z rodziny drobnomieszczańskiej o tradycjach kozackich i silnych związkach z cerkwią; z seminarium duchownego został usunięty (1901) na ostatnim roku za przynależność do nielegalnej ukraińskiej organizacji; od 1900 działał w Ukraińskiej Partii Rewolucyjnej i w jej następczyni Ukraińskiej Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej; po utworzeniu III 1917 r. w Kijowie Ukraińskiej Centralnej Rady [UCR], a po utworzeniu (VI 1917) Sekretariatu Generalnego UCR, będącego w istocie rządem ukraińskim, Petlura wszedł w jego skład jako Sekretarz Spraw Wojskowych, czyli minister; po przejęciu władzy w Piotrogradzie przez bolszewików opowiedział się za pełną niepodległością Ukrainy i orientacją profrancuską, wbrew UCR, która wybrała orientację proniemiecką; zorganizował załóżek armii narodowej; samodzielnie wkroczył do Kijowa obalając

zmagania o niepodległą Ukrainę i suwerenne państwo narodowe, o *samostijną Ukrainę*. Artur Olechno skupia swoją uwagę na kwestiach z zakresu prawa konstytucyjnego, toteż uzupełniając obszar obserwacji bardziej zwróć swoją uwagę ku wydarzeniom historyczno-politycznym, w których przyszło kształtować się myśli konstytucyjnej i formom ustrojowym, zamierzonym i dokonanym. Żądanie autonomii dla Ukrainy zostało przez Rząd Tymczasowy odrzucone¹⁹. Natomiast UCR sama proklamowała autonomię Ukrainy i powołała (23/10 VI 1917) Sekretariat Generalny, będący w istocie rządem Ukrainy²⁰. Zakres terytorialny tej autonomii nie był sprecyzowany i wyrażał się żądaniem w odniesieniu do wszystkich terytoriów, gdzie ludność mówi językiem ukraińskim, włącznie z Kubaniem²¹ i terytorium kozackiego Wojska Dońskiego²². W publicznych dysku-

Skoropadskiego i rządy niemieckie; jako Naczelný Ataman osobiście dowodził armią ukraińską przez cały rok 1919 walcząc z Rosjanami tak białymi (Denikin), jak i czerwonymi; w nocy 9/10 XII 1919 r. doszło do spotkania P. z Piłsudskim; 21/22 IV 1920 r. podpisano w Belwederze sojusz wojskowo-polityczny dot. wspólnej walki z bolszewizmem; po traktacie ryskim przeniósł się 1924 r. do Paryża; 25 V 1926 r. został zamordowany przez żydowskiego emigranta z Besarabii, który na procesie tłumaczył swój czyn zemstą za pogromy Żydów na Ukrainie; w wyniku atmosfery wykreowanej przez francuskie media sąd zabójcę uniewinnił. В. Голубко, *Концепція Української держави у баченні Симона Петлюри. Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип.23-24. (До 20-ліття утворення кафедри історії слов'ян і 80-річчя професора Петра Федорчака), Івано-Франківськ 2013, С. 92-96; Історія держави і права України...*, s. 40, 53, 131; *Супот Петлуря. Приwódца неіподлегеј Украјны*, red. M. Szumiło, Warszawa 2021, passim, ibidem dalsza literatura.

¹⁹ *Історія отечественного государства и права*, ч. 1. (ред.) О. И. Чистяков, Москва 2006, s. 456.

²⁰ *Історія держави і права України...*, s. 42 i n.

²¹ *Історія отечественного государства и права...*, ч. 1, s. 456.

²² W tym przypadku słowo „wojsko” oznaczało nie jednostkę zbrojną, ale wyodrębnione terytorium kozackie. W Polsce skojarzenie Kozaka łączy się powszechnie z Ukrainą; Trzeba jednak zdawać sobie sprawę, że Kozacy mieli swoje siedziby od Ukrainy aż do Amuru. Byli przy tym rozmaitego pochodzenia etnicznego: m.in. Kozacy dońscy w najdalszych swoich korzeniach etnicznych pochodzą od ludów tureckich. Tradycyjnie ludność kozacka trudniła się służbą wojskową. Tworzyli własne, odrębne jednostki wojskowe, głównie kawaleryjskie. W czasie I wojny światowej 2/3 kawalerii rosyjskiej to byli Kozacy. Do października/listopada 1917 r. w Rosji było trzynaście wojsk kozackich, a to: Kozacy dońscy, Kozacy kubańscy, Kozacy tereccy [terscy], Kozacy orenburscy, Kozacy zabajkalscy, Kozacy syberyjscy, Kozacy jenišejscy, Kozacy irkuckcy, Kozacy uralscy, Kozacy amurscy, Kozacy siemirieczeńscy, Kozacy astrachańscy, Kozacy ussuryjscy, a nadto istniał wyodrębniony jakucki pułk kozacki. W byłym imperium carów Kozacy liczyli około 4,5 mln osób. Najważniejszy był jednak kozacki obwód wojska dońskiego. Liczba tamtejszych Kozaków sięgała ponad 1,5 mln; w 1913 r. teren Wojska Dońskiego obejmował ogromną powierzchnię prawie 153 tys. km²; stolicą było miasto Nowoczerkask. Terytorium wojska dońskiego to była Europa i położenie było strategiczne: blisko Ukrainy i zagłębia węglowego Donbas, zaś największe miasta nad Donem – Nowoczerkask oraz Rostów – leżały na szlaku kolejowym łączącym Rosję z Kaukazem. Na zaproszenie atamana generała *Aleksego Kaledina* do Nowoczerkaska ściągali politycy i wojskowi wobec bolszewików opozycyjni. Przybyli m.in. generał *Anton Iwanowicz Denikin*, generał *Ławr Georgijewicz Kornilow*, najsłynniejszy były terrorysta pierwszej połowy XX w. *Borys Wiktorowicz Sawinkow*. To tam rozpoczęła się organizacja *Armii Ochotniczej*, która pod dowództwem *Denikina* miała największe szanse obalenia

sjach prasowych i na wiecach pojawiały się żądania dalej idące: sfederalizowania Rosji i Ukrainy, a nawet pełnej suwerenności.

Lata 1917–1922 (to rozdział I monografii) to czas, gdy historia Ukraińców (Ukrainy) mocno i dramatycznie splatała się z historią odradzającej się Polski.

Po bolszewickim zamachu stanu UCR wybrała orientację proniemiecką i proklamowała (20/7 XI 1917 tzw. *III Uniwersał*) powstanie Ukraińskiej Republiki Ludowej jako części federacyjnej Republiki Rosyjskiej.

Rozmowy z Moskwą nie dały efektów i w grudniu 1918 r. Rosja dużymi siłami Armii Czerwonej najechała Ukrainę, bolszewicy zdobyli Charków i ogłosili (6 I 1919) zmianę nazwy państwa na: Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka. 16 I 1919 r. Dyrektoriat URL wypowiedział Rosji bolszewickiej wojnę, a UCR wydała tzw. *IV Uniwersał* proklamujący pełną suwerenność Ukrainy. Przypomnieć warto, że podczas rokowań brzeskich państwa centralne uznały Ukraińską Republikę Ludową niezależnym i suwerennym państwem i zawarły z nią odrębny traktat (9 II), który miał dla Niemiec i Austro-Węgier cel podwójny: wywarcia nacisku na odwołującą ugodę Rosję, a przede wszystkim miał na celu uzyskanie tą drogą bezcennej żywności z Ukrainy dla głodujących już wówczas Niemiec. Ukraińska Centralna Rada na swoim ostatnim posiedzeniu, przed zamachem stanu Skoropadskiego (29 IV 1918), uchwaliła konstytucję²³, której obowiązywanie mogło się liczyć tylko w godzinach.

Po 11 XI 1918 r., w momencie anulowania przez bolszewików traktatu brzeskiego (13 XI 1918), celem obalenia rządów niemieckich i Skoropadskiego ukonstytuował się (13 XI 1918) Dyrektoriat na czele z W. Wynnyczką i S. Petlurą jako Naczelnym Atamanem Wojsk URL. Próby pozyskania ententy dla politycznego poparcia planów ukraińskich nie powiodły się, m.in. dlatego, że ententa (scilicet: Francja) popierała siły „białych”, potężnego w tym momencie generała Antona Denikina. Po zajęciu Kijowa (II 1919) przez bolszewików Petlura podjął rozmowy z tworzącym się państwem polskim, ale uznanie URL i wojskowa pomoc polska mogły mieć miejsce tylko w zamian za uznanie polskich pretensji do Galicji Wschodniej oraz zachodniego Wołynia. Petlura starał się przekonać Ukraińców z Galicji do kompromisu i rozejmu opartego na tzw. linii

władzy sowieckiej (Zob. A. Lityński, *Między „białym” a „czerwonym” imperium. Rzecz o narodach Rosji 1917–1922*, Sosnowiec 2018, s. 328–348). Na wieść o obaleniu Rządu Tymczasowego w bolszewickim zamachu stanu najszybciej w całym byłym imperium zareagowali właśnie Kozacy dońscy pod atamanem generałem Aleksym Kaledinem.

²³ Akt ten nosił tytuł *Statut o ustroju państwowym, prawach i wolnościach Ukraińskiej Republiki Ludowej*. Bliżej zob. A. Olechno, *Ewolucja konstytucyjnych podstaw...*, s. 32 i n.; także E. Toczek, wstęp do: *Konstytucja Ukrainy uchwalona na piątej sesji Rady Najwyższej Ukrainy 28 czerwca 1996 roku*, Warszawa 1999, s. 7; E. Zieliński, *Rada Najwyższa Parlament Ukrainy*, Warszawa 2003, s. 5; idem, *System konstytucyjny Ukrainy*, Warszawa 2007, s. 10.

Barthéleme²⁴ w Galicji Wschodniej, zaproponowaną przez przedstawicieli ententy, co pozwoliłoby przesunąć Ukraińską Armię Galicyjską na front przeciwbolszewicki. Zachodnioukraińska Republika Ludowa zdecydowała się na połączenie (22 I 1919) federacyjne z rządem przez Dyrektoriat Ukraińską Republiką Ludową, co zresztą nie weszło w życie²⁵. W sierpniu 1919 r. Denikin zajął Kijów; bolszewicy trzymali Charków; ZURL poniosła klęskę w wojnie z Polską.

Ukraińska Armia Galicyjska zdradziła Petlurę i w połowie listopada 1919 r. przyłączyła się do Armii Ochotniczej Denikina, a po klęsce Denikina przeszła do Armii Czerwonej. To był koniec marzeń o państwie ukraińskim. Członkowie Dyrektoriatu udając się na emigrację przekazali pełnię swojej władzy na ręce Petlury. W nocy 9/10 XII 1919 r. doszło do spotkania Petlury z Piłsudskim. 21/22 IV 1920 r. podpisano w Belwederze sojusz wojskowo-polityczny dotyczący wspólnej walki z bolszewizmem. 25 IV 1920 r. połączone siły Polski (300 tys.) i URL (4 tys.) uderzyły na bolszewików. Końcem tej wojny bolszewicko-polskiej, z udziałem sił ukraińskich był – jak wiadomo – traktat ryski (18 III 1921) i to był prawdziwy koniec I Wielkiej Wojny²⁶. Jednocześnie na lat siedemdziesiąt koniec marzeń o suwerennej Ukrainie.

3. Ukraina częścią ZSRR

Można mieć wątpliwości, czy za okres pozostawania Ukrainy pod panowaniem sowieckim należy przyjąć lata 1919–1991, jak to czyni Artur Olechno (s. 79 i n.). Autor omawianej monografii w swojej skrupulatności chciał bowiem omówić konstytucję z 1919 r. Ukrainy sowieckiej ze stolicą w Charkowie²⁷. W istocie jednak podstawowe akty konstytucyjne władzy bolszewickiej na całym terytorium przyszłego ZSRR przyjęte zostały nieco wcześniej. Kiedy uzbrojone oddziały bolszewików rozprężyły rosyjskie Zgromadzenie Konstytucyjne, bolszewicki Wszechzwiązkowy Centralny Komitet Wykonawczy (WCKW) przyjął (19 I 1918) napisany przez *Lenina* dekret o rozwiązaniu Zgromadzenia Konstytucyjnego²⁸. W 10 dni później III Zjazd Rad przekreślił idee parlamentarne,

²⁴ W styczniu 1919 r. przybyły do Lwowa dwie misje alianckie: angielska i francuska; na czele tej ostatniej stał gen. Barthelemy. Gen. Barthelemy zaproponował układ demarkacyjny, na mocy którego Ukraińcy mieliby otrzymać większość ziem Galicji Wschodniej, ale przy Polsce pozostałyby Lwów i Borysław. Układ został odrzucony przez obie strony. W. Serczyk, op. cit., s. 285.

²⁵ Ibidem, s. 285; WEP XXX 183.

²⁶ Bliżej na ten temat A. Lityński, *Między „białym” a „czerwonym” imperium...*, s. 27-42.

²⁷ Charków był stolicą Ukrainy sowieckiej do 1934 r.

²⁸ *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957.* Издательство Академии Наук СССР. Москва 1957, s. 42-43; też: *История советской конституции (в документах) 1917–1956.* Государственное издательство юридической литературы, Москва 1957, s. 99-100; zob. też Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 35, s. 158-162, 223-224; И. А. Исаев, *История государства и права России. 4-е издание.* Москва 2016, s. 564.

a uchwalił m.in. utworzenie **Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Radzieckiej**²⁹. W ten sposób dokonany został drugi zamach stanu bolszewików.

Po rozpędzeniu i rozwiązaniu Zgromadzenia Narodowego stało się oczywiste, że nie dokona ono legitymizacji władzy bolszewików, że trzeba szukać innego sposobu. Mogło nim być uchwalenie konstytucji, co miało być zadaniem Zgromadzenia Konstytucyjnego. Sprawa ta stanęła na III Zjeździe Rad (23 I 1918). Zjazd Rad wystąpił w roli suwerennego organu konstytucyjnego.

W czasie obrad III Zjazdu Rad przyjęto dwa dokumenty. **Deklaracja praw ludu pracującego i wyzyskiwanego** (25 I 1918) określała państwo jako federację republik narodowych, co było fikcją, bo kraj przed 30 XII 1922 r. absolutnie nie był federacją, lecz państwem unitarnym³⁰. Jak o tym była mowa, od *Marksa* poczynając, komuniści byli nieprzychylnie ustosunkowani do form federalnych i skłaniali się ku unitarnym formom republiki proletariackiej³¹, ale rewolucja bolszewicka tylko zaostrzyła konflikty narodowościowe w Rosji. Zadeklarowano więc federację, co było jedną z wielu fikcji totalitaryzmu bolszewickiego. Drugim dokumentem był **Dekret WCKW o federalnych instytucjach Republiki Rosyjskiej** (28 I 1918)³². Dekret ten zapowiadał przygotowanie konstytucji, co miało miejsce na V Zjeździe Rad 7 VII 1918 r.³³ Należy rozumieć, że konstytucja ta obowiązywała na całym terytorium poddanym sowieckiej Rosji, a więc także na Ukrainie.

W latach 1918–1920 wydarzenia wymusiły na władzach RSFRR (RKL albo CKW) dekrety uznające niezależność, suwerenność (независимость – ‘niezawisimost’) radzieckich republik Estonii, Litwy, Łotwy, Białorusi, a także rozmaite umowy – gospodarcze i wojskowe – pośrednio, *de facto* uznające niezależność innych republik, jak Ukrainińska, Chorezmijska, Azerbejdżańska, Armenińska, Gruzińska³⁴. Radzieckie Republiki – Białoruska (3 II 1919³⁵) i Ukrainińska

²⁹ *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957...*, s. 47; też: *История советской конституции (в документах) 1917–1956...*, s. 105–106.

³⁰ A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików)*, Warszawa 2017, s. 75 i n.

³¹ M. Waldenberg, *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje. Idee*, Warszawa 1992, s. 182 i n.; zob. też W. Suchecki, *Geneza federalizmu radzieckiego*, Warszawa 1961, s. 42, 90, *passim*; W. Materski, *Pięć kłamstw Lenina, Rosja po przewrocie bolszewickim. Propaganda a rzeczywistość*, Warszawa 2019, s. 55, *passim*.

³² *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957...*, s. 44–47; *История советской конституции (в документах) 1917–1956...*, s. 102–106; zob. też O. I. Чистяков, *Конституция РСФСР 1918 года*, Москва 1984, s. 14; A. Sylwestrzak, *Konstytucja RFSRR z 10 VII 1918 roku*, „Państwo i Prawo” 1988, z. 7, s. 17.

³³ Bliżej zob. A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991...*, s. 60 i n.

³⁴ *История советской конституции (в документах) 1917–1956...*, s. 161 i n.; *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957...*, s. 94–141.

³⁵ *История советской конституции (в документах) 1917–1956...*, s. 187 i n.; *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957...*, s. 110 i n.

(14 III 1919³⁶) otrzymały swoje odrębne od rosyjskiej konstytucje. Wydaje się przy tym, że Ukraina od początku była traktowana inaczej aniżeli pozostałe republiki, jak gdyby było niemal oczywiste, że jest niezależna, bo w stosunku do Ukrainy brak dekretów władz rosyjskich o jej niezależności, a są inne umowy między Ukrainą i Rosją, zawierane jak między suwerenami. Wybitny wileński sowietolog Franciszek Ancewicz w monografii należącej do światowej klasyki w zakresie myśli konstytucyjnej stwierdzał, że federalizm sowiecki pomyślany był „jako specyficzny typ federacji scentralizowanej o suwerenności jednolitej, skoncentrowanej w rękach wyłanianych przez zastosowanie zasady centralizmu demokratycznego zwierzchnich organów całej federacji”³⁷.

Przekształcenie – według koncepcji Lenina, a nie Stalina – RSFRR w ZSRR musiało skutkować wprowadzeniem nowej konstytucji. Projekt przygotowany przez komisję z udziałem Stalina 6 VII 1923 r. został jednomyślnie uchwalony na II sesji Centralnego Komitetu Wykonawczego i niezwłocznie wprowadzony w życie. Od tej daty też obowiązywała, mimo że II Wszechzwiązkowy Zjazd Rad uchwalił ją dopiero 31 stycznia 1924 r.³⁸ i ta data podawana była w urzędowych dokumentach radzieckich. Dominujące przy tworzeniu pierwszej konstytucji ZSRR problemy ustrojowe, zagadnienia formy państwa wyraźnie odcisnęły się na jej treści³⁹: była to konstytucja państwa, a nie jego obywateli⁴⁰. Była to konstytucja okresu „legalnego nihilizmu” prawnego⁴¹. Ukraina konstytucję ZSRR ratyfikowała, a następnie przyjęła (1929) własną, odpowiednio przystosowaną; formalnie deklarowała ona suwerenność republiki. To wówczas na rozkaz Stalina zaczęto przeprowadzać brutalną kolektywizację w rolnictwie (1929–1933); w efekcie straszny głód – zwłaszcza na Ukrainie – zebrał wielomilionowe tragiczne żniwo⁴², ale „kułacy” zostali zlikwidowani.

Kiedy Stalin ogłosił (1936), że socjalizm został już zbudowany należało uchwalić nową konstytucję ZSRR i stało się to „z inicjatywy towarzysza Stalina”. „Projekt nowej konstytucji, której inicjatorem i twórcą był wielki geniusz ludz-

36 *История советской конституции (в документах) 1917–1956...*, s. 192 i n.; *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957...*, s. 113 i n.; zob. też W. Serczyk, op. cit., s. 354.

37 F. Ancewicz, *Stalinowska koncepcja państwa na tle ewolucji ustrojowej Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich*, Lublin 2001, s. 117.

38 J.N. Hazard, *The Evolution of the Soviet Constitution*, [w:] *Toward the „Rule of Law” in Russia? Political and Legal Reform in the Transition Period*, red. D.D. Barry, New York–London 1992, s. 99.

39 W. E. Butler, *Soviet Law*, London 1983, s. 145.

40 Zob. J.N. Hazard, *A Constitution for „Developed Socialism”*, [w:] *Soviet Law after Stalin*, vol. 2, *Social Engineering Through Law*, eds. D.D. Barry, G. Ginsburgs, P.B. Maggs, Alphen aan den Rijn 1978, s. 4.

41 E. Huskey, *From Legal Nihilism to Pravovoe Gosudarstvo. Soviet Legal Development 1917–1990*, [w:] *Toward the „Rule of Law” in Russia?...*, s. 23.

42 Zob. bliżej np. R. Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933)*, Toruń 2008.

kości, towarzysz Stalin, jest historycznym, o międzynarodowym znaczeniu dokumentem, będącym skoncentrowanym wcieleniem gigantycznych zwycięstw socjalistycznego państwa robotników i chłopów⁴³. W tym czasie miał miejsce wielki terror stalinowski. Konstytucja z 1936 r. w swojej systematyce i konstrukcji różniła się wyraźnie od poprzednich. Formalnie balansowano między rozwiązaniami typowymi dla federacji i konfederacji⁴⁴. Konstytucja porządkowała na wymienieniu „równoprawnych” republik⁴⁵ Związku, ale nie wspominała nic o podstawie prawnej, na której te właśnie republiki znalazły się w Związku, a sprawa nie była bynajmniej oczywista: Związek w 1924 r. umową utworzyły cztery republiki, a teraz konstytucja wyliczała ich jedenastkę. To jedna z wielu fikcji równouprawnienia republik.

Po przyjęciu konstytucji stalinowskiej (5 XII 1936) niezwłocznie, bo już 30 stycznia 1937 r. nową konstytucję przyjęła republika Ukrainy. Schemat postępowania się powtórzył po uchwaleniu (7 X 1977) konstytucji tzw. breżniewowskiej: już 20 kwietnia 1978 r. Rada Najwyższa USRR uchwaliła konstytucję Ukrainy, ostatnią już przed rozpadem ZSRR. Formalnie obowiązywała ona do 28 VI 1996 r. Konstytucja ukraińska była niemal dokładnym powtórzeniem ustawy zasadniczej ZSRR⁴⁶; to też zjawisko typowe. Warto zauważyć, że ogółem w ZSRR liczone 126 narodów oraz narodowości i 265 mln ludności (1980 r.). Przy całej mozaice narodowościowej partia komunistyczna postawiła tezę o kształtowaniu się jednolitego narodu radzieckiego, co miało stanowić istotną cechę wielonarodowego państwa radzieckiego, czyli – w wielonarodowym państwie jeden naród radziecki.

4. Rozpad ZSRR. Krótki szkic o zmianach ustrojowych

Przyjęcie przez rosyjską Zjazd Deputowanych Ludowych Federacji Rosyjskiej 12 VI 1990 r. deklaracji o suwerenności państwowej Rosji stało się dla ukraińskich polityków katalizatorem pójścia tą drogą⁴⁷. Nie mogło być inaczej, wszak – jak tutaj przypomniano – tendencje do utworzenia niezależnego własnego państwa były silne co najmniej od 1917 r. Monografia Artura Olechno skrupulatnie prezentuje i analizuje wszystkie meandry ustrojowe i polityczne

43 Fragment rezolucji aktywu partyjnego Moskwy. Cyt. za F. Anczewicz, *Stalinowska koncepcja państwa...*, s. 17.

44 W.E. Butler, *Soviet Law...*, s. 145.

45 Były to republiki: Rosyjska, Ukraińska, Białoruska, Uzbecka, Kazachska, Gruzjińska, Azerbejdżańska, Litewska, Mołdawska, Łotewska, Kirgiska, Tadžycka, Ormiańska, Turkmeńska, Estońska, Karelo-Fińska.

46 A. Olechno, *Ewolucja konstytucyjnych podstaw...*, s. 92 i n.

47 Data 12 czerwca to dzisiaj święto państwowe o nazwie „Dzień Rosji”. A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991...*, s. 144; A. Olechno, *Ewolucja konstytucyjnych podstaw...*, s. 103; W. Serczyk, op. cit., s. 373.

ostatnich dwóch lat istnienia Związku Radzieckiego. Tak zwany pucz Janajewa (19 VIII 1991 r.) i dalsze wydarzenia polityczne to dla nikogo nieulegający wątpliwości nowy i ostatni etap istnienia Związku Radzieckiego. W ciągu 1991 r. wszystkie – oprócz Rosji – republiki radzieckie ogłosiły swoją niepodległość⁴⁸. Tylko Rosja pozostała przy wcześniejszej deklaracji o suwerenności państwowej, nie ogłaszając niepodległości – zawsze była przecież republiką zdecydowanie dominującą w Związku. Zaniechanie ogłoszenia niepodległości przez Rosję pozwoli w przyszłości na uznanie ciągłości jej państwowości z państwowością ZSRR. Gorbaczowowską koncepcję konfederacji⁴⁹ początkowo poparło dziesięć republik, ale w trakcie prac ich ubyło, a zwłaszcza wycofanie się Ukrainy powodowało, że koncepcja w znacznym stopniu traciła na atrakcyjności. W tych okolicznościach w grudniu 1991 r. w Wiskułach w Puszczy Białowieskiej spotkali się przywódcy trzech republik: Rosji – B. Jelcyn, Ukrainy – L. Krawczuk i Białorusi – S. Szuszkiewicz. Ostatecznie **8 grudnia 1991 r.** podpisali dokument zatytułowany **Porozumienie o utworzeniu Wspólnoty Niepodległych Państw**. Historycznego znaczenia nabrało pierwsze zdanie dokumentu: „My, Republika Białoruś, Federacja Rosyjska (RSFRR), Ukraina, jako państwa założycielskie Związku SRR, które podpisały Układ Związkowy 1922 r. (...) konstatuujemy, że Związek SRR jako podmiot prawa międzynarodowego i jako rzeczywistość geopolityczna, przerywa swoje istnienie”⁵⁰.

Zainteresowani prawnicy i historycy otrzymali od Artura Olechno ważny tom – syntezę naszej wiedzy o meandrach ustrojowych na krętej drodze Ukraińców do samostanowienia, do niepodległości i suwerenności. Tom napisany jest nader fachowo, wsparty na źródłach i literaturze naukowej, która okazuje się bardzo bogata, mimo kilkudziesięciu lat komunistycznych przemilczeń i zafałszowań. Całość zaś – w czasie gdy piszę te słowa – nabiera szczególnego znaczenia, gdy potężne siły zbrojne Imperium Rosyjskiego zagrażają tak Ukrainie, jak i Polsce.

⁴⁸ Litwa – 9 II 1991 r., Gruzja – 9 IV 1991 r., a po sierpniowym pucz: Estonia – 20 VIII 1991 r., Łotwa – 21 VIII 1991 r., Ukraina – 24 VIII 1991 r., Białoruś – 25 VIII 1991 r., Mołdowa – 27 VIII 1991 r., Uzbekistan – 31 VIII 1991 r., Kirgistan – 31 VIII 1991 r., Tadżykistan – 9 IX 1991 r., Armenia – 23 IX 1991 r., Azerbejdżan – 18 X 1991 r., Turkmenistan – 27 X 1991 r., Kazachstan – 16 XII 1991 r. Zob. A. Stelmach, *Zmiana i stabilność w systemie politycznym współczesnej Rosji*. Poznań 2003, s. 50.

⁴⁹ Na czas przejściowy konfederacja miała zachować dotychczasową nazwę, ale docelowo miała nosić nazwę Związku Suwerennych Państw.

⁵⁰ Cyt. za: W. Marciniak, *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2004, s. 185; zob. też M. Gorbaczow, *Sam ze wspomnieniami*, tłum. O. Morańska, Warszawa 2014, s. 367; por. też A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991...*, s. 147; E. Toczek, wstęp do: *Konstytucja Ukrainy uchwalona na piątej sesji Rady Najwyższej Ukrainy 28 czerwca 1996 roku*, wstęp i tłumaczenie E. Toczek, Warszawa 1999, s. 13; E. Zieliński, *System konstytucyjny Ukrainy*, Warszawa 2007, s. 14; idem, *Rada Najwyższa Parlament Ukrainy*, Warszawa 2003, s. 7.

Bibliografia

- Ancewicz F., *Stalinowska koncepcja państwa na tle ewolucji ustrojowej Związku Socjalistycznych Republik Sowietkich*, Lublin 2001.
- Batowski H., *Rozpad Austro-Węgier 1914–1918. (Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne)*, wyd. 2 popr. i uzup., Kraków 1982.
- Butler W.E., *Soviet Law*, London 1983.
- Čistákov O.I., *Konstituciá RSFSR 1918 goda*, Moskva 1984 // Чистяков О.И., *Конституция РСФСР 1918 года*, Москва 1984.
- Fiedorczyk P., Lityński A., Stawarska-Rippel A., *Wojny XX wieku i ich skutki dla ustrojów państwowych i prawa*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2019, t. LXXI, z.1.
- Gil A., *Białoruś i Ukraina wobec Europy – kontekst dziejowy i współczesność: zarys problematyki*, w: *Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich, t. 2: Ukraina i Białoruś: przeszłość i współczesność ziem między Rzeczpospolitą a Rosją*, red. W. Paruch, Lublin 2013.
- Golubko V., *Armia Ukraïns'koï narodnoï respubliki 1917–1918. Utvorennâ i borot'ba za deržavu*, L'viv 1997 // Голубко В., *Армія Української Народної республіки 1917–1918. Утворення і боротьба за державу*, Львів 1997.
- Golubko B., *Koncepciâ ukraïns'koï deržavi u bačenni Simona Petlûri. Visnik Prikarpat'skogo univërsitetu. Īstoriâ. - Vip. 23-24. (Do 20-littâ utvorennâ kafedri Īstorii slov'ân i 80-riččâ profesora Petra Fedorčaka)*, Īvano-Frankiv's'k 2013 // Голубко В., *Концепція Української держави у баченні Симона Петлюри. Вісник Прикарпатського університету. Історія. - Вип. 23-24. (До 20-ліття утворення кафедри історії слов'ян і 80-річчя професора Петра Федорчака)*, Івано-Франківськ 2013.
- Gorbaczow M., *Sam ze wspomnieniami*, tłum. O. Morańska, Warszawa 2014.
- Hazard J.N., *A Constitution for „Developed Socialism”*, [w:] *Soviet Law after Stalin*, t. 2: *Social Engineering Through Law*, red. D.D. Barry, G. Ginsburgs, P.B. Maggs, Alphen aan den Rijn 1978.
- Hazard J. N., *The Evolution of the Soviet Constitution*, [w:] *Toward the „Rule of Law” in Russia? Political and Legal Reform in the Transition Period*, red. D.D. Barry, New York–London 1992.
- Hrycak J., *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, tłum. K. Kotyńska, Lublin 2000
- Huskey E., *From Legal Nihilism to Pravovoe Gosudarstvo. Soviet Legal Development 1917–1990*, [w:] *Toward the „Rule of Law” in Russia? Political and Legal Reform in the Transition Period*, red. D.D. Barry, New York–London 1992.
- Isaev I.A., *Īstoriâ gosudarstva i prava Rossii*, 4-e izdanie, Moskva 2016 // Исаев И.А., *История государства и права России*, 4-е издание, Москва 2016.
- Īstoriâ deržavi i prava Ukraïni. Akademičnij kurs*, t. 2., red. V.J. Tacij, A.J. Porožin, Kiïv 2000 // *Історія держави і права України. Академічний курс*, т. 2, ред. В.Й. Тацій, А.Й. Порожин, Київ 2000.

- Istoriâ otečestvennogo gosudarstva i prava*, č. 1, red. O.I. Čistâkov, Moskva 2006 // *История отечественного государства и права*, ч. 1, ред. О.И. Чистяков, Москва 2006.
- Istoriâ otečestvennogo gosudarstva i prava*, č. 2, red. O.I. Čistâkov, Moskva 2006 // *История отечественного государства и права*, ч. 2, ред. О.И. Чистяков, Москва 2006.
- Istoriâ sovetskoj konstitucii (v dokumentah) 1917–1956*, Moskva 1957 // *История советской конституции (в документах) 1917–1956*, Москва 1957.
- Istoriâ sovetskoj konstitucii. Sbornik dokumentov. 1917–1957*, Moskva 1957 // *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957*, Москва 1957.
- Kuśnierz R., *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933)*, Toruń 2008.
- Leksykon historii powszechnej 1900–1945*, red. S. Sierpowski, S. Żerko, Poznań 1996.
- Leksykon historii świata*, red. A. Bartnicki, Warszawa 1998.
- Leksykon historii świata: Rosja*, red. W. Sienkiewicz, Warszawa 2001.
- Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 35, Warszawa 1988.
- Lityński A., *Między „białym” a „czerwonym” imperium. Rzecz o narodach w Rosji 1917–1922*, Sosnowiec 2018.
- Lityński A., *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików)*, Warszawa 2017.
- Marciniak W., *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2004.
- Materski W., *Pięć kłamstw Lenina, Rosja po przewrocie bolszewickim. Propaganda a rzeczywistość*, Warszawa 2019.
- Monolati I., Walak M., *Ukraińska i białoruska idea państwowa – próby urzeczywistnienia*, [w:] *Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich*, t. 2: *Ukraina i Białoruś: przeszłość i współczesność ziem między Rzeczpospolitą a Rosją*, red. W. Paruch, Lublin 2013.
- Olechno A., *Ewolucja konstytucyjnych podstaw systemu rządów Ukrainy*, Białystok 2019.
- Olechno A., *Instytucja prezydenta na tle początków państwowości ukraińskiej*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2009, t. 8.
- Pipes R., *Czerwone imperium. Powstanie Związku Sowieckiego*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 2015.
- Przebinda G., Smaga J., *Kto jest kim w Rosji po 1917 roku*, Kraków 2000.
- Römer M., *Dzienniki*, t. 3: 1916–1919, Warszawa 2018.
- Roszkowski W., *hasło Wynnyczenko Wołodymir*, [w:] *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, red. W. Roszkowski, J. Kofman, Warszawa 2004.
- Roszkowski W., *hasło Skoropadskij [Skoropadski] Pawło*, [w:] *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, red. W. Roszkowski, J. Kofman, Warszawa 2004.
- Serczyk W.A., *Historia Ukrainy*, Wrocław 2009.
- Smaga J., *Narodziny i upadek imperium. ZSRR 1917–1991*, Kraków 1992.

- Stelmach A., *Zmiana i stabilność w systemie politycznym współczesnej Rosji*, Poznań 2003.
- Stryjek T., *hasło [Hruszewski] Mychajło*, [w:] *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, red. W. Roszkowski, J. Kofman, Warszawa 2004.
- Stryjek T., *hasło Petlura Symon*, [w:] *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, red. W. Roszkowski, J. Kofman, Warszawa 2004.
- Suchocki W., *Geneza federalizmu radzieckiego*, Warszawa 1961.
- Sylwestrzak A., *Konstytucja RFSRR z 10 VII 1918 roku*, „Państwo i Prawo” 1988, z. 7.
- Symon Petlura. Przywódca niepodległej Ukrainy*, red. M. Szumiło, Warszawa 2021.
- Toczek E., wstęp do: *Konstytucja Ukrainy uchwalona na piątej sesji Rady Najwyższej Ukrainy 28 czerwca 1996 roku*, wstęp i tłum. E. Toczek, Warszawa 1999.
- Waldenberg M., *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje. Idee*, Warszawa 1992.
- Walicki A., *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996.
- Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, Warszawa 2001–2005.
- Wojna R., *W ogniu rosyjskiej wojny wewnętrznej 1918-1920*, Warszawa 1975.
- Zieliński E., *Rada Najwyższa Parlament Ukrainy*, Warszawa 2003.
- Zieliński E., *System konstytucyjny Ukrainy*, Warszawa 2007.

STRESZCZENIE

Ukraina na drodze do suwerenności. Uwagi historyka prawa

W 1917 roku w Imperium Rosyjskim wybuchła rewolucja. Liczne narody podjęły walkę o oswobodzenie się spod panowania rosyjskiego. Największe znaczenie miały wydarzenia na Ukrainie. Działacze narodowi (nacjonalistyczni) utworzyli swój organ władzy: Ukraińską Centralną Radę. Ogłosili się niezależnym państwem. Na Ukrainie trwały walki wewnętrzne rozmaitych sił. Rosja bolszewicka dużymi siłami najechała na Ukrainę. Silni też byli ukraińscy bolszewicy. Trwała wojna domowa. Na Ukrainie panował chaos. Ukraińcy znaleźli się też w konflikcie ze wszystkimi swoimi sąsiadami. Mieli bowiem duże pretensje terytorialne. Między innymi Ukraińcy, którzy mieszkali na ziemiach należących przed I wojną światową do Austro-Węgier, ogłosili utworzenie swojego państwa. Ci popadli w konflikt z Polską. Liderem politycznym w latach 1917–1920 stał się Symon Petlura. Zajmował rozmaite stanowiska w rządzie ukraińskim. Przede wszystkim był jednak naczelnym dowódcą wojskowym. Był jedynym politykiem ukraińskim, który potrafił doprowadzić do przymierza z Polską. Było już jednak za późno. Ukraina została podbita przez bolszewików rosyjskich i faktycznie przyłączona do Rosji – później Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Formalnie była jedną z republik państwa federacyjnego – Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Faktycznie było to państwo bardzo silnie scentralizowane. Jak wiadomo, Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich rozpadł się w 1991 r.,

a Ukraina była jedną z pierwszych republik ZSRR, która ogłosiła niepodległość. Dzisiejsza Federacja Rosyjska kontynuuje jednak imperialistyczne tendencje i narusza integralność Ukrainy.

SUMMARY

Ukraine on the Road to Sovereignty. Observations of a Legal Historian

In 1917, a revolution broke out in the Russian Empire. Many nations fought for liberation from Russian rule. Events in Ukraine were the most important. National (nationalist) activists founded their governing body: the Ukrainian Central Council. They declared themselves an independent state. In Ukraine there were internal fights of different armed forces. Bolshevik Russia invaded Ukraine with large troops. The Ukrainian Bolsheviks were also strong. The civil war continued on. There was chaos in Ukraine. The Ukrainians also came into conflict with all their neighbours. They had great territorial claims. Among other things, the Ukrainians, who lived in areas that had belonged to Austria-Hungary before the First World War, declared the founding of their state. They got into conflict with Poland. Simon Petlura was appointed a political leader from 1917 to 1920. He held various positions in the Ukrainian government. Above all, he was the commander-in-chief of the army. He was the only Ukrainian politician who could reach an alliance with Poland. It was too late. Ukraine was conquered by the Russian Bolsheviks and effectively annexed to Russia – later to the Union of Soviet Socialist Republics. Formally, it was one of the republics of the Federation State, the Union of Soviet Socialist Republics, which was, in fact, a very centralised state. As you know, the Union of Soviet Socialist Republics disintegrated in 1991, and Ukraine was one of the first republics of the USSR to declare its independence. Today's Russian Federation, however, continues its imperialist tendencies and violates the integrity of Ukraine.

Wojciech Kucharski

Ośrodek Pamięć i Przyszłość/Centrum Historii Zajezdnia we Wrocławiu
e-mail: wojciech.kucharski@zajezdnia.org

ORCID: 0000-0002-1599-5659

DOI: 10.15290/mhi.2021.20.02.14

Znaczenie Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 r. w procesie pojednania polsko-niemieckiego. Uwagi krytyczne do artykułu Adama Wójcika opublikowanego w „Miscellanea Historico-Iuridica”, t. XX (2021) , z. 1, s. 121-136

ABSTRAKT

Orędzie biskupów polskich do ich niemieckich braci w chrystusowym urzędzie pasterskim z 18 listopada 1965 r. jest symbolem procesu pojednania polsko-niemieckiego. Jego znaczenie wykracza jednak znacznie poza sferę symboliczną, gdyż dokument ten wpłynął na zmianę we wzajemnym postrzeganiu Polaków i Niemców, zbudował podstawy porozumienia oparte na wartościach takich, jak dialog, prawda, wybaczenie oraz zmienił w Polsce sposób konstruowania narracji o zachodnim sąsiedzie. Badania nad tym dokumentem trwają już od przeszło 40 lat i uwierzytelnione są obszerną literaturą. Dzięki kwerendom w archiwach zagranicznych w ostatnich latach znacznie poszerzyła się baza źródłowa, odnaleziono m.in. rękopis pierwotnej wersji Orędzia sporządzony przez abp. Bolesława Kominka. Niestety, w prezentowanym w ostatnim numerze „Miscellanea Historico-Iuridica” artykule poświęconym Orędziu, jego autor Adam Wójcik nie wykorzystał w wystarczającym stopniu dorobku literatury przedmiotu, przez co zaprezentowany wywód wymaga poważnego sprostowania i uzupełnienia. W tekście zaprezentowano najważniejszą literaturę dotyczącą Orędzia, wskazano błędy i zastrzeżenia do tekstu Adama Wójcika oraz w syntetyczny sposób omówiono znaczenie Orędzia w procesie pojednania polsko-niemieckiego.

ABSTRACT

The Significance of the 1965 Pastoral Letter (Message) of the Polish Bishops to German Bishops in the Process of Polish-German Reconciliation. Critical Remarks on the Article by Adam Wójcik Published in „Miscellanea Historico-Iuridica”, vol. XX (2021), issue 1, pp. 121-136

The *Message of the Polish Bishops to their German Brothers in Christ's Pastoral Office* of 18 November 1965 is a symbol of the process of Polish-German reconciliation. Its significance, however, goes far beyond the symbolic sphere, as this document changed the mutual perceptions of Poles and Germans; built the foundations of an understanding based on values such as dialogue, truth, and forgiveness, and changed the narrative in Poland about their Western neighbour. Research on this document has been conducted for over 40 years and is evidenced in the abundant literature on the topic. Thanks to inquiries in foreign archives, the source database has significantly expanded in recent years, including the finding of the manuscript of the original version of the *Message* prepared by Archbishop Bolesław Kominek. Unfortunately, in the article devoted to the *Message* presented in the last issue of „Miscellanea Historico-Iuridica”, its author Adam Wójcik did not make sufficient use of the research data available in literature; therefore, the argument he presented requires serious correction and supplementation. This article presents the most important literature on the *Message*, errors and objections to the text by Adam Wójcik are indicated, and the importance of the *Message* in the process of Polish-German reconciliation is presented in a synthetic way.

Słowa kluczowe: Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich, pojednanie polsko-niemieckie, listy milenijne

Key words: the Pastoral Letter of the Polish Bishops to the German Bishops from 1965, Polish-German reconciliation, millennium letters

W 2021 r. w zeszycie 1 „Miscellanea Historico-Iuridica” Adam Wójcik opublikował artykuł *Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich jako krok do unormowania stosunków polsko-niemieckich*. Powstanie kolejnego tekstu poświęconego problematyce pojednania polsko-niemieckiego powinno cieszyć. Żyjemy jednak w czasach nadmiaru publikacji naukowych, istotne jest zatem, aby prezentowane materiały wносиły istotne walory do stanu badań. Tak, niestety, w przypadku omawianego tekstu nie jest.

Badacz nie przedstawił kwestionariusza badawczego, ani problemu badawczego, który chciałby rozwiązać w swoim wywodzie, dlatego jedynie hipotetycznie mogą złożyć, że jego celem było, zgodnie z tytułem, ukazanie znaczenia

Orędzia w procesie unormowania stosunków polsko-niemieckich. Nie przedstawił także stanu badań, metody i podstawy źródłowej dla swoich rozważań.

Poniższy tekst nie ma charakteru polemiki, ale ma na celu sprostowanie błędów i nieścisłości, które dostrzegam we wspomnianym artykule. Jest to istotne, ponieważ artykuł autorstwa p. Wójcika jest łatwo dostępny, a jako opublikowany w renomowanym, wysoko punktowanym czasopiśmie może być traktowany jak opiniotwórcze źródło informacji. Z ubolewaniem stwierdzam przy tym, że na etapie przygotowania tego artykułu i jego weryfikacji autor, będący młodym badaczem, nie otrzymał najwyraźniej odpowiedniego wsparcia ze strony swoich opiekunów naukowych.

W tekście dostrzegam kilka głównych problemów: 1) brak znajomości przez Autora aktualnego stanu badań nad podjętą tematyką, a co więcej – podstawy źródłowej (nawet tej opublikowanej); 2) opieranie się na literaturze popularnej i źródłach publicystycznych, gdy istnieje literatura naukowa; 3) podawanie błędnej faktografii; 4) brak krytyki przytaczanych informacji; 5) brak odpowiedniego aparatu pojęciowego, posługiwanie się pojęciami w rozumieniu potocznym; 6) formułowanie wniosków nie tylko banalnych, ale i nieodnoszących się do tytułowego problemu.

W poniższych uwagach będę odnosił się głównie do problematyki związanej z samym Orędziem do biskupów niemieckich, pozostawiając na marginesie także mocno niedopracowane fragmenty tekstu dotyczące kontekstu relacji polsko-niemieckich¹.

Ad 1)

Zainteresowanie Orędziem biskupów polskich do biskupów niemieckich trwa w zasadzie od 1965 r., gdy opublikowane zostały pierwsze doniesienia prasowe na ten temat, a badania naukowe podjęto prawie trzydzieści lat temu. Punktem wyjścia dla pionierów podejmujących tę tematykę były przede wszystkim wspomnienia i relacje uczestników wydarzeń. Najczęściej przywoływano wywiad, którego jeszcze w 1965 r. udzielił biskup Franz Hengsbach², wspomnienia, zapiski i kazania abp. Bolesława Kominka³ oraz kard. Stefana Wyszyńskiego⁴, a także teksty publicystyczne i wspomnieniowe

¹ Zaprezentowany w tekście wybór literatury poświęconej powojennym relacjom polsko-niemieckim należy uznać za przypadkowy. Autor nie wykorzystał badań m.in. takich historyków, jak Dieter Bingen, Krzysztof Ruchniewicz czy Wanda Jarząbek, a dorobek przytaczanych autorów poznał bardzo pobieżnie.

² W. Höfer, *Die Briefe der Bischöfe. Gespräch mit Ruhrbischof Hengsbach über die Kontakte zwischen dem polnischen und dem deutschen Episkopat*, „Die Zeit” 1965, nr 51, <http://www.zeit.de> (28.04.2021).

³ B. Kominek, *W służbie „Ziemi Zachodnich”*, z teki pośmiertnej wybrał i przygotował do druku J. Krucina, Wrocław 1977.

⁴ S. Wyszyński, *Zapiski milenijne. Wybór z dziennika „Pro memoria”, z lat 1965–1967*, Warszawa 2001; P. Raina, *Stefan Kardynał Wyszyński. Prymas Polski*, Londyn 1979–1988, t. 1-3; P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Orędzie biskupów a reakcja władz*, t. 6, Warszawa 1995.

Hansjakoba Stehle⁵, Waltera Dirksa⁶ czy Otto B. Roegelega⁷. Pod koniec lat 80. XX w. zagadnienie to w kontekście powojennych, kościelnych relacji polsko-niemieckich w publicystycznym stylu poruszył Gerhard Albert⁸.

Pierwszymi badaczami, którzy włączyli problematykę Orędzia do dyskusji naukowej, byli: w Polsce – Piotr Madajczyk, a w Niemczech – Edith Heller. Warto byłoby wspomnieć o pierwszych, podstawowych tekstach tych dwojga badaczy, które na wiele lat ukształtowały myślenie historyków i publicystów o Orędziu. W 1990 r. Piotr Madajczyk opublikował w „Więzi” tekst „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie...”⁹, a Edith Heller przygotowała artykuł *Dokument świętej naiwności*¹⁰. W obu tekstach przedstawiono podstawową faktografię dotyczącą Orędzia. Dwa lata później Madajczyk rozwinął swoje ustalenia w artykule *Annäherung durch Vergebung*¹¹, a Heller opublikowała monografię *Macht Kirche Politik. Der Briefwechsel zwischen den polnischen und deutschen Bischöfen im Jahre 1965*¹². Trzeba dodać, że także Madajczyk podsumował wyniki swoich badań w monografii *Na drodze do pojednania. Wokół orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 r.*¹³, a w późniejszych latach uzupełniał swoje ustalenia o szczegółowe zagadnienia i problemy.

Obecnie literatura naukowa poświęcona Orędziu liczy ponad sto pozycji¹⁴. Można dodać, że największe znaczenie ma pięć publikacji: „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie”. *Orędzie biskupów polskich i odpowiedź niemieckiego*

5 H. Stehle, *Der Vatikan und die Oder-Neiße-Grenze*, „Europa-Archiv”, nr 16 (1972), s. 559-566; idem, *Die Ostpolitik des Vatikans*, München 1975 (wydanie polskie: Idem, *Tajna dyplomacja Watykanu. Papiestwo wobec komunizmu (1917-1991)*, tłum. R. Drecki, M. Struczyński, Warszawa 1993); Idem, *Seit 1960: Der mühsame katholische Dialog über die Grenze*, [w:] *Ungewöhnliche Normalisierung. Beziehungen der Bundesrepublik Deutschland zu Polen*, wyd. W. Plum, Bonn 1984, s. 155-178; H. Stehle, „Versuchen wir zu vergessen”. *Warum deutsche Bischöfe nicht gleich in die Hand der Polen einschlugen*, „Die Zeit” 1990, nr 46, <http://www.zeit.de> (28.04.2021).

6 W. Dirks, *Die Kirche greift ein. Drei 1965 er Modelle politischer Mahnungen*, „Frankfurter Hefte” 1965, nr 12, s. 819-826.

7 O.B. Roegele, *Versöhnung oder Hass? Der Briefwechsel der Bischöfe Polens und Deutschlands und seine Folgen*, Osnabrück 1966.

8 G. Albert, „Gott hat uns als Nachbarn gewollt”, *Der Beitrag der katholischen Kirche zur Versöhnung zwischen Polen und Deutschen*, [w:] *Die Deutschen und ihre östlichen Nachbarn II: Deutsche und Polen*, Dillingen 1989, s. 255-283.

9 P. Madajczyk, „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie...”, „Więź” 1990, nr 9, s. 112-124.

10 E. Heller, *Dokument świętej naiwności*, „Res Publica” 1990, nr 4, s. 52-65.

11 P. Madajczyk, *Annäherung durch Vergebung. Die Botschaft der polnischen Bischöfe an ihre deutschen Brüder im Hirtenamt vom 18. November 1965*, „Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte” 1992, nr 40, s. 223-240.

12 E. Heller, *Macht Kirche Politik. Der Briefwechsel zwischen den polnischen und deutschen Bischöfen im Jahre 1965*, Mainz 1992.

13 P. Madajczyk, *Na drodze do pojednania. Wokół orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 roku*, Warszawa 1994.

14 Najpełniejsze zestawienie zob. w: W. Kucharski, *Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich. Podsumowanie badań, nowe ustalenia i perspektywy badawcze*, [w:] *Kardynał Bolesław Kominek, biskup dyplomata wizjoner*, red. W. Kucharski, R. Łatka, Wrocław 2020, s. 89-137.

episkopatu z 1965 roku. *Geneza – kontekst – spuścizna* autorstwa Basila Kerskiego, Tomasza Kyci i Roberta Żurka¹⁵; *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, wydane przez Wojciecha Kucharskiego i Grzegorza Straucholda (szczególnie aneks źródłowy przygotowany przez Wojciech Kucharskiego i Dariusza Misiejuka)¹⁶; *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, wydane przez Friedhelma Bolla, Wiesława Wysockiego i Klaus Ziemera¹⁷; „*Aus dem Geist des Konzils! Aus der Sorge der Nachbarn!*”. *Der Briefwechsel der polnischen und deutschen Bischöfe von 1965 und seine Kontexte*, opublikowane przez Severina Gawlitte, który ukazał Orędzie w kontekście relacji między episkopatami Polski i Niemiec, oraz mojego autorstwa *Listy Milenijne*, w których opublikowano poprawione tłumaczenie Orędzia do biskupów niemieckich i ukazano ten tekst w kontekście wszystkich wysłanych wówczas orędzi/listów – zaproszeń na obchody milenijne¹⁸. Nadmienić dodatkowo wypada, że w 2019 r. odnaleziony został rękopis Orędzia oraz rzymskie archiwum jego autora – abp. Bolesława Kominka¹⁹. Materiały te w znacznym stopniu zmieniły wiedzę na temat okoliczności powstania Orędzia²⁰.

Opisując działania polskich biskupów na Soborze Watykańskim II, p. Wójcik odwoływał się do mocno ułomnej w tej materii biografii prymasa Wyszyńskiego autorstwa Ewy K. Czackowskiej, a powinien był wykorzystać dorobek naukowy Michała Białkowskiego, przede wszystkim jego monumentalne opracowanie dotyczące polskich ojców soborowych²¹.

Ad 2)

Autor omawianego artykułu nie przeprowadził, niestety, również rzetelnej kwerendy bibliograficznej. W kilku miejscach, zamiast odwoływać się do publikacji naukowych lub źródłowych, korzystał z tekstów popularnonaukowych lub publicystycznych dostępnych w Internecie. Wiedzę na temat okoliczności powstania wszystkich orędzi, tzw. listów milenijnych, czerpał z wywiadu dziennikarskiego przeprowadzonego przez dziennikarza „Gościa Niedzielnego”²²,

¹⁵ B. Kerski, T. Kycia, R. Żurek, „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie”. *Orędzie biskupów polskich i odpowiedź niemieckiego episkopatu z 1965 roku. Geneza – kontekst – spuścizna*, Olsztyn 2006.

¹⁶ *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2010.

¹⁷ *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, red. F. Boll i in., Warszawa 2010.

¹⁸ W. Kucharski, *Listy milenijne*, Wrocław 2020.

¹⁹ W. Kucharski, *Rękopis Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich autorstwa abp. Bolesława Kominka*, „Przegląd Zachodni” 2019, nr 3, s. 129-145.

²⁰ W. Kucharski, *Jak powstało Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich z 18 listopada 1965 roku*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, 2019, nr 2, s. 502-520.

²¹ M. Białkowski, *Protokoły konferencji polskich ojców soborowych. Zbiór dokumentów 1962-1965*, Lublin 2019.

²² M. Rajfur, *Cały świat usłyszał*, „Gość Niedzielnny”, 29 XI 2020.

podczas gdy powinien był skorzystać z tekstu naukowego Ewy K. Czaczkowskiej²³, której ustalenia zostały zresztą w 2020 r. poważnie skorygowane przez piszącego te słowa²⁴.

Opis reakcji na Orędzie i konfrontacyjnej polityki władz w okresie uroczystości Milenium Chrztu i Tysiąclecia Państwa Polskiego Autor oparł w dużym stopniu na publicystycznych artykułach publikowanych w „Nowym Życiu”, „Tygodniku Powszechnym” i portalu „Wielka Historia”, gdy tymczasem publikacji naukowych poświęconych tej tematyce jest kilkaset²⁵. Za poważne niedopatrzenie należy też uznać brak odwołania się do prac Bartłomieja Noszczaka²⁶.

Ad 3)

Duża liczba faktów podanych w artykule A. Wójcika wymaga sprostowania:

1. Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich było bez wątpienia istotnym momentem w procesie pojednania polsko-niemieckiego. Nie można go jednak, jak chce autor, nazwać „pierwszym tak poważnym krokiem w stronę polepszenia, a z czasem i unormowania wzajemnych relacji w stosunkach polsko-niemieckich” (s. 123). Autor nie zauważył bowiem, że Orędzie poprzedzone było wieloma bardzo ważnymi inicjatywami, że wymienię tylko te najważniejsze ze sfery religijnej²⁷:
 - już w 1948 r. kard. August Hlond w liście *Do ludności katolickiej Ziemi Odzyskanych*, pisał o wyrzeczeniu się nienawiści, przebaczeniu i chęci budowania relacji z sąsiadami opartych na „wzajemnym zaufaniu”;
 - w 1958 r. na Synodzie Kościoła Ewangelickiego w Niemczech utworzono Aktion Suhnezeichen, której jednym z głównych celów było pojednanie polsko-niemieckie;
 - w 1960 r. z okazji uroczystości ku czci św. Jadwigi, ówczesny arcybiskup Berlina Julius Döpfner wzywał Niemców do przyjęcia odpowiedzialności za II wojnę światową, a jego kazanie na ten temat miało w Niemczech duży rezonans;

²³ E.K. Czaczkowska, *Nowe ustalenia w sprawie listów milenijnych biskupów polskich do episkopatów świata. Maria Winowska i kard. Stefan Wyszyński współautorami listów*, [w:] 1966. *Milenium Chrztu Polski prymasa Stefana Wyszyńskiego. Perspektywa teologiczno-społeczna*, red. E.K. Czaczkowska, Warszawa 2016, s. 131-150.

²⁴ W. Kucharski, *Listy milenijne*, Wrocław 2020.

²⁵ Najbardziej aktualny stan badań zob. B. Noszczak, *Antymilenium. Konflikt państwa z Kościołem na tle obchodów tysiąclecia chrztu Polski (1956–1966/1967)*, Warszawa 2020.

²⁶ Ibidem; *Pół wieku Milenium. Religijne, polityczne i społeczne aspekty obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski (1956–1966/1967)*, red. B. Noszczak, Warszawa 2017.

²⁷ Szczególnie godne polecenia w tym temacie są teksty: B. Kerski, T. Kycia, R. Żurek, op. cit. oraz G. Feindt, *Zwischen „Recht auf Heimat“ und Versöhnung – die Kirchen in der Bundesrepublik und ihr Verhältnis zu Polen 1956 bis 1965*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” 2009, t. 58, s. 433-468.

- w połowie lat 60. XX w. dwie najbardziej zaangażowane w dialog z Polską organizacje zorganizowały pielgrzymki pokutne do Polski (w 1964 r. Pax Christi, a w 1965 r. Aktion Sühnezeichen). Kilka lat później trwałym efektem działań Pax Christi stało się powołanie Maximilian-Kolbe-Werk;
 - Niemiecki Kościół Ewangelicki ogłosił w 1961 (1962) r. Memorandum z Tybingi, wzywające m.in. do uznania granicy na Odrze i Nysie;
 - niezwykle szerokim echem odbiło się w Europie tzw. Memorandum Wschodnie *O sytuacji wypędzonych i stosunku narodu niemieckiego do wschodnich sąsiadów*) z 1 października 1965 r. W dokumencie tym Niemiecki Kościół Ewangelicki (EKD) m.in. wzywał naród niemiecki do pojednania z Polakami oraz zaakceptowania utraty terenów na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej oraz przyjęcia odpowiedzialności za wywołaną przez Niemcy wojnę. Dokument ten zrobił tak duże wrażenie na polskich biskupach, że w Orędziu odnotowano podziękowanie dla niemieckich ewangelików za podejmowania działań na rzecz rozwiązania problemów w relacjach polsko-niemieckich.
2. Zaprezentowany w artykule ciąg przyczynowo skutkowy dotyczący decyzji o wysiedleniu po II wojnie światowej Niemców z terenów przyłączonych do Polski jest błędny i nielogiczny (s. 123-125).
 3. Błędnie podano argumenty wykorzystywane przez polskie władze do legitymizowania polskiej obecności na tzw. Ziemiach Odzyskanych (s. 123).
 4. Postulat wysiedlenia Niemców z terenów polskich postawiono długo przed konferencją w Poczdamie (s. 124). Już w 1939 r. postulował je prof. Zygmunt Wojciechowski, popierały je wszystkie polskie rządy w latach wojny. Wysiedlenia za linię Odra-Nysa Łużycka rozpatrywano już przed konferencją w Jałcie.
 5. Brak daty konferencji w Poczdamie może czytelnika wprowadzać w błąd odnośnie do ciągu zdarzeń i decyzji związanych z wysiedleniami Niemców z terenów Polski (s. 124). W tym kontekście brak informacji o tzw. dzikich wypędzeniach, opartych na rozkazie nr 0236 Naczelnego Dowódcy Wojska Polskiego z 10 czerwca 1945 r., należy uznać za błąd faktograficzny.
 6. W 1945 r. nie istniała jeszcze Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (s. 124).
 7. Za zorganizowane wysiedlenia Niemców po konferencji w Poczdamie nie odpowiadało wojsko, ale administracja państwowa (s. 124).
 8. Trudno mówić o relacjach PRL–RFN w okresie 1945–1955, skoro RFN powstała w 1949 r., a PRL w 1952 r. (s. 126).

9. Stwierdzenie, że w opinii polskich władz: „Republika Federalna Niemiec (...) nie uzna postanowień poczdamskich” jest nieprecyzyjne. Władze Polski Ludowej uznały, że powstanie Niemiec Zachodnich było pogwałceniem zapisów umowy poczdamskiej, natomiast władze RFN odwoływały się do zapisów z Poczdamu, wskazując, że ostateczny kształt granicy polsko-niemieckiej ustalony zostanie w trakcie konferencji pokojowej (s. 126).
10. Fiasko polsko-niemieckich rozmów w 1957 r. nie oznaczało zamknięcia obu stron na rozmowy nieoficjalne (s. 127). Warto byłoby wspomnieć o wizycie Stanisława Stommy w RFN w 1958 r., czy rozmowach z polskim premierem Bertolda Beitzem, wysłannika Konrada Adenauera w 1961 r.
11. Za błąd także należy uznać brak odwołania do doktryny Hallstaina w kontekście relacji PRL–RFN–NRD w drugiej połowie lat 50. i w pierwszej połowie lat 60. XX w.
12. W obradach Soboru Watykańskiego II udział wzięło w sumie 63 polskich biskupów, a nie 66 (s. 127).
13. W czterech sesjach soborowych udział wzięło 10, a nie 9 biskupów z Polski – autor zapomniał wymienić biskupa Edmunda Nowickiego (s. 127).
14. W inauguracji obrad soborowych udział wzięło 18 nie 24 polskich biskupów (s. 127).
15. Nie były potrzebne żadne interwencje, aby prymas otrzymał paszport na wyjazd do Włoch na Sobór (mimo dyskusji, które toczyły się w tej sprawie w Wydziale Administracyjny KC PZPR i UdsW) (s. 127) Natomiast to prymas interweniował u władz, aby biskupi z Ziem Zachodnich i Północnych, w tym Bolesław Kominek mogli przyjechać do Rzymu.
16. Od 1956 aż do 1965 r. władze nie odmawiały prymasowi wydania paszportu (s. 127).
17. Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich nie było zwieńczeniem rozmów prymasa Wyszyńskiego i kard. Döpfnera (s. 127). Okoliczności powstania Orędzia i jego przyczyny są całkiem inne.
18. Kardynał Döpfner nie przewodniczył Episkopatowi Niemiec w momencie wystosowania Orędzia. Przewodniczącym Konferencji Biskupów Niemiec był wówczas kard. Joseph Frings z Kolonii (s. 127). Kard. Döpfner przejął po nim stanowisko w grudniu 1965 r.
19. Nie ma związku między Orędziem do biskupów niemieckich a dokumentem soborowym, który miał potępić komunizm (s. 127).
20. Prace nad dokumentem potępiającym komunizm nie zostały przezwane przed soborem, jak twierdzi autor, ale trwały do IV (ostatniej) sesji soboru. Ani prymas, ani kard. Döpfner nie odegrali istotnej roli w usunięciu zapisów potępiających komunizm z dokumentów soborowych (s. 127).

21. Listów milenijnych przygotowano nie 56 (s. 128) a 21. Wysłano je najprawdopodobniej do 65 adresatów (a przypuszczalnie do 70). Część adresatów dostała listy skierowane wyłącznie do nich (16 listów zindywidualizowanych), a część tekst szablonowy skierowany do większej liczby odbiorców.
22. Nie ma podstaw źródłowych do twierdzenia, że Stolica Apostolska była informowana o pracach nad Orędziem do biskupów niemieckich i wyraziła się na ten temat pozytywnie (s. 129). Zaprzeczał temu sam prymas Wyszyński.
23. Tłumaczenie fragmentu Orędzia jest nieściśle (s. 129).
24. Błędnie zinterpretowano informację dotyczącą zadaniowania tajnych współpracowników SB (s. 131).
25. Władysław Gomułka nie uważał, że Kościół powinien być instytucją państwową. Należał do pragmatyków w tej kwestii i zdawał sobie sprawę, że w Polsce nie było możliwe powołanie Kościoła państwowego (s. 132).

Ad 4)

Odwołania do literatury i źródeł autor czyni, niestety, bezkrytycznie, np. wykorzystując wybiórczo przytaczane za Peterem Rainą dane UdsW dotyczące reakcji duchowieństwa na Orędzie. Nie jest jasne, czego mają dowodzić streszczenia tych dokumentów (s. 132-133). Analizując to zagadnienie, najlepiej przywołać dane liczbowe, które UdsW zestawia odnośnie do postaw duchownych wobec Orędzia. Na marginesie należy stwierdzić, że obecnie badacze odnoszą się dość krytycznie do publikacji źródłowych Petera Rainy i sugerują wykorzystywanie ich z dużą ostrożnością.

Ad 5)

Wydaje się, że kluczowymi pojęciami dla analizowanego tekstu są pojednanie i przebaczenie, w artykule brak jednak jakiegokolwiek refleksji na ten temat. W kontekście Orędzia istnieje kilka prac, które pozwalają na bardzo precyzyjne operowanie tymi pojęciami. Z perspektywy teologicznej można odwołać się do artykułów abp. Henryka Muszyńskiego²⁸ oraz bp. Jana Kopca²⁹. Bardzo wnikliwe

²⁸ H. Muszyński, *Przebaczenie i pojednanie pomiędzy Polakami i Niemcami jako dar i zadanie. W 50 lat po wymianie listów biskupów polskich i niemieckich*, „Paedagogia Christiana” 2016, nr 1/37, s. 139-162. Por. *Przebaczamy i prosimy o przebaczenie*, materiały z konferencji naukowej zorganizowanej 14 maja 2008 roku w Krakowie przez Polskie Towarzystwo Teologiczne, red. R. Kuligowski, T. Panuś, Kraków 2008.

²⁹ J. Kopic, *Religijna argumentacja w liście biskupów polskich do biskupów niemieckich*, [w:] *Univer-sitati serviens. Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Stanisława Wilka SDB*, red. J. Wal-kusz, M. Krupa, Lublin 2014, s. 153-160.

studium przygotowała także Urszula Pękała³⁰. Natomiast z perspektywy filozoficznej i politologicznej nieocenione jest opracowanie Karoliny Wigury³¹, warto także dostrzec artykuł Piotra H. Kosickiego³².

Ad 6)

We wnioskach zabrakło szerszej refleksji związanej z procesem normalizacji stosunków polsko-niemieckich. Autor nie umieścił Orędzia w kontekście procesu pojednania, ale ukazał je jako fakt jednostkowy. Konkludując, należało przedstawić wpływ Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich na proces pojednania, czy bardziej politycznie – unormowania stosunków.

Podstawowy problem w powojennych relacjach polsko-niemieckich, czyli granica na Odrze i Nysie, potraktowany został w tekście marginalnie. Brak w tym kontekście kluczowej kwestii prawnej, a mianowicie kanonicznego uregulowania polskiej organizacji kościelnej na tzw. Ziemiach Odzyskanych. Trzeba wszak pamiętać, że uznanie międzynarodowe granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej było jednym najważniejszych celów w polskiej polityce zagranicznej po II wojnie światowej³³. Z kwestią granicy wprost wiązał się problem ustanowienia polskiej administracji kościelnej w miejsce niemieckich struktur Kościoła katolickiego funkcjonujących do 1945 r. na ziemiach włączonych do Polski. Stolica Apostolska – związana Konkordatem z Niemcami – stała na stanowisku niemożności zmian granic polskich diecezji i dostosowania ich do nowego przebiegu granicy z Niemcami do czasu ostatecznych uregulowań prawnomiędzynarodowych. Ponieważ podczas Konferencji Poczdamskiej ustalono, iż ostateczny kształt granicy zostanie określony w traktacie pokojowym, papież zwlekał, aż sprawa ta zostanie w odpowiednich układach rozstrzygnięta. Stan faktyczny, czyli przejęcie władzy na Ziemiach Zachodnich i Północnych przez polską administrację oraz prawie całkowita wymiana ludności, zmusił Stolicę Apostolską do wyrażenia zgody na powstanie tymczasowej polskiej organizacji kościelnej na tym terenie.

³⁰ U. Pękała, *Wechselwirkungen von Religion und Politik beim Briefwechsel der polnischen und deutschen Bischöfe 1965*, „Kirchliche Zeitgeschichte” 2013, nr 26, z. 2, s. 468-485; eadem, *Deutsch-polnische Versöhnung an der Schnittstelle von Religion und Politik*, [w:] *Ring um Versöhnung. Religion und Politik im Verhältnis zwischen Deutschland und Polen seit 1945*, red. U. Pękała, I. Dingel, Göttingen 2018, s. 9-48.

³¹ K. Wigura, *Wina narodów. Przebaczenie jako strategia prowadzenia polityki*, Warszawa–Gdańsk 2011.

³² P.H. Kosicki, *Caritas across the Iron Curtain? Polish-German Reconciliation and the Bishops' Letter of 1965*, „East European Politics and Societies” 2009, t. 23, nr 2, s. 213-243.

³³ W. Jarzabek, „W sprawach niemieckich nasz głos musi mieć swoją wagę...”. *Problem niemiecki w polskiej polityce zagranicznej od października 1956 r. do rozpoczęcia tzw. drugiego kryzysu berlińskiego w listopadzie 1958 r.*, „Dzieje Najnowsze” 2001, t. 33, nr 1, s. 103-129; eadem, *Doktryna Ulbrichta czy doktryna Gomułki?*; P. Madajczyk, *Dyplomacja polska w latach sześćdziesiątych*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, red. W. Materski i W. Michowicz, t. 6, Warszawa 2010, s. 695-600; K. Ruchniewicz, *Warszawa–Berlin–Bonn. Stosunki polityczne 1949–1958*, Wrocław 2003, s. 42-77; A. Skrzypek, *Dyplomatyczne dzieje PRL w latach 1956–1989*, Pułtusk 2010, s. 61-62.

Jej organizatorem był prymas August Hlond, który już w 1945 r. powołał pięciu administratorów apostolskich, wśród nich Bolesława Kominka, późniejszego autora Orędzia. Administratorzy ci dysponowali, z pewnymi wyjątkami, władzą zastrzeżoną dla ordynariuszy, a od 1956 r. byli wyświęconymi biskupami. Mimo niezmiennego stanowiska formalnoprawnego Stolica Apostolska czyniła pewne gesty mające zadowolić oczekiwania strony polskiej. Jednym z nich było stopniowe zmienianie zapisów w „Annuario Pontificio”. W latach 1945–1972 informacje dotyczące Kościoła na Ziemiach Zachodnich uwzględniano w części poświęconej Kościołowi w Niemczech³⁴, co niezwykle raziło polskie władze. Od 1958 r. zmodyfikowano nieco zapis, nie wskazując przy istniejących stolicach biskupich przynależności państwowej, a jedynie adresy instytucji kościelnych odpowiedzialnych za duszpasterstwo na danym terenie, np. w odniesieniu do archidiecezji wrocławskiej w Polsce (Wrocław, Opole), w Niemczech (Görlitz) i w Czechosłowacji (Czeski Cieszyn). W 1958 r. przy haśle Wrocław dodano także przypis wyjaśniający, że Stolica Apostolska zwykle nie dokonuje definitywnych zmian w granicach diecezji, o ile wszelkie kwestie prawnomiędzynarodowe dotyczące tych terytoriów nie zostały rozstrzygnięte na podstawie uznanych traktatów. Ponieważ taka sytuacja występuje w odniesieniu do archidiecezji wrocławskiej, diecezji warmińskiej i prałatury pilskiej, Stolica Apostolska powierzyła kardynałowi Wyszyńskiemu zadanie zapewnienia odpowiedniej opieki duszpasterskiej na tym terenie oraz do wykonania tego zadania mianowała biskupami czterech prałatów: Franciszka Jopa w Opolu, Tomasza Wilczyńskiego na Warmii, Bolesława Kominka we Wrocławiu i Teodora Benschera w Gorzowie Wielkopolskim³⁵. Jest to klucz do zrozumienia wspólnoty poglądów polskiej hierarchii kościelnej i władz komunistycznych na temat granicy na Odrze i Nysie. Obie strony wewnętrznego konfliktu państwo-Kościół były w pełni zgodne, że granica z Niemcami jest niezmienna i powinna być uznana przez społeczność międzynarodową. Różniły się jedynie w definiowaniu środków niezbędnych do osiągnięcia tego celu. Trzeba zauważyć, że choć dla władz komunistycznych gwarantem granicy zachodniej był ZSRR, to szczególnie w okresie przewodzenia partii przez Władysława Gomułkę podejmowano szereg działań, które miały doprowadzić do uznania przez opinię międzynarodową granicy na Odrze i Nysie za niezmienną (niezależnie od polityki wschodniego sąsiada). Biskupi natomiast rozumieli, że problem granicy uniemożliwia kanoniczne uregulowanie polskich struktur kościelnych. Jednocześnie dostrzegali, że pojednanie z Niemcami ma sens nie tylko polityczny, ale także ma znaczenie moralne. Dlatego Orędzie należy rozpatrywać w trzech kontekstach: problemu granicy, przygotowań do Millenium Chrztu Polski (Wielka Nowenna) oraz Soboru Watykańskiego II, który wzywał do dialogu.

³⁴ Zob. Zapisy w „Annuario Pontificio” za lata 1945–1957.

³⁵ „Annuario Pontificio” 1958, s. 167.

Jakie zatem miejsce w procesie pojednania/normalizacji relacji polsko-niemieckich ma Orędzie? Koncentrując się wyłącznie na aspekcie politycznym, można stwierdzić, że polscy biskupi, odwołując się do koncepcji dialogu wynikającej z nauczania soboru, w pewnym stopniu antycypowali działania, które w obszarze międzynarodowym określane są mianem *détente*, a Orędzie do biskupów niemieckich można zaklasyfikować jako przedsięwzięcie *Faith-based diplomacy*³⁶. Przez pole działania, jakie stwarzał Kościół powszechny, biskupi mogli realizować zadania z zakresu stosunków międzynarodowych, strategię rozwiązania konfliktu oparli na pokoju i pojednaniu, a dzięki kontaktom w okresie soboru zbudowali trwałe relacje z hierarchią Kościoła w Niemczech. Orędzie, przyczyniwszy się do rozwiązania problemu granicy na Odrze i Nysie, miało znaczenie dla ocieplenia w relacjach europejskich.

Pierwszą formalną reakcją na Orędzie była odpowiedź biskupów niemieckich i chociaż, jak sądzi większość historyków, dokument ten rozczarował polskich hierarchów, to jednak podtrzymał dialog w przestrzeni publicznej³⁷. Dodać trzeba, że polskie Orędzie skierowane zostało do wszystkich biskupów niemieckich bez podziału na Niemcy Wschodnie i Zachodnie, co bez wątpienia odpowiadało także zachodnioniemieckiej optyce i przełamywało pojałtański sposób myślenia oparty na koncepcji podziału Europy na dwa bloki.

Już rok po wystosowaniu Orędzia można dostrzec jego pierwsze efekty. W badaniu ankietowym weryfikującym opinię wśród „wypędzonych” na temat granicy na Odrze i Nysie, przeprowadzonym na przełomie 1966 i 1967 r., odnotowano wzrost odsetka osób akceptujących granicę (z 27 do 46%)³⁸. Natomiast w 1968 r. grupa 271 katolickich intelektualistów (w tym członków Kręgu z Bensbergu) wystosowała tzw. Memorandum z Bensbergu, w którym nie tylko opisano program pojednania z Polską, ale w bardzo odważny sposób wyznano winy niemieckie wobec Polski, w tym także stwierdzono, że odpowiedzialność spada na „cały naród niemiecki”. Postulowano ponadto zakończenie sporu o granicę z Polską, w tym dostososowane granic diecezji znajdujących się na terenach włączonych do Polski do granic państwowych³⁹. Wielu badaczy nazywa ten

³⁶ J. Kulska, *Faith-based diplomacy jako instrument rozwiązywania sporów i konfliktów międzynarodowych*, „Atheneum. Polskie Studia Politologiczne” 2013, t. 38, s. 9-25.

³⁷ Na temat nowego spojrzenia na *Odpowiedź episkopatu Niemiec na polskie Orędzie* zob. W. Kucharski, L. Ratkowska-Widlarz, *Nowe źródła do badań nad Odpowiedzią biskupów niemieckich na polskie Orędzie*, [w:] *Kardynał Bolesław Kominek – biskup dyplomata wizjoner*, red. W. Kucharski, R. Łatka, Wrocław 2020, s. 163-193.

³⁸ T. Großbölting, *Przełom w niemieckim katolicyzmie? Środowisko katolickie a stosunki polsko-niemieckie w latach 1965–1972*, [w:] *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, red. F. Boll i in., Warszawa 2010, s. 195.

³⁹ F. Boll, *Krąg z Bensbergu i Memorandum Polskie. Od Soboru Watykańskiego II do poparcia socjal-liberalnej polityki odprężenia*, [w:] *Pojednanie i polityka...*, s. 88-90.

dokument „właściwą” odpowiedzią na polskie Orędzie z 1965 r.⁴⁰ Te działania ułatwiły zmianę podstawowych założeń niemieckiej polityki wschodniej. Sam kanclerz Willy Brandt w swoich wspomnieniach napisał: „Dialog Kościołów i ich wiernych wyprzedził rozmowy polityków”⁴¹. Natomiast Egon Bahr stwierdził nawet, że inicjatywy kościelne skłoniły kanclerza do odważniejszego działania, niż to wówczas było wskazane⁴². Można zatem wiązać działania episkopatu w 1965 r. z konkretnymi efektami politycznymi, a mianowicie z Układem między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków z 7 grudnia 1970 r.

Prymas Wyszyński w swoim dzienniku „Pro memoria”, podsumowując rok 1970, napisał: „Dziś kończymy Rok pracy i życia, niezwykle trudny i pełen niespodziewanych finałów. Bodaj najważniejszy z nich, to niespodziewane zakończenie owoców Memoriału Episkopatu Polski do Biskupów Niemieckich; dziś nikt nie śmie zarzucać Biskupom polskim, że działali na szkodę «polskiej racji stanu», gdy sam Rząd PRL zabiegał o zawarcie umowy z Bonn. Oczywiście – jest wielka różnica w tonacji tych obydwu spraw, bo Episkopat Polski wypowiedział swym Kolegom całą bolesną prawdę i dopiero w jej świetle powiedział: «przebaczymy». Rząd PRL – prosił. – Opinia polska twierdzi: Episkopat wygrał. Niech to będzie na chwałę Bogurodzicy”⁴³.

Dwa lata po podpisaniu układu został on ratyfikowany przez Bundestag i Sejm. To umożliwiło papieżowi kanoniczne uregulowanie struktur Kościoła na Ziemiach Zachodnich i Północnych w konstytucji *Episcoporum Poloniae Coetus* z 28 czerwca 1972 r.⁴⁴, co podsumował wówczas Bolesław Kominek, autor Orędzia, artykułem *Roma locuta*⁴⁵.

Jako *post scriptum* można zasygnalizować, że nie przez przypadek, w czasach, gdy na czele rządów w Polsce i Niemczech stali chadeccy politycy, Tadeusz Mazowiecki i Helmut Kohl, zamknięto problem granicy przez podpisanie traktatu w 1990 r.

⁴⁰ Ibidem, s. 72-81; W. Lipscher, *Współpraca Kościołów Polski i Niemiec. Wymiana listów biskupów polskich i niemieckich a wyzwania przyszłości*, [w:] Ibidem, s. 347; K. Ziemer, *Reakcje w Niemczech na orędzie polskich biskupów*, [w:] *Przebaczenie i pojednanie. Kardynał Kominek nieznanym ojcem Europy*, red. K. Pomian, współ. K. Ciejka, [Wrocław 2015], s. 78.

⁴¹ F. Boll, *Krag z Bensbergu i Memorandum Polskie. Od Soboru Watykańskiego II do poparcia socjalliberalnej polityki odprężenia*, [w:] *Pojednanie i polityka...*, s. 98.

⁴² Ibidem.

⁴³ Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej, S. Wyszyński, „Pro memoria”, 31 XII 1970.

⁴⁴ B. Kominek, *Wypowiedź podczas obrad 131 Konferencji Episkopatu Polski po ogłoszeniu dekretów Ojca Świętego Pawła VI o hierarchii Kościelnej na Ziemiach Zachodnich Kraków 28 czerwca 1972*, WWK, 1972, s. 255-258; *Droga do stabilizacji polskiej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych po II wojnie światowej. W 40. rocznicę wydania konstytucji apostolskiej Pawła VI „Episcoporum Poloniae coetus”*, red. W. Kucharski, Wrocław 2013.

⁴⁵ B. Kominek, *Roma locuta*, „Colloquium Salutis” 1972, s. 5-13.

Czytelnik niniejszego krytycznego omówienia może zadawać pytania, czy nie nazbyt wiele oczekuję od tekstu przygotowanego przez początkującego badacza. Zważywszy jednak na błędy oraz brak wartości dodanej, którą miałby wnieść do nauki omawiany artykuł trudno mi znaleźć argumenty za ogłoszeniem go drukiem w czasopiśmie naukowym. Mam jednak nadzieję, że mój krytyczny komentarz zachęci p. Adama Wójcika i innych młodych badaczy do wnikliwego podejścia do poruszanych tematów, krytycznego wykorzystywania literatury przedmiotu i źródeł oraz korzystania z najnowszych ustaleń badaczy. Daje także do myślenia nam recenzentom i opiekunom naukowym, aby przez odpowiednią krytykę prac naszych podopiecznych zapewnić im niezbędne wsparcie.

Bibliografia

- Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej, S. Wyszyński, „Pro memoria” 1970.
- Albert G., „*Gott hat uns als Nachbarn gewollt*”, *Der Beitrag der katholischen Kirche zur Versöhnung zwischen Polen und Deutschen*, [w:] *Die Deutschen und ihre östlichen Nachbarn II: Deutsche und Polen*, Dillingen 1989.
- Białkowski M., *Protokoły konferencji polskich ojców soborowych. Zbiór dokumentów 1962-1965*, Lublin 2019.
- Boll F., *Krąg z Bensbergu i Memorandum Polskie. Od Soboru Watykańskiego II do poparcia socjalliberalnej polityki odprężenia*, [w:] *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, red. F. Boll i in., Warszawa 2010.
- Czackowska E.K., *Nowe ustalenia w sprawie listów milenijnych biskupów polskich do episkopatów świata. Maria Winowska i kard. Stefan Wyszyński współautorami listów*, [w:] *1966. Milenium Chrztu Polski prymasa Stefana Wyszyńskiego. Perspektywa teologiczno-społeczna*, red. E.K. Czackowska, Warszawa 2016.
- Dirks W., *Die Kirche greift ein. Drei 1965 er Modelle politischer Mahnungen*, „Frankfurter Hefte” 1965, nr 12.
- Droga do stabilizacji polskiej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych po II wojnie światowej. W 40. rocznicę wydania konstytucji apostołskiej Pawła VI „Episcoporum Poloniae coetus”*, red. W. Kucharski, Wrocław 2013.
- Feindt G., *Zwischen „Recht auf Heimat” und Versöhnung – die Kirchen in der Bundesrepublik und ihr Verhältnis zu Polen 1956 bis 1965*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa Forschung” 2009, t. 58.
- Großbölting T., *Przełom w niemieckim katolicyzmie? Środowisko katolickie a stosunki polsko-niemieckie w latach 1965-1972*, [w:] *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, red. F. Boll i in., Warszawa 2010.
- Heller E., *Dokument świętej naiwności*, „Res Publica” 1990, nr 4.

- Heller E., *Macht Kirche Politik. Der Briefwechsel zwischen den polnischen und deutschen Bischöfen im Jahre 1965*, Mainz 1992.
- Höfer W., *Die Briefe der Bischöfe. Gespräch mit Ruhrbischof Hengsbach über die Kontakte zwischen dem polnischen und dem deutschen Episkopat*, „Die Zeit”, 17 XII 1965.
- Jarząbek W., „W sprawach niemieckich nasz głos musi mieć swoją wagę...”. *Problem niemiecki w polskiej polityce zagranicznej od października 1956 r. do rozpoczęcia tzw. drugiego kryzysu berlińskiego w listopadzie 1958 r.*, „Dzieje Najnowsze” 2001, t. 33, nr 1.
- Jarząbek W., *Doktryna Ulbrichta czy doktryna Gomułki? Polska a koordynacja polityki bloku wschodniego wobec Ostpolitik w latach 1966–1967*, „Dzieje Najnowsze” 2005, t. 3.
- Kerski B., Kycia T., Żurek R., „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie”. *Orędzie biskupów polskich i odpowiedź niemieckiego episkopatu z 1965 roku. Geneza – kontekst – spuścizna*, Olsztyn 2006.
- Kominek B., *W służbie „Ziem Zachodnich”*, z teki pośmiertnej wybrał i przygotował do druku J. Krucina, Wrocław 1977.
- Kominek B., *Wypowiedź podczas obrad 131 Konferencji Episkopatu Polski po ogłoszeniu dekretów Ojca Świętego Pawła VI o hierarchii Kościelnej na Ziemiach Zachodnich Kraków 28 czerwca 1972*, WWK, 1972.
- Kominek B., *Roma locuta*, „Colloquium Salutis” 1972.
- Kopiec J., *Religijna argumentacja w liście biskupów polskich do biskupów niemieckich*, [w:] *Universitati serviens. Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Stanisława Wilka SDB*, red. J. Walkusz, M. Krupa, Lublin 2014.
- Kosicki P.H., *Caritas across the Iron Curtain? Polish-German Reconciliation and the Bishops’ Letter of 1965*, „East European Politics and Societies” 2009, t. 23, nr 2.
- Kucharski W., *Rękopis Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich autorstwa abp. Bolesława Kominka*, „Przegląd Zachodni” 2019, nr 3.
- Kucharski W., *Jak powstało Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich z 18 listopada 1965 roku*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2019, nr 2.
- Kucharski W., *Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich. Podsumowanie badań, nowe ustalenia i perspektywy badawcze*, [w:] *Kardynał Bolesław Kominek, biskup dyplomata wizjoner*, red. W. Kucharski, R. Łatka, Wrocław 2020.
- Kucharski W., *Ratkowska-Widlarz L., Nowe źródła do badań nad Odpowiedzią biskupów niemieckich na polskie Orędzie*, [w:] *Kardynał Bolesław Kominek – biskup dyplomata wizjoner*, red. W. Kucharski, R. Łatka, Wrocław 2020.
- Kucharski W., *Listy milenijne*, Wrocław 2020.
- Kulska J., *Faith-based diplomacy jako instrument rozwiązywania sporów i konfliktów międzynarodowych*, „Atheneum. Polskie Studia Politologiczne” 2013, t. 38.
- Lipscher W., *Współpraca Kościołów Polski i Niemiec. Wymiana listów biskupów polskich i niemieckich a wyzwania przyszłości*, [w:] *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, red. F. Boll i in., Warszawa 2010.

- Madajczyk P., *Przebaczamy i prosimy o przebaczenie...*, „Więź” 1990, nr 9.
- Madajczyk P., *Annäherung durch Vergebung. Die Botschaft der polnischen Bischöfe an ihre deutschen Brüder im Hirtenamt vom 18. November 1965*, „Vierteljahresshefte für Zeitgeschichte” 1992, nr 40.
- Madajczyk P., *Na drodze do pojednania. Wokół orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 roku*, Warszawa 1994.
- Madajczyk P., *Dyplomacja polska w latach sześćdziesiątych*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, red. W. Materski i W. Michowicz, t. VI, Warszawa 2010.
- Muszyński H., *Przebaczenie i pojednanie pomiędzy Polakami i Niemcami jako dar i zadanie. W 50 lat po wymianie listów biskupów polskich i niemieckich*, „Paedagogia Christiana” 2016, nr 1/37.
- Noszczak B., *Antymilenium. Konflikt państwa z Kościołem na tle obchodów tysiąclecia chrztu Polski (1956–1966/1967)*, Warszawa 2020.
- Pękala U., *Wechselwirkungen von Religion und Politik beim Briefwechsel der polnischen und deutschen Bischöfe 1965*, „Kirchliche Zeitgeschichte” 2013, nr 26, z. 2.
- Pękala U., *Deutsch-polnische Versöhnung an der Schnittstelle von Religion und Politik*, [w:] *Ringens um Versöhnung. Religion und Politik im Verhältnis zwischen Deutschland und Polen seit 1945*, red. U. Pękala, I. Dingel. Göttingen 2018.
- Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, red. F. Boll i in., Warszawa 2010.
- Pół wieku Milenium. Religijne, polityczne i społeczne aspekty obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski (1956–1966/1967)*, red. B. Noszczak, Warszawa 2017.
- Przebaczamy i prosimy o przebaczenie*, materiały z konferencji naukowej zorganizowanej 14 maja 2008 roku w Krakowie przez Polskie Towarzystwo Teologiczne, red. R. Kuligowski, T. Panuś, Kraków 2008.
- Raina P., *Stefan Kardynał Wyszyński. Prymas Polski*, Londyn 1979–1988, t. 1-3..
- Raina P., *Kardynał Wyszyński. Orędzie biskupów a reakcja władz*, t. 6, Warszawa 1995.
- Rajfur M., *Cały świat usłyszał*, „Gość Niedzielny”, 29 listopada 2020.
- Roegele O.B., *Versöhnung oder Hass? Der Briefwechsel der Bischöfe Polens und Deutschlands und seine Folgen*, Osnabrück 1966.
- Ruchniewicz K., *Warszawa – Berlin – Bonn. Stosunki polityczne 1949–1958*, Wrocław 2003.
- Skrzypek A., *Dyplomatyczne dzieje PRL w latach 1956–1989*, Pułtusk 2010.
- Stehle H., *Der Vatikan und die Oder-Neiße-Grenze*, „Europa-Archiv” 1972, nr 16.
- Stehle H., *Die Ostpolitik des Vatikans*, München 1975 (wydanie polskie: H. Stehle, *Tajna dyplomacja Watykanu. Papiestwo wobec komunizmu (1917–1991)*, przeł. R. Drecki, M. Struczyński, Warszawa 1993).
- Stehle H., *Seit 1960: Der mühsame katholische Dialog über die Grenze*, [w:] *Ungewöhnliche Normalisierung. Beziehungen der Bundesrepublik Deutschland zu Polen*, wyd. W. Plum, Bonn 1984.
- Stehle H., *„Versuchen wir zu vergessen”. Warum deutsche Bischöfe nicht gleich in die Hand der Polen einschlugen*, „Die Zeit” 1990.

- Wigura K., *Wina narodów. Przebaczenie jako strategia prowadzenia polityki*, Warszawa-Gdańsk 2011.
- Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek prekursor pojednania polsko-niemieckiego, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2010.
- Wyszyński S., *Zapiski miłenijne. Wybór z dziennika „Pro memoria”, z lat 1965–1967*, Warszawa 2001
- Ziemer K., *Reakcje w Niemczech na orędzie polskich biskupów*, [w:] *Przebaczenie i pojednanie. Kardynał Kominek nieznanymi ojciec Europy*, red. K. Pomian, współ. K. Ciejska, [Wrocław 2015].

STRESZCZENIE

Znaczenie Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 r. w procesie pojednania polsko-niemieckiego. Uwagi krytyczne do artykułu Adama Wójcika opublikowanego w „Miscellanea Historico-Iuridica”, t. XX (2021), z. 1, s. 121-136.

W 2021 r. w zeszycie 1 „Miscellanea Historico-Iuridica” Adam Wójcik opublikował artykuł *Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich jako krok do unormowania stosunków polsko-niemieckich*. Artykuł ten wymaga poważnego sprostowania i uzupełnienia. W tekście autor niestety nie wykorzystał aktualnego stanu badań, nie poddał odpowiedniej krytyce prezentowanych informacji i źródeł, błędnie przedstawił kontekst historyczny, popełnił dużą liczbę błędów faktograficznych oraz błędnie przedstawił wnioski dotyczące tytułowego zagadnienia. W niniejszym artykule podjęto próbę skorygowania wspomnianych mankamentów. Zaprezentowano aktualną literaturę przedmiotu odwołując się do klasycznych opracowań poświęconych Orędziu oraz najnowszych odkryć związanych z historią tego dokumentu. Wykazano jego znaczenie w procesie pojednania polsko-niemieckiego ukazując go w kontekście głównych problemów dotyczących relacji polsko-niemieckich po II wojnie światowej. Z perspektywy prawnej był to problem tymczasowości granicy na Odrze i Nysie oraz tymczasowości polskich struktur kościelnych ustanowionych na tzw. Ziemiach Odzyskanych. Natomiast z perspektywy społecznej był to wzajemny antagonizm oparty na negatywnych stereotypach i z polskiej strony umacnianych narracją o odwiecznej wrogości Niemców i Polaków. Orędzie ukazano również jako inicjatywę polskiego episkopatu, który przez pojednanie z Niemcami realizował cele zawarte w programie Wielkiej Nowenny i obchodów milenium Chrztu Polski. Konsekwencją wystosowania Orędzia było przyspieszenie zmian we wzajemnym postrzeganiu Polaków i Niemców oraz ułatwienie realizacji nowej polityki wschodniej przez rząd Willy’ego Brandta. Długofalowym efektem było podpisanie układu PRL-RFN z 1970 r. i unormowanie kanoniczne diecezji na Ziemiach Zachodnich i Północnych.

SUMMARY

**The Significance of the 1965 Pastoral Letter (Message) of the Polish Bishops to German Bishops in the Process of Polish-German Reconciliation.
Critical Remarks on the Article by Adam Wójcik Published in “Miscellanea Historico-Iuridica”, vol. XX (2021), issue 1, pp. 121-136**

In 2021, Adam Wójcik published his article *The Message of Polish Bishops to German Bishops as a step towards normalizing Polish-German relations* in issue 1 of „Miscellanea Historico-Iuridica”. This article requires serious revision and supplementation. In the text, the author unfortunately did not use the most up-to-date research, did not adequately critique the information and sources presented, incorrectly presented the historical context, made a large number of factual errors, and incorrectly presented conclusions regarding the issue. This article attempts to address the above-mentioned shortcomings. The current literature on the subject is presented, referring to classic studies devoted to the *Message* and the latest findings related to the history of this document. Its importance in the process of Polish-German reconciliation is demonstrated by placing it in the context of the main problems concerning Polish-German relations after World War II. From the legal perspective, there was the problem of the temporary nature of the border on the Odra and Nysa and the temporary nature of Polish church structures established on the so-called Recovered Territories. On the other hand, from the social perspective, there was mutual antagonism based on negative stereotypes and strengthened on the Polish side by a narrative about the eternal hostility between Germans and Poles. The *Message* is also presented as an initiative of the Polish Episcopate, which, through reconciliation with Germany, achieved the goals included in the program of the Great Novena and the celebration of the millennium of the Baptism of Poland. The result of the *Message* was the acceleration of changes in the mutual perception of Poles and Germans and the facilitation of the implementation of a new eastern policy by the government of Willy Brandt. The long-term effect was the signing of the PRL-West Germany treaty of 1970 and the canonical normalization of the dioceses in the Western and Northern Territories.

IV KRONIKA

Marcin Łysko

Uniwersytet w Białymstoku
e-mail: marcin.lysko@uwb.edu.pl

ORCID: 0000-0002-2789-4679

DOI: 10.15290/mhi.2021.20.02.15

Kronika białostockiego środowiska historyków prawa¹ (rok 2020)

Aktywność naukowa białostockiego środowiska historyków prawa w 2020 r. przyniosła efekt w postaci publikacji (monografie, artykuły w periodykach naukowych i publikacje w pracach zbiorowych) oraz udziału w ogólnopolskich i międzynarodowych konferencjach naukowych, połączonego z wygłoszeniem referatów.

Publikacje

Nakładem białostockiego wydawnictwa Temida 2 ukazały się monografie Marcina Łysko *Prawo wykroczeń Polski Ludowej* oraz Krzysztofa Szczygielskiego *Prawa antyczne w piśmiennictwie polskim w latach 1900-1945*. Najwięcej ar-

¹ Kronika stanowi kontynuację prowadzonej corocznie od 2005 r. kroniki Katedry Nauk Historyczno-Prawnych (2005–2012), Katedry Nauk Historyczno-Prawnych i Komparatystyki Prawniczej (lata 2013–2016), a następnie Katedry Filozofii i Historii Prawa (2016–2019). W niniejszej kronice przedstawiono aktywność naukową białostockiego środowiska historyków prawa, które od 1 października 2019 r. funkcjonuje w strukturach organizacyjnych Katedry Nauk Historyczno-Prawnych, Teorii i Filozofii Prawa oraz Komparatystyki Prawniczej Wydziału Prawa Uniwersytetu w Białymstoku.

tykułów autorstwa białostockich historyków prawa ukazało się na łamach „Studia Iuridica Lubliniensa”, w którym publikowali:

- Piotr Niczyporuk, *Penal sanctions applicable to a slave engaged in banking activities*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2020, t. 29, nr 4;
- Piotr Kołodko, *A few remarks on slaves and criminal law: deliberations based on D. 48, 2, 12, 4*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2020, t. 29, nr 5;
- Marcin Łysko, *Operation of Retraining Minor Offences into Misdemeanours in the People’s Poland*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2020, t. 29, nr 5.

Artykuł Marcina Łysko *Karanie uczestników wydarzeń marcowych 1968 r. przez kolegia karno-administracyjne* został opublikowany w „Krakowskich Studiach z Historii Państwa i Prawa” 2020, t. 13, z. 1. Piotr Kołodko zamieścił artykuł *Several remarks on “lex Servilia Caepionis” of 106 BC in the light of the fragment of Cic. “Pro Balbo” 24.54*, w czasopiśmie „Studies in Logic, Grammar and Rhetoric” 2020, t. 65. Artykuł Karola Kuźmicza *Antytotalitarne przesłanie filozofii prawa Immanuela Kanta* ukazał się w czasopiśmie „Studia Badań nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2020, nr 4. Na łamach „Czasopisma Prawno-Historycznego” publikowali Bartosz Kamil Truszkowski (*Z prac nad prawnym uregulowaniem ochrony i opieki nad grobami wojennymi w II Rzeczypospolitej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2020, t. 72, z. 2) oraz Dawid Zdrójkowski (*Dekret z dnia 22 stycznia 1946 r. o odpowiedzialności za klęskę wrześniową i faszyczację życia państwowego a proces karny generała Stanisława Małka w latach 1948-1950*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2020, t. 72, nr 2).

W pracach zbiorowych ukazały się trzy publikacje autorstwa Karola Kuźmicza:

- *Oblicza utopii. Rozwój fantastyki literackiej w czasach PRL*, [w:] *W kręgu doktryn politycznych i prawnych. Księga Jubileuszowa Dedykowana Profesorowi Markowi Maciejewskiemu*, red. R. Antonow, Ł. Machaj, M. Marszał, M. Sadowski, T. Scheffler, Wrocław 2020;
- *Uniwersalny wymiar niepełnosprawności*, [w:] *Aksjologiczne i prawne aspekty niepełnosprawności*, red. A. Drabarz, Białystok 2020;
- *O miłosierdziu jako najwyższym prawie*, [w:] *Versus amicus rara avis est. Studia poświęcone pamięci Wojciecha Organiściaka*, red. A. Lityński, A. Matan, M. Mikołajczyk, D. Nawrot, G. Nancka, Katowice 2020.

W księdze pamiątkowej Wojciecha Organiściaka Piotr Kołodko i Piotr Niczyporuk zamieścili artykuł *Kazimierz Leon (Lew) Sapieha a Wydział Prawa Akademii Wileńskiej*. W wydawnictwie pokonferencyjnym *Recht und Wirtschaft in Stadt und Land Law and Economics in Urban and Rural Environment* (red. M. Luts-Sootak, F. Schäfer, Berlin 2020) został opublikowany artykuł Mar-

cina Łysko *Adjudicating in Petty Offences relating to the Compulsory Delivery of Agricultural Products in the Polish People's Republic*.

Publikacja Bartosza Kamila Truszkowskiego *Parlament wobec projektu ustawy o chowaniu zmarłych i stwierdzaniu przyczyny zgonu z 1932 r.* ukazała się w pracy zbiorowej *Memento Mori. Wątki tanatologiczne w humanistyce i naukach społecznych*, red. A. Krzpiet, S. Medoń, Poznań 2020. Uczestnicząc w realizowanym przez Uniwersytet w Modenie i Reggio Emilia międzynarodowym projekcie badania przepisów o ochronie małoletnich cudzoziemców bez opieki „Unaccompanied Children: National and European Protection”, Bartosz Kamil Truszkowski sporządził opracowanie *National Reports – Poland*. Raport ukazał się w książce *Protecting Unaccompanied Children. Towards European Convergence*, red. M. Panforti, C. Valente, Modena 2021. W monografii „Poszerzamy Horyzonty” (t. 19, cz. 1, Słupsk 2020) ukazały się dwie publikacje Dawida Zdrójkowskiego:

- *Dekret o odpowiedzialności za klęskę wrześniową i faszyzację życia państwowego z dn. 22.01.1946 r. w ujęciu prawa międzynarodowego;*
- *Dekret z dnia 22 stycznia 1946 r. O odpowiedzialności za klęskę wrześniową i faszyzację życia państwowego w świetle sprawozdania komisji powołanej w celu zbadania działalności tzw. Sekcji Tajnej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy.*

Konferencje naukowe

W związku z pandemią koronawirusa konferencje naukowe z udziałem białostockich historyków prawa od połowy marca 2020 r. odbywały się w formie zdalnej. Spośród nich wyróżnia się zorganizowana przez działające na Wydziale Prawa UwB Studenckie Koło Historii Prawa (opiekun Piotr Fiedorczyk) 10 grudnia 2020 r. Ogólnopolska Konferencja Naukowa „Prawne aspekty w historii polsko-niemieckiego sąsiedztwa”. Podczas konferencji referaty online wygłosili:

- Marcin Łysko, *Prawo wykroczeń Polski Ludowej i Niemieckiej Republiki Demokratycznej w ujęciu komparatystycznym;*
- Karol Kuźmicz, *Antytotalitarne przesłanie filozofii Immanuela Kanta;*
- Michał Stokowski, *Reforma rolna a mienie poniemieckie;*
- Bartosz Kamil Truszkowski, *Przepisy o aktach stanu cywilnego w byłej dzielnicy pruskiej II Rzeczypospolitej.*

Pod koniec stycznia 2020 r. Piotr Niczyporuk udał się z wizytą studyjną do Japonii, gdzie odwiedził uniwersytety w Tsukubie i Nagoyi. Podczas pobytu w Tsukubie 28 stycznia wygłosił wykład *Protection of a conceived child under Roman and contemporary Polish law*, a na uniwersytecie w Nagoyi 29 stycznia zaprezentował wystąpienie *La tutela giuridica del nascituro nel dirit-*

to Romano e polacco. Uczestniczył także w zorganizowanej przez Wydział Prawa Uniwersytetu w Saradowie (Rosja) 30-31 października 2020 r. Międzynarodowej Konferencji Naukowej online „Problemy metodologii nauk prawnych: od prawa rzymskiego do współczesnych pojęć prawnych”. Wygłosił referat *La protezione del concepito („bambino non ancora nato”) - tradizione romanistica e la sentenza dell Tribunale costituzionale polacco*. Piotr Fiedorczyk przewodniczył obradom 66. *Webinar Challenges to families in an era of distancing and isolation*. Webinarium zostało zorganizowane przez International Academy for the Study of the Jurisprudence of the Family na Uniwersytecie w Veronie 3 grudnia 2020 r.

Piotr Niczyporuk i Piotr Kołodko uczestniczyli w ogólnopolskim spotkaniu romanistów, które jeszcze w tradycyjnej formie odbyło się na Uniwersytecie Warszawskim 22 stycznia 2020 r. Brali także udział w kolejnym spotkaniu online, zorganizowanym 17 grudnia 2020 r. przez Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

MISCELLANEA HISTORICO-IURIDICA

vol. 20, issue 2

Chief Editor: Piotr Fiedorczyk

Issue Editor: Piotr Fiedorczyk

University of Białystok

Faculty of Law

Białystok 2021

Contents

I

THE RISE AND FALL OF DEMOLIBERAL CONSTITUTIONS AFTER WORLD WAR I. 100 YEARS' ANNIVERSARY OF POLISH MARCH CONSTITUTION

Martin Heger

From the Constitutionalization of the Principle of Legality *nulla poene, nullum crimen sine lege* Principle within the Weimar Constitution to its Reversal to a Principle of *nullum crimen sine poena* by the Nazi Regime 9

Sanja Savić

Constitutionality in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes/the Kingdom of Yugoslavia – Between Covert and Overt Dictatorship 21

Stanisław Bożyk

The Genesis and Principles of the First Constitution of the Republic of Finland of 1919 29

Milan Kuhli

The Weimar Constitution and the Prohibition of Retroactive Harsher Punishment 45

Michał Paweł Stokowski

Establishment and Behind the Scenes of the Adoption of the Transitive Act of May 18, 1921 to the Constitutional Act of March 17, 1921 on the Temporary Organization of the Supreme Power of the Republic of Poland 57

Mirjana Miškić

Introduction, Decline, and Fall of Socio-Economic Provisions in Yugoslavia's Constitutions (1921–1931) 71

Neli Georgieva Radeva

Changes in the Constitutional Matter Affecting the Structure of the Judiciary
During the Regime of 19 May 1934 87

Hesi Siimets-Gross

Duty of Loyalty to the State or the 'Polish Section' in the 1937
Estonian Constitution 113

Wiktor Hołubko

The Model of the Ukrainian State in the Concept of the Right-wing
Political Environment of the Interwar Period 129

II VARIA

Adam Lityński

From Greater Serbia to the Kingdom of SHS. A Few Remarks
of a State System Historian 145

Uroš Stanković

Summary Criminal Court Formed on the Occasion of The Hussar
Rebellion (1844) – A Short Outline 175

Paweł Zawadzki

Reasons for the Creation and Evolution of Polish Border Formations
in the 20th-century Interwar Period 201

III REVIEW ARTICLES

Adam Lityński

Ukraine on the Road to Sovereignty. Observations of a Legal Historian
Review: A. Olechno, *Ewolucja konstytucyjnych podstaw systemu rządów
Ukrainy [Evolution of the Constitutional Foundations of the Government
System of Ukraine]*, Białystok 2019, 290 pages 233

Wojciech Kucharski

The Significance of the Pastoral Letter (Message) of the Polish Bishops
to the German Bishops from 1965 in the Process of Polish-German
Reconciliation. Critical Remarks on the Article by Adam Wójcik
Published in „Miscellanea Historico-Iuridica”, vol. XX (2021),
issue 1, pp. 121-136 251

IV
CHRONICLE

Marcin Łysko

Chronicle of the Białystok Legal Historians Community (2020)..... 271

Contents 275

„MISCELLANEA HISTORICO-IURIDICA”

INSTRUKCJE DLA AUTORÓW

ZAKRES TEMATYCZNY CZASOPISMA

Czasopismo „Miscellanea Historico-Iuridica” (MHI) przygotowywane jest przez historyków prawa z Wydziału Prawa Uniwersytetu w Białymstoku. Publikowane teksty dotyczą historii prawa i prawa współczesnego z wyraźnym kontekstem historycznym. Periodyk wydawany jest jako półrocznik w formie elektronicznej pod adresem: <http://miscellanea.uwb.edu.pl>.

ZASADY WYDAWNICZE I INFORMACJE OGÓLNE

PRZYJMOWANIE PUBLIKACJI DO DRUKU

Propozycję tekstu należy wysłać Redakcji poprzez platformę Open Journal Systems (OJS) na stronie czasopisma, co możliwe jest po rejestracji (dostępna pod adresem: <http://miscellanea.uwb.edu.pl/user/register>) oraz zalogowaniu się na powstałe w ten sposób osobiste konto użytkownika. Wszelkie pytania lub trudności w przesłaniu tekstu można zgłaszać Redakcji drogą mailową na adres: miscellanea@uwb.edu.pl. Ponadto autorzy winni oświadczyć, iż zgadzają się na publikację tekstu w MHI. W razie przyjęcia publikacji do druku autor/autorzy zostaną poproszeni o przekazanie praw autorskich do publikacji na rzecz wydawcy, tj. Wydawnictwa Uniwersytetu w Białymstoku.

PROCES RECENZYJNY

Wszystkie złożone publikacje zostaną poddane procesowi recenzyjnemu. Wszystkie teksty (tj. artykuły, artykuły recenzyjne oraz dokumenty archiwalne) będą recenzowane przez dwóch niezależnych ekspertów pochodzących z zewnętrznej placówki naukowej. W przypadku tekstów powstałych w języku obcym, co najmniej jeden z recenzentów będzie afiliowany w instytucji zagranicznej innej niż narodowość autora pracy. Jako zasada wprowadzony zostanie model, w którym autor/autorzy i recenzenci nie znają swoich tożsamości (tzw. *double-blind review process*). Jednakże w niektórych przypadkach wydawcy mogą nie zastosować tej procedury. Wówczas recenzent zostanie poproszony o podpisanie oświadczenia o niewystępowaniu konfliktu interesów pomiędzy nim a autorem publikacji. Recenzja będzie miała formę pisemną i kończyła się jednoznacznym wnioskiem co do dopuszczenia artykułu do publikacji lub jego odrzucenia. Gdy decyzja zostanie podjęta, autor publikacji zostanie zawiadomiony o niej listownie, włącznie z treścią uwag recenzentów (bez podania ich nazwisk). Wydawcy podejmą działania w celu ochrony MHI przed przypadkami „ghostwriting” i „guest authorship”. Wszystkie tego typu przypadki będą upubliczniane przez informowanie o nich odpowiednich placówek naukowych. Lista recenzentów będzie publikowana w każdym tomie.

KRYTERIA RECENZJI

Kryteria oceny artykułu złożonego do Redakcji „Miscellanea Historico-Iuridica” obejmują:

- 1) wstępną charakterystykę artykułu – czy ma on wymiar teoretycznoprawny, prawnoporównawczy, historycznoprawny
- 2) czy tytuł odpowiada treści artykułu
- 3) czy jasno i poprawnie określone zostały cel i założenia artykułu
- 4) czy cel artykułu został osiągnięty
- 5) ocenę wartości naukowej artykułu
- 6) ocenę zastosowanej metody badawczej
- 7) ocenę i celowość zastosowania metody statystycznej
- 8) ocenę wykorzystania literatury naukowej
- 9) ocenę poprawności wniosków końcowych
- 10) ocenę językową i stylistyczną

Każda recenzja powinna się kończyć jednoznaczną rekomendacją do druku lub innymi wnioskami.

ZGODA NA PUBLIKACJĘ

Materiały kopiowane z innych źródeł muszą być zaopatrzone w publiczne oświadczenie autora i wydawnictwa, zawierające zgodę na publikację przez Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku. Uzyskanie takiej zgody obciąża autora/autorów.

PRZYGOTOWANIE PUBLIKACJI DO DRUKU

Artykuły powinny być napisane w języku polskim lub angielskim, francuskim, niemieckim, włoskim, hiszpańskim czy rosyjskim. Strona tytułowa powinna zawierać:

1. Imię (imiona), nazwisko i afiliację Autora (Autorów).
2. Dane kontaktowe Autora (Autorów) – adres (do wiadomości redakcji), e-mail.
3. Identyfikator ORCID Autora (Autorów) – Open Researcher and Contributor ID – kod alfanumeryczny stworzony dla unikalnego identyfikowania autorów i współautorów publikacji naukowych i akademickich; rejestracja dostępna na <https://orcid.org/register>.
4. Pełny tytuł artykułu w języku złożonego tekstu.
5. Abstrakt w języku polskim (tylko jeśli artykuł jest w języku polskim).
6. Pełny tytuł artykułu w języku angielskim.
7. Abstrakt w języku angielskim.
8. Słowa lub frazy kluczowe w języku polskim (od 3 do 7, tylko jeśli tekst jest w języku polskim).
9. Słowa lub frazy kluczowe w języku angielskim (od 3 do 7).

Na końcu artykułu należy umieścić:

1. Pełną bibliografię tekstu.
2. Streszczenie artykułu w języku polskim (tylko jeśli artykuł jest w języku polskim).
3. Streszczenie artykułu w języku angielskim.

Ważne: Abstrakt powinien być zapowiedzią artykułu mającą od 200 do 400 słów i znajdować się na początku artykułu. Powinien zawierać syntetyczny opis celu badawczego i wprowadzenie do tematyki tekstu, opis wykorzystanych źródeł i zastosowanych metod. Powinien zachęcić czytelnika do przeczytania artykułu.

Streszczenie powinno znajdować się na końcu i być syntezą całego tekstu, jego skrótem. Powinno zawierać elementy niewystępujące bądź jedynie zarysowane w abstrakcie, w szczególności otrzymane wyniki badań i końcową konkluzję. Powinno zawierać od 200 do 500 słów. Powinno podsumować i ułożyć wiedzę zdobytą podczas lektury artykułu.

WSKAZÓWKI DLA AUTORÓW TEKSTÓW

INFORMACJE OGÓLNE

1. Objętość tekstu nie powinna przekraczać 25 stron przygotowanych według wskazanych zasad. Tekst główny powinien być napisany czcionką Times New Roman 12 pkt, wyrównany do lewej i prawej (wyjustowany), interlinia 1,5 wiersza. Dopuszcza się stosowanie wyróżnień w tekście, np. pogrubienie tekstu (w nagłówkach) i kursywę (cytaty, terminy, zwroty i sentencje łacińskie). Cytaty należy umieszczać w cudzysłowie „...”. Redakcja nie weryfikuje stosowanych w tekstach cytatów ani ich tłumaczeń. Redakcja zastrzega sobie prawo do usuwania usterek stylistycznych i ujednolicania tekstu zgodnie z przyjętymi zasadami, bez porozumienia z Autorem..
2. Jeżeli zachodzi potrzeba, w tekście należy konsekwentnie stosować wyliczenia punktowe: 1), 2), 3) itd., lub a), b), c) itd. Nie należy stosować wyliczeń w innej postaci (np. • czy <).
3. Na końcu tekstu powinien być sporządzony wykaz bibliograficzny zawierający wszystkie wykorzystane w artykule źródła, literaturę w porządku alfabetycznym, orzecznictwo, strony internetowe itp.
4. Wszystkie strony powinny zawierać ciągłą numerację.
5. W tekście należy stosować następujące łacińskie skróty:

eadem	– taż, teźże
ibidem	– tamże
idem	– tenże
op. cit.	– dzieło cytowane
passim	– tu i ówdzie, wszędzie.

ZASADY SPORZĄDZANIA PRZYPISÓW

1. Przypisy należy sporządzić czcionką Times New Roman 10 pkt, tekst powinien być wyrównany do lewej i prawej (wyjustowany), interlinia 1,0 z odnośnikami w indeksie górnym. Należy stosować ciągłą numerację przypisów.
2. W tekście numer przypisu należy umieszczać bez spacji po wyrazie, przed przecinkiem lub kropką kończącą zdanie, np. W dalszej części swojego wystąpienia nawiązał do tradycji nauczania prawa rzymskiego w Wilnie¹, przypominając postać hiszpańskiego humanisty i romanisty Petrusa Roysiusa² (Pedro Ruiz de Moroz 1505–1571), znanego w naszym kraju pod nazwiskiem Roizjusz³.
3. Przypis należy traktować jak zdanie, dlatego też powinien zaczynać się wielką literą, a kończyć kropką.
4. Dzieło autora, które jest powoływane po raz pierwszy, należy cytować w następujący sposób: inicjał imienia autora z kropką, nazwisko, po przecinku tytuł dzieła kursywą, miejsce wydania i rok, strony, np. J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997, s. 174-178; kolejne wydanie należy zaznaczyć w następujący sposób: J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, wyd. 2, Kraków 2001, s. 266.
5. Dzieło cytowane po raz pierwszy z czasopisma naukowego należy cytować, podając kolejno: inicjał imienia autora z kropką, nazwisko, tytuł artykułu kursywą, tytuł czasopisma w cudzysłowie i jeśli dalej będzie przywoływane w tekście, to jego skrót w nawiasie, cyframi arabskimi rok wydania, numer (zeszyt), cytowane strony, np. I. Koschembahr-Łyskowski, *O pojęciu własności, zarazem jako przyczynek do nauki o źródłach prawa*, „Przegląd Prawa i Administracji” (dalej: PPIA) 1902, z. 6, s. 385-410. Publikację cytowaną po raz kolejny z tego samego czasopisma naukowego należy podawać w skrócie, np. I. Koschembahr-Łyskowski, *Dwa nowe opracowania rzymskiego prawa prywatnego*, PPIA 1908, z. 5, s. 329-353.
6. Tylko jedno dzieło (np. monografia, artykuł) tego samego autora przywoływane po raz kolejny należy cytować w następujący sposób: inicjał imienia autora z kropką, nazwisko, skrót op. cit., numer strony oraz ewentualnie przypis, np. J. Sondel, op. cit., s. 185.
7. Jeśli w tekście cytowanych jest kilka opracowań tego samego autora, to należy wówczas w przypisach (z wyjątkiem pierwszego przypisu do danego opracowania) wprowadzić jednoznaczny skrót tytułu, który pozwoli odróżnić te opracowania, następnie należy postawić po nim trzy kropki z przecinkiem ..., oraz podać numer strony, np. F. Bossowski, *Ze studiów nad rzeczami wyjętymi z obiegu wedle prawa rzymskiego*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1923, nr 30, s. 257-260; F. Bossowski, *Znalezienie skarbu wedle prawa rzymskiego*, Kraków 1925, s. 38 – w dalszych przypisach należy cytować (jeśli opracowania tego samego autora znajdują się w tym samym przypisie): F. Bossowski, *Ze studiów nad rzeczami...*, s. 258; idem, *Znalezienie skarbu...*, s. 45.
8. Jeśli w tekście artykułu znajdują się obok siebie w kolejnych przypisach dwa odniesienia do tego samego opracowania autora, należy stosować skrót ibidem, np. R. Taubenschlag, *Die materna potestas im gräko-ägyptischen Recht*, „Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung” 1929, nr 49, s. 115-128; kolejny przypis: Ibidem, s. 120.
9. Artykuł z publikacji zbiorowej cytuje się, podając kolejno: inicjał imienia autora z kropką, nazwisko, tytuł artykułu kursywą, przecinek, następnie [w:] tytuł publikacji zbiorowej kursywą, inicjał imienia redaktora (redaktorów) z kropką, nazwisko, tom, miejsce wydania i rok, strony, np. F. Bossowski, *Nowela Justyniana 115-Statut Litewski I R. IV. Art. 13 (14), Statut Litewski II i III R. VIII. Art. 7.-T. X. cz. 1 Art. 167*, [w:] *Księga pamiątkowa ku*

uczczeniu czterechsetnej rocznicy zoydania Pierwszego Statutu Litewskiego, red. S. Ehrenkreutz, Wilno 1935, s. 107-121; G. Bałtruszajtys, *History of the Roman Law Department at the Warsaw University*, [w:] *Au-delà des frontières. Mélanges de droit romain offerts à Witold Wołodkiewicz*, red. M. Zabłocka, J. Krzynówek, J. Urbanik, Z. Służewska, t. 1, Varsovie 2000, s. 35-36.

10. Hasło encyklopedyczne cytuje się, podając kolejno: inicjał imienia autora z kropką, nazwisko, tytuł hasła kursywą, przecinek, następnie [w:] tytuł publikacji zbiorowej kursywą, inicjał imienia redaktora (redaktorów) z kropką, nazwisko, tom, miejsce wydania i strony (szpalty), np. R. Taubenschlag, *Münzverbrechen*, [w:] *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, red. A. Pauly, G. Wissowa, t. XVI (1), Stuttgart 1933, szp. 455–457.
11. Artykuł z gazety codziennej cytuje się, podając kolejno: inicjał imienia autora z kropką, nazwisko, tytuł artykułu kursywą, tytuł gazety w cudzysłowie, datę wydania, np. Ł. Zalewski, *Brak zgody to równy podział na dziecko*, „Dziennik Gazeta Prawna” z 4 listopada 2013, s. B3.
12. Recenzję należy cytować w następujący sposób: skrót rec., inicjał imienia autora recenzji z kropką, nazwisko, tytuł czasopisma w cudzysłowie cyframi arabskimi rok wydania, numer (zeszyt), cytowane strony, przecinek, następnie [z:] inicjał imienia autora recenzowanej pracy z kropką, nazwisko, tytuł pracy, miejsce i rok wydania, np. Zob. rec. A. Berger, „Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft” 1925, nr 21, s. 191-195, [z:] U. Willamowitz-Moellendorff, *Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer bis zum Ausgang des Mittelalters*, Leipzig–Berlin 1923.
13. Orzeczenia sądów lub trybunałów cytuje się, podając kolejno: nazwę orzeczenia, nazwę organu, który je wydał, datę wydania, sygnaturę akt oraz, jeśli orzeczenie było publikowane – miejsce publikacji i numery stron, np. Orzeczenie SN z 13 stycznia 1965 r., I CR 464/64, OSNCP 1965, nr 10, poz. 171.
14. Akty prawne cytuje się w następujący sposób: Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (Dz.U. nr 16, poz. 93 z późn. zm.); Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (t.j. Dz.U. 2010 nr 243, poz. 1623 z późn. zm.).
15. Stronę internetową należy podawać w następujący sposób: <http://www.ms.gov.pl>, (25.09.2013).

“MISCELLANEA HISTORICO-IURIDICA” INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

SCOPE

The journal “Miscellanea Historico-Iuridica” (MHI) is prepared by historians of law from the Faculty of Law of the University of Białystok. The published texts concern the history of law and modern law with a clear historical context. The periodical is published as an electronic biannual at: <http://miscellanea.uwb.edu.pl>.

EDITORIAL POLICY AND GENERAL INFORMATION

SUBMISSION OF MANUSCRIPTS

The proposed text should be sent to the Editorial Board via the Open Journal Systems (OJS) platform on the journal’s website, which is possible after registration (available at: <http://miscellanea.uwb.edu.pl/user/register>) and logging in to the personal user account. Any questions or difficulties in submitting the text can be reported to the Editorial Board by e-mail to the following address: miscellanea@uwb.edu.pl. Upon acceptance of the manuscript, the author(s) will be asked to transfer the copyright to the publisher (i.e. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku).

REVIEW PROCESS

All submitted manuscripts (i.e. studies, archive documents, book reviews – articles) will be subject to review by two independent experts from the outside unit for the scientific evaluation. If the text is written in foreign language, at least one of the reviewers should be affiliated in the foreign institution other than the nationality of the author(s). The “double-blind review process” will be introduced as a rule. However, in some cases the editors may not introduce this procedure and they may ask the reviewer to sign a statement of no conflict of interest existing between the reviewer and the author. The review must contain clear declaration that the reviewed text should be published or withdrawn. When a decision is reached, a decision letter will be sent to the authors, including the comments of the referees (not showing his name). The editors will take the measures to protect the MHI from “ghostwriting” and “guest authorship” cases. All these kind of cases will be exposed, by informing relevant scientific units about such cases. A list of reviewers will be published in each volume.

REVIEW CRITERIA

The criteria of reviewing an article submitted for publishing in “Miscellanea Historico-Iuridica” include:

1. the initial characteristics of the article – if it has theoretical, legal comparative, historical and legal dimension
2. does the title correspond with the content of the article
3. has the purpose and the concept of work been clearly and correctly defined
4. has the purpose of the article been achieved
5. the scientific value of the article
6. the correctness of the method of research
7. the necessity of using the statistical method
8. the value of bibliography used
9. the correctness of final conclusions
10. the style and linguistic value of the text

Every review should have a clear recommendation for publishing the text or include other conclusions.

PERMISSIONS

Materials copied from other sources must be accompanied by a written statement from both the author and publisher giving permission to Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku for reproduction. It is the author’s responsibility to ensure that such permissions are obtained.

PREPARATION OF MANUSCRIPTS

Articles should be written in Polish or English, French, German, Russian, Italian or Spanish. The title page should include:

1. Name (names), surname and affiliation of the Author(s).
2. Contact details of the Author(s) – address, e-mail.
3. ORCID number of the Author(s) – Open Researcher and Contributor ID – alphanumeric code to uniquely identify scientific and other academic authors and contributors; registration available at <https://orcid.org/register>.
4. Full title of the article in the language of the submitted text.
5. Abstract in Polish (only if the article is in Polish).
6. Full title of the article in English.
7. Abstract in English.
8. Key words in Polish (from 3 to 7, only if the article is in Polish).
9. Key words in English.

On the end of the article the Author should attach:

1. Full bibliography.
2. Summary of the article in Polish (only if the article is in Polish).
3. Summary of the article in English.

Important: The abstract should be the announcement of the article with 200 to 400 words and it should be at the beginning of the article. It should contain a synthetic description of the research objective and an introduction to the subject of the text, a description of the sources and methods used. It should encourage the reader to read the article.

The summary should be at the end of the article and should be a synthesis of the entire text, its abbreviation. It should contain elements that are absent or only outlined in the abstract, in particular the obtained research results and the final conclusion. It should be between 200 and 500 words. It should summarize and organize the knowledge gained while reading the article.

GUIDELINES FOR AUTHORS GENERAL INFORMATION

1. The length of the text should not exceed 25 pages formatted according to the rules given below. The main text should be typed in 12-point Times New Roman, with full justification, 1.5 line spacing. Bolding is allowed in headlines, italics while using citations, terms, phrases and sentences in Latin. Quotation marks are requested for citations. The Editorial Board of Miscellanea does not verify citations and their translations used in submitted papers. The Board reserves the right to remove stylistic mistakes and to standardize the text according to accepted rules, without consulting the Author.
2. When necessary, consistent enumeration should be used: 1), 2), 3) etc., or a), b), c) etc. No other types (such as • or <) should be used.
3. A list of references in alphabetical order should be attached at the end of the submitted paper including all of the sources used throughout the text: publications, original sources, case law, internet sites, etc.
4. Consistent enumeration of all pages should be included at the bottom of each page.
5. The following Latin abbreviations should be used:
 - eadem, idem – the same (the former refers to a lady, the latter to a man)
 - ibidem – the same place
 - op. cit. – in the work cited
 - passim – here and there, everywhere.

CITATION GUIDE

1. Footnotes (in 10-point Times New Roman, with full justification, 1,0 line spacing with footnote symbols in the upper index) should be consistently enumerated.
2. In the main text the footnote symbol should be inserted after the word (no space) and before a comma or period ending the sentence. For example: In the next part of his presentation, tradition of teaching Roman law in Vilnius was recalled¹, accompanied by the note of Spanish humanist Petrus Roysius² (Pedro Ruiz de Moroz 1505–1571), known as Roizjusz³.
3. A footnote should be formatted as a sentence, starting with a capital letter and ending with period.
4. Publication used for the first time should be cited as follows: initial of the author's name followed by period, last name of the author, title of the work in italics, place and year of publication, pages. For example: J. Sondel, *Latin-Polish dictionary for Lawyers*, Krakow 1997, pp. 174-178; Later edition should be indicated as follows: J. Sondel, *Latin-Polish dictionary for Lawyers*, ed. 2, Krakow 2001, p. 266.
5. First citation of a paper published in a scientific periodical/journal should include: the initial of the author's name followed by period, last name of the author, title of the work in italics, title of the periodical/journal in quotation marks and, if it is to be cited again, its abbreviation in parenthesis, publication year, volume (issue), cited pages. For example: I. Koschembahr-Łyskowski, *On the history of property law*, "Journal of Law and Administration" (hereinafter: JoLA) 1902, vol. 6, pp. 385-410. A further publication from the same periodical should be cited with abbreviation. For example: I. Koschembahr-Łyskowski, *Two new reviews of the Roman law*, JoLA 1908, vol. 5, pp. 329-353.
6. Only one other work of the same author referred to again should be cited as follows: initial of the author's name followed by period, last name of the author, op. cit., pages (or footnote number). For example: J. Sondel, op. cit., p. 185.
7. If several works of the same author are used, a clear abbreviation should be selected to identify each work followed by ellipsis, comma and page number. For example: F. Bossowski, *Roman law issues*, "Judicial Gazette of Warsaw" 1923, nr 30, pp. 257-260; F. Bossowski, *Property law problems*, Krakow 1925, p. 38 – should be further cited (in the same footnote) as: F. Bossowski, *Roman law...*, p. 258; idem, *Property law...*, p. 45.
8. If two references to the same work are made next to each other in the text, the *Ibidem* term should be used in footnotes. For example: R. Taubenschlag, *Die materna potestas im gräko-ägyptischen Recht*, „Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung" 1929, nr 49, pp. 115-128; followed by: *Ibidem*, p. 120.
9. Article from a group publication should be cited as follows: initial of the author's name followed by period, last name of the author, title of the article in italics, [in:], title of the group publication in italics, initial of the name of the editor/s followed by period, last name of the editor/s, volume, place and year of publication pages. For example: F. Bossowski, *Justynia's novels*, [in:] *Anniversary book for the First Lithuanian Statute*, ed. S. Ehrenkreutz, Vilnius 1935, pp. 107-121; G. Bałtruszajtys, *History of the Roman Law Department at the Warsaw University*, [in:] *Au-delà des frontières. Mélanges de droit romain offerts à Witold Wołodkiewicz*, édités par M. Zablocka et J. Krzynówek, J. Urbanik, Z. Służewska, vol. 1, Varsovie 2000, pp. 35-36.
10. Encyclopedia entry reference should include the following: initial of the author's name followed by period, last name of the author, title of the entry in italics, [in:] title of the publication in italics, initial of the name of the editor/s followed by period, last name of the editor/s, volume, place and date of publication, pages. For example: R. Taubenschlag, *Münzverbrechen*, [in:] *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, eds. A. Pauly, G. Wissowa, vol. XVI (1), Stuttgart 1933, pp. 455-457.

11. Article from a newspaper should be cited as follows: initial of the author's name followed by period, last name of the author, title of the article in italics, title of the newspaper in quotation marks, day date of the publication, page. For example: Ł. Zalewski, *Lack of consensus on custody*, "Legal Paper", 4 November 2013, p. B3.
12. Review should be cited as follows: abbreviation rev., initial of the author's name followed by period, last name of the author, title of the periodical in quotation marks, year of publication, volume (issue), cited pages, [from:] initial of the name of the reviewed author, last name of that author, title of work, place and date of publication. For example: See rev. A. Berger, "Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft" 1925, nr 21, pp. 191-195, [from:] U. Willamowitz-Moellendorff, *Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer bis zum Ausgang des Mittelalters*, Leipzig-Berlin 1923.
13. Judgments of the courts and tribunals should be cited as follows: title of the case, name of the organ issuing the judgment, date of the judgment, reference symbols, and, if the judgment was published – indication of the place of publication and pages. For example: Judgment of the Supreme Court of Poland of 13 January 1965, CR 464/64, OSNCP 1965, nr 10, pos. 171.
14. Polish legal acts reference: Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (Dz.U. nr 16, poz. 93 z późn. zm.); Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (t.j. Dz.U. 2010 nr 243, poz. 1623 z późn. zm.).
15. Website reference: <http://www.ms.gov.pl>, (25.09.2013).

